

PƏRVANƏ MƏMMƏDLİ

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATI TARİXİ

DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 02.12.2008-ci il tarixli,
1290 sayılı əmri ilə dərslik kimi təsdiq
edilmişdir*

Bakı – «Elm» – 2009

Elmi redaktoru: Şamil Vəliyev, fil.e. d. professor

Rəyçilər: Solmaz Rüstəmovə (Tohidi), t. e.d.

Məmmədismayıl Mehdiyev, t.e.n., dosent

Nəsiman Yaqublu, t. e.n.

Məmmədli Pərvanə Hacı qızı. Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi. Dərslük. Bakı: «Elm», 2009. – 200 s.

ISBN 978-9952-453-06-5

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə İran arasındakı savaş nəticəsində Azərbaycan iki yerə parçalanmış, Azərbaycanın Quzeyi və Güneyi o zamandan bir-birindən fərqli inkişaf xəttinə malik olmuşdur. İki əsrə yaxın vahid bir xalqın mənəvi ünsiyyətinə qoyulan qadağalar, şovinst çar və şahlıq rejimləri qədim və zəngin ədəbiyyata və tarixə malik bir xalqın mənəviyyatına ağır zərbə olsa da, onun öz varlığını yaşatmaq, gələcək nəsillərə ötürmək iradəsini, millilik qürurunu sındıra bilməmişdir. Bu baxımdan o illərdə yaranmış ədəbiyyat, mətbuat xalqa əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda XIX əsrin birinci yarısından müasir dövrümüzədək İranda və ondan qıraqda yaşayan azərbaycanlı ziyalıların ədəbi-ictimai fəaliyyətindən, onların nəşr etdikləri çeşidli mətbu orqanlarından geniş bəhs olunur.

Kitab Güney Azərbaycanda mətbuat tarixi haqqında sistemli məlumat yaratmaq məqsədi ilə yazılmışdır. O bu sahədə ilk təşəbbüsdür,

Kitab jurnalistika, filologiya, tarix və şərqşünaslıq fakültələrinə təhsil alan tələbələr, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

M $\frac{4502000000}{655(07) - 2009}$

© «Elm» nəşriyyatı, 2009.

Bakı Dövlət Universitetinin

90

illiyinə həsr edilir

GİRİŞ

Tarixin amansız hökmü ilə iki yerə parçalanmış Azərbaycanın Quzeyində və Güneyində ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat öz məzmun tutumu, inkişaf səciyyəsi baxımından fərqli istiqamətdə olmuşdur. İki əsrə yaxın bir zaman hədudlarında vahid bir xalqın mənəvi ünsiyyətinə qoyulan qadağalar, şovinst çar və şahlıq rejimləri qədim və zəngin ədəbiyyata və tarixə malik bir xalqın mənəviyyatına ağır zərbə olsa da, onun öz varlığını yaşatmaq, gələcək nəsillərə ötürmək iradəsini, millilik qürurunu sındıra bilməmişdir. Azərbaycanın hər iki tayında «Araz» mövzusunda böyük bir ədəbiyyat yaranmışdır. Azacıq siyasi imkan çərçivəsində güneyli-quzeyli ziyalıların məktublaşması, onların mətbuat vasitəsi ilə yayılması hər iki tayda yaşayan azərbaycanlıların Vətənin birliyi, bütövlüyü inamını gücləndirmiş, xüsusən Azərbaycan ədəbi dilinin güneydə inkişafına belə ünsiyyətin böyük təsiri olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısında Quzeydə və Güneydə ilk mətbu orqanların meydana çıxması inzibati cəhətdən ayrı düşmüş bir xalqın ədəbi-ictimai baxımdan zəifləmiş ünsiyyətinin inkişafına təkan verdi.

Güney Azərbaycanın mətbuat tarixi ilə milli azadlıq hərəkatı paralel olmuşdur. Hər inqilabdan sonra mədəni həyatda da irəliləyiş olmuş, lakin hakim dövlət siyasəti milli tərəqqinin qarşısına Çin səddi çəkmişdir.

1906-1911-ci illər Məşrutə inqilabı, 1920-ci il Xiyabani hərəkatı, 1945-ci il 21 Azər hərəkatı, nəhayət 1978/79-cu illər İran inqilabı təkcə XX əsrdə Güney Azərbaycan türklərinin aparıcı qüvvə kimi iştirak etdiyi əsas ağırlıq mərkəzini təşkil etdiyi, böyük itkilər verdiyi inqilabi hərəkatlardır.

Hər iki tayda Azərbaycan xalqının düçar olduğu mənəvi ağırları əks etdirən «Molla Nəsrəddin» jurnalı bu xalqın milli birliyinin təşəkkülündə böyük rol oynamışdır.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı 1906-cı ildə capdan çıxan

saylarından birində yazırdı ki, vaxtı ilə çar hökuməti Qafqaz Azərbaycanının başına gətirən baqqal oyununu, indi də İran mutləqiyyəti Cənubi Azərbaycanın başına gətirməkdədir. İrandakı panfarsist quvvələr Cənubi Azərbaycan xalqını milli zülm altında saxlamaqda, onların ana dilini boğmaqdadırlar; ana dilində mətbuat və ədəbiyyat nəşri qadağan edilmişdir. «Tehran hökuməti İran Azərbaycanında türklük söhbətlərini o dərəcədə qadağan tutub ki, bu sətirləri cızmaqaralayanın gözünün qabağında Təbriz şəhərində həftənin bu baş – o baş kitab mağazalarında saxta axtarışlar meydana gəlirdi ki, məbadə-məbadə orada bir türk kitabı tapıla». («Molla Nəsrəddin» № 5,1906)

Jurnal uzaqgörənliklə elə bir gündən xəbər verirdi ki, o gün İran azərbaycanlıları milli zülmə, son qoyacaq, «tac və taxtı cumhuriyyət üsul-idarəsinə göndərəcək və deyəcəklər: bizə özgə dili lazım deyil, bizim öz ana dilimiz var, yəni bizim azərbaycan-türk dilimiz var...» («Molla Nəsrəddin» № 19, 1925)

«Molla Nəsrəddin» jurnalının 1925-ci ildə Cənubi Azərbaycanın xoş gələcəyi ilə bağlı söylədiyi cümhuriyyət fikri nəhayət, 1945-ci ildə həyata keçdi. Həmin il Cənubi Azərbaycanda S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Milli Demokratik Hökumət quruldu. Muxtariyyət əldə etmiş Azərbaycanda bir çox sahələrdə, eləcə də təhsil, çap işi sahəsində islahatlar keçirildi. Azərbaycan dili rəsmi dil elan olundu. Ana dilində məktəblər açıldı, jurnal, kitab nəşr olundu, radio verilişləri yayımlandı... Lakin, təəssüf ki, bu cəmi bir il çəkdi.

1978-1979-cu illər İran İnkilabından sonra, bu məsələ yenə də gündəmə gəldi. İran dövlət konstitusiyasında öz əksini tapan – ölkədə yaşayan bütün xalqların, eləcə də azərbaycanlıların ana dilində ibtidai təhsil almaq, mətbu orqanları çıxarmaq, kitab nəşr etmək kimi hüquqlara malik olduğunu göstərən maddələr qəbul olundu. Lakin, təəssüf ki, bu günə qədər İranda ana dilində təhsil almaq, qəzet, kitab oxumaq kimi, ən adi insan hüquqları pozulur. 1978-1979-cu

illər İran inqilabı Cənubi Azərbaycanda milli mətbuatın dircəlişi üçün zəmin yaratdı. Xüsusən, inqilabın ilk illərində Azərbaycan dilində onlarca jurnal və qəzet nəşrə başladı. Lakin bunların çoxunun ömrü qısa oldu. Sonuncu inqilab da Cənubda yaşayan böyük bir xalqın milli-mənəvi ehtiyaclarına məlhəm olmadı.

1978-1979-cu illər inqilabı İranda azərbaycandilli mədəniyyətin, mətbuatın, ədəbiyyatın inkişafı üçün nisbi zəmin yaratsa da, 1982-ci ildə nəşr olunan anadilli mətbuat orqanlarının, «Varlıq» istisna olmaqla hamısı bağlandı. 20 illik bir zaman ərzində İranda Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının yaşadılması, «Varlıq» dərgisinin adı ilə ayrılmaz surətdə bağlı olmuşdur.

Vaxtilə «Molla Nəsrəddin» jurnalının da qeyd etdiyi kimi əsrlər boyu İranın möhkəmlənməsində və tərəqqisində əsas rol oynayan, yeri gələndə canını belə əsirgəməyən azərbaycanlılar bu gün də öz hüquqları uğrunda yorulmadan mübarizə aparırlar. Bu müqəddəs işdə çətinliklərlə nəşr edilən hər bir mətbuat nümunəsinin adicə bir sayının da böyük siyasi, mədəni əhəmiyyəti vardır. Oxuculara təqdim olunan bu kitab Güney Azərbaycanında mətbuat tarixi haqqında sistemli məlumat yaratmaq məqsədi ilə yazılmışdır.

I BÖLÜM

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MƏTBUATIN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ ONUN TƏŞƏKKÜLÜ

Dövrün ictimai, siyasi, iqtisadi mənzərəsi. Cənubi Azərbaycanın İranın tərkibində qalması. Cənubi Azərbaycan hakimi Abbas Mirzə Qacarın apardığı müttərəqqi islahatlar. Onun təşəbbüsü ilə ölkəyə çap avadanlığının gətirilməsi. Təbrizdə mətbəənin və çap sənətinin əsasının qoyulması (1825). Cənubi Azərbaycanda ziyalı nəslinin meydana gəlməsi, Abbas Mirzənin başladığı islahatların sonrakı davamçıları.

İranda ilk rəsmi mətbu orqanı olan "Ruznameye-Vaqiye-İttifaqiyyə" (1851)nin meydana gəlməsi. Qəzetin redaktorlarından biri olan xoylu Mirzə Təzkirəci İranda ilk publisist və nəşriyyatçı kimi.

Təbrizdə "Əxbare dər səltənəyə Azərbaycan" qəzetinin (1858) nəşri və Cənubi Azərbaycanda rəsmi dövrü mətbuatın əsasının qoyulması. Gizli və qeyri-legal mətbuatın qarşısını almaq məqsədi ilə ölkədə özəl qəzetlərin nəşrinə icazə verilməsi, xüsusi mətbəə və təhsil ocaqlarında qəzetlərin çap olunması.

XIX əsrin 80-ci illərindən çap işinin keyfiyyət dəyişiklikləri. Özəl mətbu orqanları. "Təbriz" (1879/80), "Mədəniyyət" (1884) qəzetləri.

Cənubi Azərbaycanda mühacirət mətbuatının meydana gəlməsi və onu yaradan səbəblər. Mühacirət mətbuatının yaranmasının ölkədəki idarə-üsulu ilə bağlılığının izahı. "Əxtər" qəzetinin (1875) İstanbul şəhərində fəaliyyətə başlaması. Qəzetin İranda mövcud quruluşu tək tənqidlə kifayətlənməyib, bu quruluşda nə kimi dəyişiklik aparmaq fikrini irəli sürən mətbu orqanı olması. «Əxtər»də dərc olunan yazıların siyasi əhəmiyyəti. İstanbulda nəşr olunan ilk satirik mətbu orqanı «Şahsevən» (1888) qəzetinin nəşri tarixi. Misirin Qahirə şəhərində çap olunan «Hikmət» və «Kamal» qəzetləri

1799-cu ildən Azərbaycanı idarə edən Fətəli şah Qacarıñ oğlu vəliəhd Abbas Mirzə özünü istedadlı sərkərdə, elmə, sənətə yüksək qiymət verən şəxsiyyət kimi tanıdığını bildirmişdi. Abbas Mirzə bilirdi ki, ölkəsinin geri qalmasının səbəblərindən biri hərbi məğlubiyyətlər üzündəndirsə, digər səbəbi iqtisadi və mədəni geriliklə bağlıdır. O dövrdə fransalı şərqsünas, yazıçı, Bonopart Napoleonun müərcimi Jan Gevr İranda olarkən Təbrizdə şahzadə Abbas Mirzə ilə də görüşür.* Vəliəhdin görüş zamanı ona verdiyi ilk suallardan biri Avropanın inkişaf və tərəqqiyə necə nail olması ilə bağlı olur [26, 160].

Abbas Mirzə verdiyi suala özünün gəlmiş olduğu nəticəyə uyğun cavab alır; hər kəs öz millətinin tərəqqisini istəsə bunu elmi bilikləri ölkəyə tətbiq etmək yolu ilə tapa bilər.

Abbas Mirzə Avropaya yaxınlaşmaq üçün ölkədə bir çox sahələrdə islahatlar keçirməyə başladı. İran-Rus müharibələrində İran ordusunun müasir texnikadan geriliyi üzə çıxmışdı. Abbas Mirzə qonşu Türkiyədə aparılan islahatlardan təsirlənərək Azərbaycanda bir nizamlı ordu yaratmağa səy göstərdi. Yeni ordu hərəkət edən top və yeni silahlarla təhciz edilmiş, hərbi elmə və təlimə yiyələnmək üçün Avropadan zabitlər dəvət edilmişdi. Təbrizdə silah və top istehsalı zavodu qurulmuş, hərbi və texniki kitabları çevirmək üçün tərcümə idarəsi təşkil edilmişdi. Uğurla nəticələnən bu islahatlar tək Cənubi Azərbaycanda deyil, bütün İranda kitab çapı və litoqrafiyanın tətbiqi, tərcümə işi Avropaya tələbələrin göndərilməsi (Bu hal Şərqdə ilk təşəbbüs idi –P.M.) və Təbrizdə ilk nizamlı hərbi alayların yaranması ilə tarixə daxil oldu. O dövrdən etibarən Təbriz İranın mədəni və iqtisadi mərkəzinə çevrildi. Təbrizdə bir çox ölkələrin konsulluğu açıldı.

Abbas Mirzənin təşəbbüsü ilə 1809-cu ildən etiba-

* Jan Gevr «Xacə şah» adlı tarixi romanını da (əsərdə XVIII əsr Azərbaycan –İran həyatından Ağa Məhəmməd şah Qacardan, onun Qafqaz yürüşlərindən bəhs edilir) görünür o illərdə yazmışdır. (P.M.)

rən, Avropada təhsil almaq və orada elm və texnikanın yeniliklərinə yiyələnmək və yeni yaradılan qurumların kadr baxımından təminatı üçün tələbələr göndərildi. 1815-ci ildə onların sayı 7-yə çatmışdı. Avropadan mü-təxəssis kimi geri qayıdan bu gənclər, sonralar İran və Cənubi Azərbaycanda elm, maarif və mətbuatın inkişafında xidmət göstərərək, ilk mətbəələrin, kitab çapı, qəzet nəşri, dünyəvi məktəblərin və s. əsasını qoydular [8].

1812-ci ildə Abbas Mirzənin göstərişi ilə Təbrizə ilk çap maşınları gətirildi.

Moskva və Peterburqda çap işinə yiyələnən Mirzə Cəfər və Mirzə Əsədulla Təbrizə geri dönərkən çap maşınının avadanlıqlarını da özləri ilə gətirərək, Abbas Mirzənin Avropadan gətirdiyi çap dəzgahlarında işə başladılar.

1825-ci ildən etibarən Təbrizdə mətbəələr işə düşdü.

İngilis şərqşünası E. Braun yazırdı ki, Təbriz İranda çap maşınının işə salındığı ilk şəhər olduğundan, sonralar bütün ölkədə qurulan mətbəələr basmaxana, oranın işçiləri isə basmaçı adlanırdı [60]. Basma – türk mənşəli söz olub, çap mənasında işlədilir. Basmaxana – çapxana, basmaçı isə orada çalışan işçi – çapçı mənasındadır. Bütün bunlar mətbəənin və çap sənətinin əsasını Azərbaycanda qoyulduğundan xəbər verirdi.

1825-ci ildə Təbrizdə «Basmaxane-dər-əl-səltəne» adlı mətbəədə Müqəddəs Quran litoqrafiya üsulu ilə çap olundu. Kitab məşhur xəttat Mirzə Hüseynin işlədiyi nüsxə əsasında basılmışdı. İlk nəşr olunmuş kitablar sırasına «Fətəli şahın hakimiyyəti illərinin tarixi», Əbdülrəzzaq Dünbülünün Qacarlara həsr etdiyi kitab, həmçinin hüquq, hərbi sənəti və təbabətlə bağlı digər kitablar daxil idi. Artıq 1820-30-cu illərdə tək Təbriz deyil, Urmiyyə, Ərdəbil, Qəzvin, Xoy şəhərlərində bir neçə mətbəə mövcud idi. O dövrdə bütün İranda çap işi Azərbaycan mətbəələrində yerinə yetirilirdi.

Tehranda ilk mətbəələrdən birini Xoylu Mirzə

Cabbar Təzkirəçi açmışdı. Dövrünün savadlı ziyalısı kimi tanınan bu şəxs bir neçə xarici dil bilirdi. Mirzə Cabbar xarici ölkələrdə diplomat kimi çalışmış, İranda ilk rəsmi mətbu orqan olan «Ruznameye-vaqaiye-ittifaqiyyə»nin redaktoru olmuşdur. Rəsmi nəşrlər üçün Avropa qəzetlərindən tərəqqi ilə bağlı yazıları tərcümə edib. «Bütün İranda ilk publisist və nəşriyyatçılardan olmuşdu» [8].

Abbas Mirzənin İranda apardığı islahatları, sonralar Əbülqasım Qayım-Məqam və Tağı xan Fərəhani davam etdirirlər.

Mirzə Tağı Təbrizdə hərbi-siyasi fəaliyyəti illərində (1829-1848) dəqiq elmlərə aid tərcümə və nəşrə təşəbbüs göstərmişdir. Mirzə Tağı baş nazir olduğu illərdə (o artıq Əmir Kəbir ləğəbi daşıyırdı - P.M.) yeni elmlərə aid müxtəlif kitabların çap olunub, yayılmasına böyük rəğbət göstərmiş, bir çox kitablar onun fərmanı ilə yazılıb çap edilmişdi [57, 45].

Bu kitabların içərisində vaxtilə vəliəhd Abbas Mirzənin sərəncamı ilə tərcümə edilib və 1846-1847-ci illərdə çap olunmuş «Böyük Pyotrın tarixi» (1846), «XII Karl» (1847), «Böyük İskəndər» kitabları kimi tarixi kitablar, Sədinin «Gülüstən», Firdovsinin «Şahnəməsi», Xosrov Nasirinin «Divanı» kimi Şərq poeziyası nümunələri var idi. Dahi Azərbaycan şairi M.Füzulinin «Divanı» ilk dəfə 1850-ci ildə Təbrizdə nəşr olunur. Bundan başqa 1852-ci ildə XIX əsr Azərbaycan şairi Nəbatinin, 1855-ci ildə XVI əsrin məşhur din xadimi Ə.F.Ərdəbilinin yazdığı «Əqideyi-İslam» adlı dini-tarixi əsərinin çap olunması ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan kitabların əsası qoyulur.

Artıq XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda çoxlu çapxanalar mövcud olmasına baxmayaraq, onlar Avropa ölkələrindəki mətbəələrdən texniki baxımdan çox geri qalırdı. Əl əməyi ilə işləyən litoqrafiya çapxanalarının çoxunun avadanlığı köhnəlmişdi. Çap dəzgahla-

rında çap olunan məhsulun tirajı yüksək olanda (adətən tiraj 500-600-dən çox olurdu) onun keyfiyyəti çox pis olurdu, mətn çətin oxunurdu.

1871-ci ildə Nəsrəddin şahın göstərişi ilə İranda çap və tərcümə işlərini mərkəzləşdirən «Mətbuat və tərcümə evi» yaradılır. Oraya onun təşəbbüskarı Məhəmməd-həsən xan rəhbərlik etməyə başlayır. Artıq 70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində, İranda və Azərbaycanda kitab çapının yeni mərhələsi başlanır. Nəşriyyat işində, istər kitabların, istərsə də mətbuat nümunələrinin, həm texniki cəhətdən, həm də məzmun baxımından keyfiyyəti dəyişib, müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşırdı.

Bu dönüşü doğuran amillər, yaranmaqda olan burjuaziya ziyalılarının maarifçi fəaliyyətlərinin qüvvətlənməsi, habelə Qərblə, ilk növbədə Rusiya ilə mədəni əlaqələrin genişlənməsi idi.

Sovet dövrünün tədqiqatçıları Qacarlar barəsində yazdıqları əsərlərdə bu sülaləyə məxsus hökmdarların İrani viran qoymuş bir müstəbid, Azərbaycanı da zorla ələ keçirmiş bir işğalçı kimi təqdim edirdilər. «Qacarin Azərbaycanı işğal edən bir şəxs kimi qələmə verilməsi, habelə parçalanaraq daxili feodal müharibələri mənğənəsində boğulan bir məmləkətdə, Azərbaycan Səfəvi dövlətini, yenidən dirçəldib onun tarixi sərhədləri daxilində inkişafına nail olmaq istəyən bir azərbaycanlı sər-kərdəsinə işğalçı damğası vurmaq ən azı ədalətsizlik idi» [30, 415].

Maraqlıdır ki, müasir tədqiqatçılar Qacarları İran dövlətçiliyinin, dirçəldilməsi və inkişaf etdirilməsində oynadığı tarixi rol mövqeyindən yanaşib, araşdırırlar.

XIX əsrin 80-ci illərində İranda kitab nəşrinin yeni mərhələsi başlandı. Ölkədə ziyalıların maarifçi fəaliyyətləri və Avropa ilə əlaqələrin qurulması nəticəsində bir çox sahələrə mütəxəssis kadrlar hazırlamaq üçün elmi biliklər tədris edən kitabların tərcüməsinə və nəşrinə böyük ehtiyac vardı. O dövrdə tərcümə və nəşriyyat

naziri Məhəmməd həsən xan Etimadülsəltənənin bu sahədə böyük xidmətləri olmuşdur.

Müqəddəm Məhəmməd həsən xan Etimadülsəltənə dövrünün mütərəqqi şəxsiyyətlərindən idi. İctimai xadim adını qazanmış Məhəmməd həsən xan tarixçi-alim idi. Qacarların rəsmi tarixçisi olmuş, sonralar mətbuat və çap işləri naziri təyin olunmuşdu. O, İranda və Cənubi Azərbaycanda maarifin, o cümlədən elmin, kitab çapı və qəzet nəşrinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Layiqli qiymətini almamış, xalqı tərəfindən az tanınmış istedadlı, cəfakəş ziyalı Məhəmməd həsən xan haqqında daha ətraflı məlumat vermək yəqin ki, yerinə düşərdi.

Məhəmməd həsən xan Cənubi Azərbaycanın qədim və sənət ocaqlarından olan Marağa şəhərində əsl-nəcəbətli ziyalı ailəsində doğulmuşdu. Gənc yaşlarında orduda xidmət etmiş, sonra sarayda diplomat kimi çalışmışdı.

Məhəmməd həsən xan Müqəddəm Tehran darülfünunun ilk məzunlarından olmuş, istedadlı tələbə kimi ən yüksək ödülə layiq görülmüşdü. 1863-67-ci illərdə Fransada təhsilini davam etdirməklə yanaşı, İran səfirliyində attaşə kimi çalışmışdır. Məhəmməd həsən xan bir çox Şərqi və Avropa dillərini yaxşı bildiyi üçün uzun illər Nəsrəddin şah Qacarın (1831-1896) şəxsi mütərcimi, tərcümə və nəşriyyat naziri olmuşdur. Məhəmməd həsən xan əvvəl «Sani-əd-daulə» (Dövlət sənətkarı), sonralar «Etimad-ül-səltənə» (Sultanın etimadı) ləqəblərini daşıyır.

1871-ci ildə Nəsrəddin şah Qacarın göstərişi ilə İranda çap və tərcümə işlərini mərkəzləşdirən (Darültəba və Darültərcümə) – Mətbuat və Tərcümə evinin əsası qoyulur və bu elmi müəssisəyə Məhəmməd həsən xan rəhbərlik etməyə başlayır. Onun başçılığı ilə çalışan bütöv bir işçi heyəti elmi nəşriyyat işləri ilə məşğul olur, dövlət qəzetlərini, rəsmi sənəd və fərmanları çap edirdi.

«Darültərcümədə Avropa dillərindən hərbi və diplomatik işə aid kitablar, coğrafiya, kimya, fizika, tarixə dair dərsliklər tərcümə olunurdu. İranda Avropa mədəniyyətinin yayılmasında bu idarənin rolu çox böyük idi» [25].

Məhəmməd-həsən xan Qacarların tarixinə, ictimai elmlərə, həmçinin İranın, eləcə də Azərbaycanın tarixi və coğrafiyasına aid 30-dan artıq kitabın müəllifidir. Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümə kitablarının sayı 10-u keçir.

Məhəmməd-həsən xan 10-a yaxın qəzetin çap olunmasında iştirak edir, bir çoxunun redaktoru olur. Onlar aşağıdakılardır:*

1. «Ruznameye milli».
2. «Ruznameye dövləti».
3. «Ruznameye elmi».
4. «İran».
5. «Mərrix».
6. «Miratüs səfər».
7. «Ruznameye orduye humayun».
8. «Ettıla».
9. «Şərəf».

Bu mətbu orqanlarının bir neçəsindən bəhs etmək yerinə düşər.

«Ruznameye milli» («Millət qəzeti») ilk nömrələrindən biri böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun ürək yanğısı ilə «xalqa və millətə heç bir faydası olmayan qəzet adlandırdığı «Millət qəzeti» [16], sonralar Məhəmməd-həsən xanın publisistik fəaliyyəti nəticəsində o dövr üçün xarakterik darıxdırıcı, quru materiallar çap edən orqandan, özünə çoxlu oxucu toplayan bir qəzetə çevrilir.

* T.Həsənzadə Məhəmməd-həsən xanın Daneş. Fərhəng, Denperss (fransız dilində) kimi qəzetlərin nəşrində də iştirak etdiyini göstərsə də bu mətbu orqanları haqda heç bir məlumat vermir.

Artıq bu qəzetdə rəsmi saray xəbərləri ilə yanaşı elmi və ədəbi xarakterli yazılar görünməyə başlayır. «Ruznameyi-milləti» 1866-67-ci (1283 h.q.) ildən çap olunmağa başlamışdır. Məhəmmədhəsən xan 1871-ci ildən etibarən bu qəzetə nəzarət edir. Bu orqanın cəmi 33 sayı çıxmışdır. Qəzetdə vaxtaşırı Məhəmmədhəsən xanın klassik fransız ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr verilirdi.

«Ruznameye elmi» («Elm qəzeti») 1876-cı (1293 h.q.) ildən etibarən çap olunur. Redaktoru Məhəmmədhəsən xan idi. Həftədə 3 dəfə nəşr olunurdu.

1863-70-ci illərdə Elm naziri Əliqulu Mirzə Qacarın rəhbərliyi ilə çıxan İranda ilk elmi orqan olan Ruznameye-elmiyyə-dövlətə-aliiyyə-İran qəzetinin bir növ davamı idi. Qəzetin 64 sayı işıq üzü görmüşdür.

Qəzetdə məhkəmə işləri, dövlətin tərəqqisi ölkənin təhlükəsizliyini təmin etməyi genişləndirmək və s. ilə bağlı yazılar da olurdu. Bu səbəbdən də bu qəzet daha çox İran liberallarının və nəşr olunan başqa qəzetlərin tənqidinə məruz qalırdı. İlk dövrlərdə bu qəzetin müasir elmlərdən bəhs edən şöbəsi də vardı. Səhifənin aşağı hissəsində Məhəmmədhəsən xanın qələm tərcüməsində «Kapitan Hatterin macəraları» adlı bir rubrikası da vardı. Hər iki qəzetdə məhkəmə xəbərləri, rütbə və vəzifələrə təyin olunma və çıxarılma, şah fərmanları, ov səfərləri, dini məsələlər və s. və başqa dövlət funksiyalarını əks etdirirdi.

«Ruznameye dövləti». («Dövlət qəzeti») 1868-ci (1285 h.q.) ildən nəşr olunan bu qəzetdə yerli, xarici informasiyaya və məhkəmə ilə bağlı xəbərlərə geniş yer ayrılırdı. Əldə olan 622-ci sayının 1-ci səhifəsində bir çox rəsmi qəzetlərdə olduğu kimi «Şir və günəş» təsviri vardır.

Məhəmmədhəsən xan fitnə-fəsadlara baxmayaraq, mühüm məsələlərə düzgün mövqeyini saxlamış, siyasi mübarizədə iştirak etmişdir. avropalılar Məhəmməd

xanı o qədər də sevmirdilər. Çünki, o, bacardıqca onların əlində oyuncaq olmamışdı və Qərbin Şərq ölkələrinə aid tədqiqatları ilə o qədər razılaşmamışdı [25, 16]. Xarici inhisarın ölkədə fəaliyyətinə etiraz ifadə edən Nəsrəddin Şaha yazdığı məktublarından birində çar Rusiyası və İngiltərə kimi imperialist dövlətlərin İran haqqında planlarını açmağa çalışırdı.

İranda ilk rəsmi qəzet Mirzə Tağı xanın təşəbbüsü və Nəsrəddin Şahın «İran xalqının mədəniyyətinin inkişafı, daxili və xarici xəbərlərdən məlumatlandırılmasına» göstərdiyi sayğı sayəsində 1851-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Cənubi Azərbaycanda teleqrafın təsis olunması da həmin ilə təsadüf edir. Dövlət siyasətini təbliğ edən bu qəzet «Ruznameyi-Vaqeyi-İttifaqiyye» adlanırdı və oradakı siyasi məqalələri Mirzə Tağı Əmir Kəbir hazırlayırdı. Qəzetin redaktoru isə Xoylu Mirzə Cabbar Təzkiyəçi idi.

İranda ilk qəzetlər Mətbuat Nazirliyinin nəzdində olan xüsusi nəşriyyat idarəsi tərəfindən hazırlanıb, məqalə və məlumatlar əsasında tərtib olunurdu. Bu qəzetlərdə yenilik və həyati həqiqətlər az əks olunduğundan, oxucuları da cəlb edə bilmirdi. İranın tanınmış mətbuat tədqiqatçısı M.Bərzini yazırdı: «Əhali çox nadir hallarda qəzet alıb oxuyurdu. Ona görə də dövlət onları rəsmi orqanlara göndərüb, dövlət qulluqçularına zorla abunə etdirirdi. Elə bu səbəbdən o zaman qəzetləri zornamə (fars dilindəki «qəzet-ruznamə» sözüne qarşılıq olaraq P.M.) adlandırırdılar».

* * *

1858-ci ildə Təbrizdə «Azərbaycan» adlı ilk rəsmi qəzet nəşr olundu. Bununla, Cənubi Azərbaycanda dövrü mətbuatın əsası qoyuldu. «Əxbari-darülsəltənəyi-Azərbaycan» və başqa adlar altında çıxan bu qəzetin səhifələrində, o dövrün rəsmi qəzetlərinə xas olan saray xəbərləri, şahın və vəliəhdin səyahət və səfəri ilə bağlı

məlumatlar, ölkə daxili və xaricində baş verən hadisələrin qısa xülasəsi verilirdi. Təbii ki, bu qəzet də digərləri kimi texniki tərtib və məzmun baxımından çox zəif olur, özünə oxucu toplaya bilmirdi.

Nəşr olunan qəzetlərdə ölkədəki sosial-siyasi məsələlərə toxunmaq qadağan edilmişdi. Hətta xarici mətbuatı tərcümə zamanı, belə mövzulara toxunmaq olmazdı. Bəzən də tərcüməçiləri sözü dəyişdirməyə vadar edirdilər. İranda qanun haqda fikir yalnız XIX əsrin sonunda yaranmağa başlayır. Tanınmış İran tədqiqatçısı Ə.Kəsrəvi yazırdı ki, bu tarixə qədər iranlılar arasında belə bir fikrin olması haqda heç bir məlumat və xəbər yox idi. Tanınmış alim «Zəkaülmülkü məcbur etmişdilər ki, öz tərcümələrində, artıq qanun adını çək-məsin. O da qanun əvəzinə qayda kəlməsi işlətməyə məcbur olurdu. Məsələn, yazırdı; filan adam Londonda qayda üzrə üç il həbsə məhkum olunmuşdur» [19].

İnformasiyanın əksər hissəsi o vaxtlar Røyter agentliyinin Avropada hazırlanan, Şərq ölkələrindəki qəzetlər üçün nəzərdə tutulan «İctimai yeniliklər»dən əxz olunurdu.

Rəsmi xarici teleqraf xəbərləri, Avropa ölkələrinin elmi nailiyyətləri, xarici ölkələrin mədəniyyət və tarixi ilə bağlı məsələlər ixtiyarsız olaraq, oxucuların maarifləndirilməsinə xidmət edirdi.

Cənubi Azərbaycanda yeni maarifin rüşeymi 1869-cu ildə Təbrizdə «Mədrəsəyə-Nasiri» məktəbinin açılması ilə qoyulmuşdu.

Dövlət tərəfindən Təbrizdə təsis edilən ilkin məktəb isə 1877-ci ildə açılan «Təbriz» mədrəsəsi idi. Tədqiqatçılar bu tədris ocağını Tehran dərülfünunu ilə müqayisə edərək, ona tən olduğunu yazırlar. Bu mədrəsənin açılması Cənubi Azərbaycanda dünyəvi təhsilin inkişafında atılmış ilk addım idi. «Təbriz» mədrəsəsi 1893-cü ildən «Müzəffəriyyə» adlandırılır. Cənubi Azərbaycan maarifinin tanınmış araşdırçısı Hüseyn Ümid yazır ki,

Azərbaycanda yeni maarifin ilk bünövrəsi, həmin məktəbin əsası üzərində qurulmuş və bu təhsil müəssisəsi bir çox alimlər yetişdirib cəmiyyətə vermişdi.

1893-cü ildə «Müzəffəriyyə» mədrəsəsində «Nasiri» adlı qəzet çap olundu. Bir çox üstün keyfiyyətləri ilə seçilən bu qəzetin redaktoru, «Müzəffəriyyə» məktəbinin müdiri idi. Bununla, Cənubi Azərbaycanda yeni bir ənənənin tədris müəssisəsində – məktəb və mədrəsələrdə qəzet, jurnal çapının əsası qoyuldu. Mədrəsə və məktəblər yetişdirdikləri gəncləri dərs vəsaiti ilə təmin etmək məqsədi ilə çap maşınlarına və avadanlıqlarına malik idilər.

XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda həm dövlət mətbəələri, həm də xüsusi çapxanalar az deyildi. Ölkədə nəşriyyat işlərinə rəsmi nəzarət edən bir orqan – senzura olmasa da bu müəssisələr hakimiyyət orqanlarının və ruhanilərin ciddi nəzarəti altında idi.

Məktəb (ibtidai ruhani məktəbi) və mədrəsələrin (ali ruhani məktəbi) açılması savab iş sayılırdı. Müsəlman məscidlərinə vəsiyyət edilib bağışlanmış mülklər və torpaqların (vəqflərin) gəliri məktəb binalarının, müdərrişlərin, şagirdlərin saxlanması üçün sərf edilirdi. Faktiki olaraq gəlirin mühüm hissəsini ruhanilər özləri mənimşəyirdi. Hökumətin onlara nəzarət edilməsinə izin verimirdi. Mədrəsənin bütün işlərinə ruhanilər nəzarət edirdi.

Vəqf torpaqları hesabına feodallara çevrilmiş ruhani təbəqəsi böyük maddi imkana malik olub, güclü nüfuz sahibinə çevrilmişdilər. Ruhanilər yeri gələndə dövlətin işinə də müdaxilə edə bilirdi.

Çox düşündürücü faktdır ki, o dövrdə müsəlmanlar heç bir tərəddüd göstərmədən avropalılardan atəş silahı borc alırdılar. Lakin kafirlərin digər ixtirasını, yəni çapı qəbul etmək üçün nüfuzlu fəqihlərin icazəsi lazım gəlirdi. Çap olunmuş kitablardan istifadə etmək, dinlə yaxın olan mədrəsə həyatında tam çevriliş əmələ gəti-

rirdi». Bu isə ruhaniləri razı sala bilməzdi.

Cənubi Azərbaycanda bütün İranda olduğu kimi XIX əsrin 70 illərindəki sxolastik xarakter daşıyan təhsil sistemi mövcud olmuşdur. Tədrisin əsasını ilahiyat təşkil edirdi. Bununla yanaşı öyrəncilər ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, riyaziyyatla da tanış olmalı idilər [14].

İranda olmuş fransalı Jarden o dövrdə bu ölkədə gördüyü məktəbi belə təsvir edirdi: «Hər bir şəhər və məhəllədə bir neçə məktəb vardır. Məktəbdə şagird uca səslə öz dərslərini oxuyur. Bütün uşaqlar bir yerdə dərs oxumağa başladıkları üçün qərribə səs-küy qalxır. Biri uca səslə əlifba oxuyur, o biri höccələyir, bir başqası fars dilində olan kitabı, digəri ərəb dilində kitabı oxuyur.

Bu səslər o qədər bir-birinə qarışır ki, şagirdlər öz səslərini çətinliklə eşidə bilirlər».

Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri M.F.Axundov İranın geriliyinin köklərini dünyəvi təhsilin olmamasında görürdü. Axundovun davamçısı Zeynalabdin Marağayı da İranın geridə qalmasının səbəblərini təhsilin yoxluğunda görür və hökuməti bu problemə heç bir diqqət yetirmədiyinə görə təqsirləndirirdi.

Onun «İbrahim bəyin səyahətnaməsi» əsərinin qəhrəmanı müəllifin maarif haqqındakı fikrini belə ifadə edir: «Hər şeydən çox məktəb lazımdır, elm lazımdır. Xalq elm və sənətlə tanış olmayınca və onları dərk etməyincə, bizim vəziyyətimiz düzəlməyəcək» [33,s.213]. Z.Marağayı İran məktəblərində tədris metodikasını tənqid edərək, uşaqların təhsilinin Hafizin sözlərini əzberləməklə başlamasını məqsəduyğun saymırdı.

Cənubi Azərbaycanın, eləcə də İranın maarifçilik tarixində Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Cabbar Baxçaban (Əsgərzadə), Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin böyük xidmətləri olmuşdur. M.H.Rüşdiyyə İranda ilk üsulicədid məktəbinin, C.Baxçaban ilk uşaq bağçasının, lal-karlar üçün xüsusi məktəbin yaradıcısı sayılırlar.

1888-ci ildə Mirzə Həsən Rüşdiyyə tərəfindən Təb-

riz şəhərində ilk üsuli-cədid məktəbinin əsası qoyulur. Bu məktəb İran maarifi tarixində ilk yeni üsullu məktəb idi. Bu təhsil ocağı müasir məktəb atributlarını xatırladan yazı lövhəsi, parta və başqa ləvazimatlarla təchiz olunmuşdu. Ən əsası isə orada əlifbanı yeni metodla – tez və asan öyrənməyə imkan verən sovti üsulla (səsləndirmə – P.M.) tədris edirdilər. «İran maarifinin atası» sayılan M.H.Rüşdiyyənin öz xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də müasir bilikləri və ana dilini təbliğ edən bir çox dərsliklər – «Ana dili», «Vətən dili» dərsliklərini yaratması idi. M.H.Rüşdiyyə mütərəqqi və bacarıqlı ziyalıları öz ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdu.

«Təbriz» dövlət mədrəsəsi dövlət tərəfindən təsis olunduğu üçün maarifə zidd olan mürtəcələr onun fəaliyyətini dayandıra bilmədilər.

«Rüşdiyyə» milli məktəbi isə dəfələrlə mürtəcə qüvvələrin təqibinə və zorakılığına məruz qalıb bağlandıqdan sonra, o məktəbin müəllimlərindən Hüseyn Təbibzadə «Kamal», Mirzə Rza Səhafzadə «Pərvəriş» və Mirzə Əhməd «Bəsirət» kimi yeni üsulla məktəbləri təsis etdilər. Dövrünün yenilikçi və savadlı pedaqoqları olan bu məktəb müdirləri eyni zamanda qəzet, jurnal nəşri ilə də məşğul idilər.

Beləliklə, 1899-cu ildən başlayaraq, «Kamal» mədrəsəsində «Kamal», «Pərvəriş» məktəbində «Dəbistan», «Bəsirət» məktəbində «Üxüvvət» və «İttihad» adlı qəzetlər çap olunmağa başladı.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, M.H.Rüşdiyyə də ayrı-ayrı vaxtlarda «Məktəb» və «Təhran» adlı qəzetləri nəşr etdirmişdi.

1899-cu ildə görkəmli xadim Hüseyn xan Ədalət Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyə, Məhəmməd Şəbüstəri və Həsən xan Tağızadə tərəfindən Təbrizdə «Tərbiyə» mədrəsəsi açıldı.

Maarifçilik hərəkatının fəallarından olan tanınmış

ziyalıların bir çoxu millətə, ölkəyə fayda gətirmək və xalqa xidmət etmək niyyətilə yeni məktəblər, kitabxanalar açır, kitab, qəzet və jurnal nəşr edirdilər. Bu ziyalıların yaradıcılıq fəaliyyətində çox zaman bir çox sahələr ədəbiyyat, tarix, jurnalistika, tədris birləşirdi. Ona görə də tanınmış ziyalılar-elm, sənət və dövlət adamları o dövrdə mətbuat orqanlarının redaktoru və naşiri olurdu. Bunun nəticəsində də ölkədə qəzet və jurnalların sayı artır, mətbuatda keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir, onlara kütlələr arasında maraq artırdı.

1908-ci ildə Təbrizdə «Maarif» kollecinin direktoru Mirzə Abdulla xan Cahənşahi tərəfindən «Mərifət», 1909-cu ildə Xoy şəhərində «Musavat» məktəbinin direktoru Ağaxan Hirandi tərəfindən siyasi və inqilabi mətbuat orqanı olan «Mükafat» qəzetləri təsis olunmuşdu.

XIX əsrin II yarısında İranda Britaniya, Rusiya, Fransa, Amerika kimi bir çox xarici ölkələrin missiyaları fəaliyyətə başladı: ingilis-katolik və baptist, fransız-katolik, rus-pravoslav, amerikan - presveterian və s.

Fransız tədqiqatçısı T.Villmoren yazırdı ki, Avropa dövlətlərinin bir çoxu xristian-missionerləri öz təsirlərinin başqa ölkələrdə təbliğatçıları olmağı məcbur etdilər [14, 54]. Bu təsirin xalq arasında yayılması yollarından biri məktəblərin yaradılması idi.

Missionerlərin fəaliyyəti əsasən xarici dövlətlərin mövqeyini İranda möhkəmlənməsinə, əhali arasında möhkəm dayaq yaratmağa yönəlmişdi ki, bu da ölkənin gələcəkdə əsarət altına alınmasını asanlaşdırırdı [14, 43].

Öz ölkəsinin demokratik qanunlarla idarə olunub hər sahədə inkişaf etmiş, xarici inhisarçılardan azad bir dövlət kimi görmək istəyən mütərəqqi və mübariz şəxslər mərkəzlər, gizli cəmiyyətlər yaradaraq onun ətrafında birləşirdi. Bu fədakar ziyalılar xalqın ictimai fikrinin formalaşmasına və inkişafına təsir göstərmək üçün yeni mətbu orqanları təsis edirdilər. Dövrün tanınmış şəxsiyyətləri Hüseyn xan Ədalət «Əlhədid» (1897), Sadiq

xan Ədibülməmalik «Ədəb» (1898), Hüseyn Təbibzadə «Kamal» (1901), Məhəmmədəli Tərbiyə (H.Tağızadə, M.Şəbüstəri, H.Ədalətlə birgə) «Gəncineyi-Fünun» (1902) kimi qəzet və jurnalları nəşr edirdilər.

Bu mətbu orqanları publisistik dillə ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətini açıb göstərir, xalqı müstəmləkəçilərə və istibdadə qarşı mübarizəyə səsləyir, ölkədə istahatlar keçirilməsinə, qabaqcıl ideyaların yayılmasına səy göstərirdilər.

«Əlhədid» qəzetinin redaktoru Hüseyn Təbibzadə (Ədalət) gənclik illərində Həştərxana səfər etmiş, bir müddətdən sonra isə Peterburqa getmişdir. Orada qaldığı iki ildən artıq müddətdə rus dilini öyrənmiş islam dünyasının lideri, böyük ideoloq Seyid Cəmaləddin Əsədəbadi Əfqani ilə tanış olub, onunla əlaqə qurur. C.Əfqani ilə yaxınlığı onun dünyagörüşünə, yaradıcılığına çox böyük təsir göstərmişdir. Vətənə dönən H.Təbibzadə 1897-ci ildə «Əlhədid» sonralar isə «Xəbər», «Ədalət», «Söhbət», «Ana dili» qəzetlərini təsis edir. H.Təbibzadə Ədalət təxəllüsünü təsis etdiyi qəzetin adından götürmüşdü. Qeyd etmək lazımdır ki, 1878-ci ildə Təbrizdə ilk özəl qəzet olan «Təbriz»in təsisçisi və redaktoru da H.Ədalət olmuşdur, «Əlhədid» qəzetində Təbrizin M.Şəbüstəri (Əbülziya), H.Tağızadə, Ə.Səfərov və M.Tərbiyə kimi tanınmış ziyalıları çıxış edirdilər. Onlar gizlicə «Əlhədid» qəzetinin redaktorunun evində toplaşır, xalqın nıcatı yollarını arayırlar, öz fikir və mülahizələrini qəzetinin səhifəsinə çıxarırdılar.

Lakin qəzetinin çapı uzun çəkmir, onun cəmi üç sayı işıq üzə görünür.

Hüseyn Ədalət öz ölkəsinin qadınlarını Avropa ölkələrində olduğu kimi çadrasız, təhsilli, azad görmək istəyirdi. O, İranda qadın azadlığını qaldıran ilk ziyalılardan olmuş, bu məsələni nəşr etdiyi qəzetin səhifələrinə çıxartmışdır. Onun redaktoru olduğu «Söhbət» qəzeti, mürtəcə qüvvələrin təzyiqinə məruz qalaraq tez bir zamanda qapanmışdı, buna səbəb isə orada «qadın azadlığı»nın təbliği olmuşdu.

H.Ədalət Təbrizi tərk edib Tehrana köçmüş, orada aç-

dığı mədrəsədə qızların təhsili ilə məşğul olmuşdur.

H.Ədalət Məşrutə dövründə (1906-1911) Azərbaycanın maarif sisteminə başçılıq etmişdir. Məşrutə dövründə vətənpərvər ziyalı kimi yurduunun tərəqqisi uğrunda fədakarcasına çalışmışdır.

«Kamal» qəzetinin naşiri Hüseyn Təbibzadə Təbrizdə çap olunan «Kamal» məktəbinin müdiri olmuşdu. 1903-cü ildə Təbrizdə yeni üsuli-cədid məktəbləri qaraguruhçu qüvvələr tərəfindən dağıdılır. Hüseyn Təbibzadə təqiblərə məruz qaldığından Bakıya köçür və Bakıda iranlılara məxsus məktəbin müdiri olur. Sonralar Təbibzadə Misirə səfər etmiş, orada «Kamal» qəzetini nəşr etdirməyə başlamışdır.

Hüseyn xan öz təxəllüsünü təsis etdiyi qəzetin adından götürmüşdü. Tanınmış tarixçi Ə.Kəsrəvi onu mütləqiyyəti aradan qaldırmağa səy göstərən dəstənin üzvlərindən biri kimi qeyd etmişdir. Həmin dəstənin iclasları Mirzə Hüseyn xanın evində təşkil olunurdu [62, 94].

M.F. Axundovun yeni əlifba ideyasını İranda təbliğ edənlərdən biri də Hüseyn Təbibzadə idi. O, əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bir sırada təlim üsulunun yeni qaydalar üzərində islahı və yeni məktəblərin təsisi zərurətini göstərir, yeri gəldikcə bu məsələyə Qahirədə çıxardığı «Kamal» qəzetində toxunurdu.

Mənbələrdən öyrənmək olur ki, XIX əsrin 90-cı illərində Cənubi Azərbaycanda, Təbriz şəhərində 1892-ci ildən başlayaraq «Səbnamə» adlı kiçik formatlı mətbu nümunələri görünməyə başlayıb. Onun səhifələrində xalq narahat edən sosial problemlərə toxunulur, mövcud quruluşdakı çatışmazlıqları tənqid edən kəskin yazılar hazırlanırdı.

Gizli üsulla çap olunan «Səbnamə» adətən gecələr qapı və divarlara yapışdırılırdı. Səhər açılanda artıq əhalinin gur olduğu bazar, məktəb və mədrəsələrdə yayılır, əldən-ələ gəzirdi. Gecələr yayındığı üçün də adı «geçə vərəqləri» mənasını daşıyırdı. Pulsuz yayılan, içərisi baməzə, duzlu yazılarla və gülməli şəkillərlə bol olan iri vərəqələri sadə xalq böyük həvəslə oxuyurdu. Savadlıların barmaqla sayıldığı o

dövrdə bu qəzetə maraq o qədər çox idi ki, bəzən məhəllə-məhəllə gəzib, onu oxutdurmaq üçün yazı-pozunu bilən adam soraqlayırdılar.

1892
Haqqında söhbət açdığımız «Şəbnamə» qəzetin naşiri və redaktoru istedadlı publisist Əliqulu Səfərov idi. Ə.Səfərov cavan yaşlarında atasının yanında Rusiya və Türkiyədə ticarətxanaların idarəsi ilə məşğul olurdu. Bu ölkələrdə İran hökuməti tərəfindən vətəndən sürgün edilmiş və xaricə mühacirət etmiş siyasi mühacirlər və yerli mütərəqqi fikirli ziyalılar ilə sıx təmasda olurdu. Sonralar vətənə xidmət etməkdən ötrü ticarəti tərk edib vətənə dönür. O, ölkəni konstitusiyaya ilə idarə olunan, hər sahədə inkişaf etmiş, xarici istismarçılardan asılı olmayan azad bir dövlət kimi görmək istəyirdi.

Ə.Səfərov qəzeti xalqı oyatmağın ən təsirli vasitələrindən biri hesab edirdi. Əvvəlcə o öz həmfikirləri ilə bərabər gizli bir mərkəz yaradır. «Gizli əncümən» adlanan bu mərkəzdə Əliqulu Səfərovlə yanaşı dövrün görkəmli vətənpərvər ziyalıları M.Tərbiyət, S.M.Şəbustəri, H.Təbibzadə iştirak edirdilər. 1892-ci ildə Ə.Səfərov Təbrizdə qeyril-qənal olaraq «Şəbnamə» adlı, kiçik ölçülü satirik qəzet – vərəqə buraxmağa nail olur. Ə.Kəsrəvinin yazdığına görə Ə.Səfərov «Gizli əncümən»in üzvü olmaqla bərabər Məmmədəli Mirzənin gizli polis rəisi idi Təbrizdə vəliəhd Məmmədəli Mirzəyə gələn raportlar, məktublar Əliqulu xanın əlindən keçirdi. O bu vəzifəsindən istifadə edərək əlbir və həmfikir olduğu yoldaşlarını polisdən qoruyur, həm də ölkədə baş verən cinayətləri, mənfi halları açıb «Şəbnamə»də yayır geniş kütlələri xəbərdar edirdi.

XIX əsrin sonlarında İranda, eləcə də Cənubi Azərbaycanda yerli feodallara, yadelli inhisarçılara, şah rejiminə qarşı narazılıqlar getdikcə əhali arasında kəskin şəkil alırdı. Sonralar tarixdə «Tənbəki üsyanı», «Zeynəb paşa» və s. adı altında ingilislərin tütün inhisarına, yerli feodalların taxıl möhtəkirliyinə qarşı baş verən xalq hərəkatları o dövrün mətbuatında; ölkədən xaricdə nəşr olunan mühacir mətbua-

tında və ölkədəki gizli nəşrlərdə öz əksini tapmışdı.

Ümumiyyətlə, o dövrdə «Şəbnamə» adı altında gizli çap olunan nəşr nümunələrinə çox rast gəlmək olardı. Məşrutə inqilabı ərafəsində dövrünün gizli halda yayılan qəzet, vərəqə və bəyannamələrə də «Şəbnamə» deyilirdi.

Satirik ruhlu bu kiçik ölçülü qəzet və ya vərəqələrdə dövrün Əliqulu Səfərov, Mirzə Həsən Rüşdiyyə Məhəmmədəli Tərbiyyət kimi mütərəqqi ziyalıları İrannın real ictimai-siyasi vəziyyətini şərh edir, xalqı müstəmləkəçilərə və istibdadada qarşı mübarizəyə səsləyir, ölkədə islahatlar keçirilməsinə, qabaqcıl ideyaların yayılmasına səy göstərdilər.

«Şəbnamə»nin nəşri tarixi ilə bağlı ingilis şərqşünası Edvard Braun (E.Braun bir müddət İranda yaşamış, elmi tədqiqat işi aparmışdır. O, «İran ədəbiyyatı», «Məşrutə inqilabı tarixi» və s. əsərlərin müəllifidir. O, Cənubi Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından olan M.Tərbiyyətlə yaradıcılıq əlaqəsi saxlayırdı. E.Braun İngiltərəyə qayıdarkən onun «İran mətbuat tarixi» adlı əlyazmasının üzərində işləmiş öz əlavələrini və o dövrdə İrannın Rəşt şəhərində İngiltərə səfərxanasının konsulu işləyən Rabinonun da yerli mətbuatla bağlı qeydlərini oraya daxil edərək ayrıca bir əsər kimi çap etdirmişdir. Kitabın əvvəlində əsərin əsl müəllifinin M.Tərbiyyət olduğunu da xüsusi vurğulamağı unutmamışdır- P.M.) «Şəbnamə»nin 1892-ci ildə Təbrizdə meydana gəldiyini, müntəzəm deyil, müvafiq vaxtlarda çap olunduğunu, redaktorunun və oradakı bir çox məqalələrin müəllifinin Əliqulu xan Səfərov olduğunu və çox zaman «Ağaqulu» imzasından istifadə etdiyini, gizli çap olunub yayıldığını, yeni ideyalarla zəngin, çox düşündürücü və satirik olub səhifələrinin əksəriyyətinin karikaturalarla bəzədildiyini qeyd edir, onu çox yüksək qiymətləndirirdi. Ən başlıcası isə E.Braun nüsxəsi günümüze qədər gəlib çıxmayan bu qəzetin sayılarından birini 1906-cı ildə gördüyünü yazır, oxucuları «Şəbnamə»nin satirik üslubu ilə tanış etmək üçün qəzətdəki yazıları nümunə gətirir.

Həmin saydakı məqalələrin birində o dövrdəki çörək

qıtlığı ilə bağlı dükən-bazarlardakı qarma-qarışıqlıq və zorakılıqdan bəhs olunur: «Dünən xidmətçini səhər qəlyanaltısı üçün bazara çörək almağa yolladım. O səhər erkəndən çıxdı, evə 3 saatdan sonra gəldi. Geri qayıdanda onun paltarları cırıq-cırıq, üzü cızıq-cızıq olub, bədəni bir neçə yerdən yaralanmış, bütün vücudu göm-göy göyərmişdi. O dövrdə tügyan eləyən aclıq bizə də sirayət etdiyindən onun gətirdiyi çörəyin çox quru və kiçik olmasına baxmayıb biz o loxma çörəyi dərhal parçalayıb bir neçə hissəyə böldük....».

Digər bir yazıda isə küçələrdə xirtdəyəcən çıxan pəlçiqdan və bu xoşagəlməz vəziyyətin Şah sarayına yaxın olan Baş küçədə də adı hal olduğundan bəhs olunur: «Dəvə karvanı Baş küçəyə çatanda pəlçiq bataqlığının içində batıb gözdən itdi. Bir az keçdikdən sonra onlar Acı çayın sahilində peyda oldular və yollarına davam etdilər».

Qeyd etmək lazımdır ki, E. Braun «Şəbnamə»nin həmin sayındakı yazıların türkçə (azərbaycanca - P.M.) yazıldığını, səhifənin tən yarısının şəkillərlə bəzədildiyini yazır. Lakin qəzetin nəşri tarixinin və məkanını göstərilmədiyini həmçinin redaktor və müəllifləri haqda heç bir məlumat verilmədiyini bildirir.

Ə.Səfərovun 1898-ci ildə nəşr etdiyi «Ehtiyac» qəzeti şəraitin imkan verdiyi həddə mövcud quruluşu tənqid edir, xalqı azadlıq və tərəqqiyə çağırır, qəflət yuxusu və cəhalətdən oyadırdı. Hökuməti mövcud quruluşu və xarici inhisarçıları tənqid etdiyinə görə qəzetin çapı 7-ci sayından sonra dayandırıldı.

«Ehtiyac» qəzetinin cəmi yeddi sayı işıq üzü görmüşdür. Sonuncu sayda Ə.Səfərov yazırdı ki, iranlılar hətta çaydan üçün də xaricilərə mohtacdırlar. Bu acı həqiqətlə barışa bilməyən Azərbaycan hakimi Əmirnazim Gorrucu qəzeti bağlamış və Ə.Səfərovu cəzalandırmışdı. Ə.Səfərov bundan sonra «İqbal» adlı qəzet çıxarmışdı. «Ehtiyacın bir növ davamı olan «İqbal»ın ömrü çox olmamış, onun cəmi dörd sayı işıq üzü görmüşdür.

1898-1899-cu ildə «Loğmaniyyə» məktəbinin müdiri

Sadiq xan Fərəhani tərəfindən «Ədəb» qəzeti nəşr olundu.

Avropada təhsil almış Mirzə Sadiq xan geniş dünyagörüşünə, hərtərəfli savada malik şəxsiyyətlərdən idi. Hələ gənc yaşlarından şeirlər yazırdı. Sonralar o, daha operativ və XIX əsrin sonlarında İranda populyar janr olan publisistikaya müraciət edir.

1898-ci ildə Təbrizdə «Ədəb» qəzetini nəşr edən Sadiq xan, sonralar qəzetin, təq Cənubi Azərbaycanda deyil, İranın Məşhəd və Tehran şəhərlərində də çap olunmasına nail olur.

1905-ci ildə Bakıda Əhməd bəy Ağayevin redaktorluğu ilə nəşr olunan «İrşad» qəzetinin fars dilli əlavəsini çıxarır.

«İrşad»ın farsca cəmi 13 sayı çıxmış, və bu əlavələrdə ədəbi-ictimai fikir tariximiz üçün çox maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür. Məs. onun saylarından birində Böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun indiyə qədər əldə olunmayan ərəbcə yazılmış «Təlqinmə» əsərindən bir hissə çap olunmuşdur. Bu işə onu göstərir ki, bu əsər həqiqətən mövcud olmuşdur.

Digər bir maraqlı fakt İran dramaturgiyasının banisi Mirzə ağa Təbrizi ilə bağlıdır. O, M.F.Axundovun təsiri altında dram əsərləri yazmışdır. Mirzə ağa Təbrizi yazdığı hər bir yeni peysini M.F.Axundovdan məsləhət almaq və əsər haqda onun fikrini bilmək üçün ona göndərirmiş. Amma hər dəfə də xahiş edirdi ki, yazışma zamanı bir müəllif kimi onun adını yazmasın, bunu gizli saxlasın. Çünki onun əsərləri satira üzərində qurulduğundan yazıçıya təhlükə yarada bilərdi. Bu səbəbdən uzun illər bu əsərlərin müəllifinin adı qaranlıq qalmışdı. Uzun müddət onun əsərlərini səhvən M.F.Axundovla əlaqə saxlayıb məktubla yazışan, başqa bir ziyalı, erməni əsilli Melkum xanın adına çıxırdılar. Bu məsələ ilə bağlı həqiqəti ilk dəfə tədqiqatçı Həmid Məmmədzadə üzə çıxarmışdır. «İrşad»da Mirzə ağa Təbrizinin əsərindən bir parça çap olunması əsərlərin əsl müəllifinin kimliyinə aydınlıq gətirib.

Bakıdan Tehrana qayıtdıqdan sonra, Mirzə Sadiq xan

1907-ci ildə «İraq-əcəm» və 1914-cü ildə isə «Aftab» qəzetlərini nəşr edir.

XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə Təbriz ziyalılarının, şair və alimlərinin toplaşdığı «Loğmaniyyə» məktəbində ədəbi dərnək fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu ilk ədəbi dərnəyi Sadiq xan (Ədibül Məmalik təxəllüsünü də o illərdə qəbul edir –P.M.) idarə edirdi.

Ədalət Əbülziya, Həsən Tağızadə və Məmmədəli Tərbiyət müasir mütərəqqi fikirlərin təbliği və yayılma mərkəzlərini yaratmağa müvəffəq olmuşdular. Az müddətdən sonra bu mərkəzin orqanı olan «Gəncineyi-Fünun» jurnalı dərc olundu.

«Gəncineyi-Fünun»¹⁹⁰¹ jurnalının redaktorlarından biri Məmmədəli Tərbiyət Cənubi Azərbaycanın görkəmli maarif xadimlərindəndir. O, dövrün demokratik fikirli ziyalıları – Seyid Məhəmməd Şəbüstəri, Həsən Tağızadə, Hüseyn Ədalətlə birlikdə Təbrizdə yeni üsulla idarə olunan «Tərbiyət» məktəbinin əsasını qoymuşdur. Təbrizdə çox zəngin «Tərbiyət» kitabxanasının yaranması da onun adı ilə bağlıdır. Tərbiyət Asiya, Afrika və Avropanın bir çox ölkələrində nəşr olunan kitabları, qəzet və jurnalları Təbrizə gətirərək yaratdığı kitabxana vasitəsilə oxuculara çatdırırdı. Azərbaycan ziyalılarının dövrün qabaqcıl mətbu orqanları və nəsr nümunələri ilə tanış olmasında, onların dünya görüşünün artmasında «Tərbiyət» –kitabxanasının xidmətləri az olmamışdır.

1902-ci ildə Təbrizdə nəşr olunan «Gəncineyi-fünun» tək Cənubi Azərbaycanda deyil, həmçinin İranda ilk elmi-ədəbi jurnal hesab olunur. Jurnalda nəşr olunan yazılar dörd mövzu ətrafında birləşirdi. I. Elm və texnika ilə bağlı yeniliklər, II. İncəsənətdən, tarix və ədəbiyyatdan bəhs edən «İncəsənət bələdçisi». Bu rubrikanı M. Tərbiyət hazırlayırdı. III. «Qədim mədəniyyətlər, sivilizasiyalar». Bu bölmədə Avropanın tarixçi alimlərinin (xüsusilə fransız Qustav M. Bonun) əsərlərindən örnəklər verilirdi. Həmin əsərləri Həsən Tağızadə çevirir və onların çox zaman geniş şərhini

hazırlayırdı. IV. Bədii əsərlərdən edilmiş tərcümə nümunələri sonuncu bölmədə yerləşdirilirdi. Macərə ədəbiyyatını, xüsusilə fransız yazıçısı Jül Vernin əsərlərini tanınmış şair Mirzə Yusif xan Etisamimülk (görməli şairə Pərvin Etisaminin atası) çevirirdi. Məmmədli Tərbiyət 1921-1925-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın maarif naziri vəzifəsini daşdığı zaman, ölkəyə maarif və mədəniyyətin qorunmasına böyük qayğı göstərir. Həmin illərdə Təbrizdə «Gəncineyi-Fünun» jurnalının nəşrini bərpa edir.

XIX əsrin sonlarında qəzetlərin sayı artmağa başlayırdı. Xalq artıq hakimiyyətə müxalif olan qəzetləri oxuyurdu. Onların əksəriyyəti ölkənin xaricində çap olunan mühacir mətbu orqanları idi. Ölkə daxilində nəşr olunan belə qəzetlər təzyiqlərə məruz qalıb bağlandıqca onların qeyri-leqal, kiçik formatlı qəzetlər, vərəqlər görünməyə başlayırdı.

Şah uzun müddət ölkədə xüsusi qəzetlərin nəşrinə və ölkəyə xaricdən mətbuat gətirilməsinə icazə vermir. «1863-cü ildə şahın xüsusi fərmanı ilə belə qəzetlər xalqı düzgün yoldan azdıran vərəqlər elan olunmuş, onların yayılması qadağan edilmişdi» [8,237]. Sonralar şah mövqeyini yumşaltmalı oldu. Gizli, qeyri-leqal mətbuatın qarşısını almaq, hökumət və ruhanilərin nəzarəti altında olan özəl qəzetlərdə öz nüfuzunu möhkəmlətmək üçün onların nəşrinə imkan yaratdı. Hökumət artıq xüsusi şəxslərə və idarələrə qəzet nəşrinə icazə vermək məcburiyyətində qalmışdı.

Avropa dövlətlərində olduğu kimi İranda xüsusi mətbəə və təhsil ocaqlarında yarım rəsmi qəzetlər görünməyə başlayırdı. Bu mətbu orqanları çox ehtiyatlı şəkildə ölkədə bir çox zəruriyyətləri, xüsusi ilə sosial islahatlar keçirilməsinin ətrafında fikirlərini bəyan edirdilər. Ümumiyyətlə o dövrdə ölkədə çıxan mətbu nümunələrini (şərti olaraq) 3 yerə bölmək olar:

1. Rəsmi
2. Qeyri-rəsmi, açıq nəşr olunan özəl mətbu orqanları.
3. Gizli çap olunan qəzet vərəqə, bəyannamə, kitabça və s. ibarət nəşriyyələr.

Özəl mətbu orqanlarını təsis və idarə edənlər dövrün

mütərəqqi şəxsləri və görkəmli adamları olurdu. Onların nəşr etdikləri mətbu orqanları «Nasiri», «Təbriz», «Əlhədid», «Kəmal», «Ehtiyac» və s. qəzetlər idi.

Hakim təbəqənin mənafeyini qoruyan rəsmi mətbuat orqanlarından fərqli olaraq qeyri-rəsmi orqanlar mütərəqqi şəxslər və gizli cəmiyyətlər tərəfindən hazırlanır. Xalqa yaxın olub azadlıq ideyalarını yayır, ölkədəki çatışmamazlıqlardan yazır, hakim təbəqələrin cinayətlərini ifşa edirdi.

Gizli mətbuata gəlincə isə müxtəlif mənbələrə görə onların sırasına «Şəbnamə», «Lisanül-qeyb», «Şahsevən» və s. daxil etmək olar. Vərəqə və qəzetlər əlyazma və ya jəlatin üsulu ilə çap edilib yayınlanırdı.

⌈ Aşkar çıxan mütərəqqi mətbuatın çoxu senzura tərəfindən təzyiq və təqibə məruz qaldığına görə az ömürlü olurdu.

Qeyri-rəsmi və gizli çap olunan qəzetlər ölkənin ictimai-sosial problemlərini işıqlandırır, yeni mütərəqqi fikirləri yayır və çox ehtiyatla mövcud vəziyyəti tənqid edirdilər. Bu mətbu orqanları o birilərindən fərqli olaraq oxucularına məcburi göndərilmirdi. Məsələn, Təbrizdə çıxan «Nasiri» qəzeti isə yazaraq bildirirdi: «Bu qəzet mütləq rəsmiyyətdən kənardadır və abunəçilər onu rədd və ya qəbul etmək ixtiyarına malikdir». Tehrandə çıxan «Tərbiyyət» qəzeti isə yazırdı: «Bu qəzet könüllüdür. Nə hökm əsasında nə də müftə olaraq bir adama verilir» [19].

O dövrdə çap olunan qəzetlərin senzuradan yayınmaq üçün nələrdən keçdiyini «Tərbiyyət» qəzetinin timsalında görmək olar. Bununla bağlı qəzetin nəşiri 1897-ci ildə çıxan saylarından birində yazırdı: «Mən qorxmadan qəzetdə gah teatr çıxardıram, gah zarafat və məsxərəyə əl atıram, gecə yuxu görürəm, gündüz uzun-uzadı xəyal səfərinə gedirəm. Fikrimdən dünyaya bir eybəcər övlad gətirmək üçün həm behişi, həm də cəhənnəmi qarşımda görürəm».

Cənubi Azərbaycanda ictimai fikri əks etdirməyə çalışan ilk özəl qəzet 1887-ci ildə işıq üzü gördü. «Təbriz» qəzetindən 4 il sonra «Mədəniyyət» qəzeti də onun yolunu tutdu [19].

«Təbriz» və «Mədəniyyət» qəzetləri əsas diqqəti yeni

maarif və mədəniyyət ideyalarını yaymağa, əhalini kitab, qəzeti mətbuat oxumağa yönəldir, ölkənin mədəni və iqtisadi həyatında dəyişikliklər yaratmağa, sənaye və əkinçiliyi inkişaf etdirməyə çağırırdı. Ölkədə mətbuat Nəsrəddin şahın yaratdığı senzurasının möhkəm təzyiqi altında idi. «Qeyri-dövlət qəzetlərinin müdirləri qəzetin mündəricəsini nəşrə və mətbəyə göndərməzdən əvvəl mətbuat naziri və ya onu əvəz edən şəxsə göstərmək məcburiyyətində idilər. Bu qəzetlər çox təzyiq və sıxıntı altında saxlanılırdı» [61, 9].

Qəzet redaktorları, yeni tipli üsuli-cədid məktəblərinin baniləri və digər mütərəqqi düşüncəli şəxsiyyətlər hər cür təzyiqlərə məruz qalsalar da, o zamanlar yeni yaranan maarif və mədəniyyət ocaqlarının ətrafında toplanır və gizli fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Vətənə xidmət edən, onun tərəqqisinə çalışan ziyalılar, nəşir və redaktorlar, ölkədə söz və mətbuat azadlığına imkan və şərait olmadığı üçün öz qəzetlərini xaricdə çap edib İranda yayırdılar. Ölkədən xaricdə nəşr olunan bu qəzetlər xalqın oyanmasında, kütlələrin dövrün mütərəqqi ideyaları ilə tanış edilməsində mühüm rol oynayırdılar. Bu qəzetlərdə qoyulan əsas məsələlər bunlar idi: mövcud rejimin ifşası, mütləqiyyət rejiminin konstitusiya rejimi ilə əvəz olunması, ölkədə yeni islahatların keçirilməsi (xüsusilə maarif sahəsində). Bu qəzetlər dövlət qəzetlərindən fərqli olaraq İranın mövcud vəziyyətini tənqid edir və əfkari – ümumiyyəyə güclü təsir göstərirdi. Belə mətbu orqanların ən birincisi 1875-ci ildə İstanbulda çıxan «Əxtər» qəzeti idi. Türkiyədə «Əxtər»lə yanaşı «Şahsevən» də çap olunurdu. Bunlardan başqa Misirin Qahirə şəhərində «Hikmət» (1892-1906), «Kəmal» (1905-1906), Hindistanın Kəlküttə şəhərində «Həblülmətin» (1893-1906) çap olunurdu. Bu qəzetlərdə İranın ictimai həyatında olan bir sıra həqiqətlərin üstü açılıb, İrandakı yaramazlıqlar haqqında ibrətli tənqidi məqalələr yazıldığına görə hakim dairələrin qəzəbinə səbəb olur və onların İranda yayılmasına süni maneələr yaradılırdı. Lakin xalq içərisində mütərəqqi qəzetlərə rəğbətərin çoxalması ilə əlaqədar olaraq həmin mətbu or-

qanları müxtəlif yollarla İrana gətirilib əldən-ələ keçir, oxunurdu. «Əxtər»in ilk nömrələri gündəlik nəşr olunurdu. Nəşrin üçüncü ilindən həftədə iki dəfə çıxmış, birinci ilindən sonra isə həftəlik olmuşdur. Qəzetin naşiri – imtiyaz sahibi Ağa Məhəmməd Tahir, katibi isə Mirzə Mehdi idi. «Əxtər»in ətrafında İstanbulda yaşayan nüfuzlu mühaçirələr toplaşmışdılar. Qəzet vətənpərvər ziyalılar tərəfindən hazırlanırdı (adətən İranın siyasi sosial məsələləri ilə bağlı yazıların müəlliflərinin adı ya verilmir, ya da şərti və ya baş hərflərlə verilmirdi). Çoxlarının şəxsiyyətini müəyyən etmək çətin idi. Belə ki, «M.Müştəri», «M.Ə», «Vətən və azadlıq sevən», «Əxtər» və s. imzalarla müxtəlif iqtisadi, siyasi, mədəni, tarixi məsələlərin qoyuluşu və şərh olunması cəhətdən «Əxtər» o zamankı «Qərb» qəzetlərin nümunəsinə yaxınlaşırdı [8,238].

1875 «Əxtər» bir mətbu orqanı kimi İranda mövcud quruluşu tənqid edərək bu quruluşda nə kimi dəyişiklik aparmaq fikrini irəli sürən ilk qəzet olub.

«Əxtər» tək İranda deyil, Qafqazda, Yaxın Şərq ölkələrində yayılaraq maraqlı və məzmunlu yazılarına görə öz oxucuları arasında şöhrət tapmışdı.

Onun səhifələrində dövrün tanınmış azərbaycanlı ziyalıları Əbdürrəhim Talıbov, Şeyx Əhməd Ruhi, Məhəmməd Tofiq Xəbirülmülk, Mirzə Həbib İsfahani, Mirzə Rza xan Vəkeşlu yaxından iştirak edirlər.

«Əxtər»in ən görkəmli cəhətlərindən biri bundan ibarət idi ki, o iqtisadi məsələlərə fikir verir, elmi dəlil və izahatla İranın bu nöqtəyi nəzərdən düşməsinin lazım olduğunu təbliğ edirdi.

2) «Əxtər» eyni zamanda Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasətini təkə İran miqyasında deyil, bütün Şərqdə ifşa edən bir qəzet idi»[6, 81].

Qəzetin səhifələrinə müraciət edək. Qəzet xarici siyasət məsələsində İran dövlətinin müstəqil bir xarici siyasət proqramını qəbul edərək bitərəflik siyasəti (İngilis və ya Rus meyilli yox) aparmağa çağırır, yazırdı ki, xarici dövlətlər

İranda ancaq mənfəət güdür və müstəmləkəçi dövlətə yaxınlaşmaq İrana heç bir fayda gətirməz.

«Əxtər» 1880-ci il (1298) 9-cu sayında yazırdı: «Biz xarici siyasi xətti hərəkətimizi möhkəm bir bünövrə üzərində qurmadıqca ümüdümüzü onlara dikib, xaricilərin «xeyirxahlığından» imtina etməyincə, bizim tərəqqi və inkişafımız qeyri-mümkündür. Xaricdən isə qarətçi və tamahkarlardan başqa kimsə bizim tərəfimizə gəlməyəcəkdir. Biganələr bizim səadət və xoşbəxtliyimizi özlərinin mənafeyi alətinə çevirməkdə görürlər» [19, 1880, №9].

Qəzet başqa bir məqaləsində bu məsələyə toxunaraq xarici siyasətçilərin İrana verdiyi boş vədləri axmaqları aldadan boş söz adlandırır. Avropa ölkələrinin Şərq ölkələri ilə münasibətdə heç zaman beynəlxalq hüquqlara riayət etməyəcəyini qeyd edən «Əxtər» qəzeti 1880-ci il 33-cü sayında yazırdı:

«Öz mənafeyimiz üçün gördüyümüz tədbirlər onların xoşuna gəlmədikdə əvvəl gizli şəkildə tədbirlərin əleyhinə mübarizə aparırlar. Bu metod nəticə vermədikdə isə son vasitəni işə salıb bizim əleyhimizə cəbr (zorakılıq) tədbirlərinə əl atırlar. Onlar müdaxilə üçün heç bir haqlı dəlil və ya bəhanə tapmadıqda açıqcasına beynəlxalq hüquq qaydalarını pozub (bizim burada mənfəətimiz) işi yenə də öz xeyirlərinə həll edirlər» [79, 1880, №15].

1892-1906 «Hikmət» qəzeti 1310-1892-ci ildə Qahirədə Təbrizli Məhəmməd Mehdi xan tərəfindən təsis edilmişdi. Qəzet qeyri-müəyyən fasilələrlə ayda 3,2,1 dəfə çıxı bilirdi. Qəzetin səhifələrində siyasət, elm, təbabət, ədəbiyyata aid yazılar dərc olunurdu. «Hikmət» qəzeti öz oxucularına vətənpərvərlik ruhu aşılayırdı. «Yalnız bu qəzetin vətənpərvərlik təbliğatını və bu təbliğatın xüsusi yüksək bədii səviyyədə verilməsini nəzərə alsaq etiraf etməliyik ki, həmin qəzet o dövrdə İran Cənubi Azərbaycan xalqı üçün çox təsirli bir vasitəyə əl atılmışdı. Qəzətdə dərc olunmuş bəzi vətənpərvərlik ruhunda olan yazılar doğrudan da o dövr ədəbiyyatının şah əsərlərindən sayıla bilər» [19,s.90]. «Hikmət» beynəlxalq

aləmdə baş verən hadisələri şərh edib onların siyasi təhlilini verir müstəmlakəçilərin Şərqi ölkələrindəki törətdiyi cinayətləri ifşa edərək, İran xalqını səfərbərliyə çağırırdı.

Miqvədə çıxıb «Kamal» qəzetinin redaktoru qəzetin 1905-ci ildə çıxan birinci sayında yazırdı: «15 il bundan əvvəl Təbrizin darülfünunda dərs oxuduğum zaman başıma vətənə xidmət hissi düşdü. Mənim aləmində, qəzet vətəni ayılmaq və onu xilas etmək üçün yeganə vasitə idi. Qəzətdən yaxşı yol göstərən tapmırdım, bu doğrudan da belədir. Əgər qəzet, qəzet olub nağıl və rəvayətlərin məcmuəsi olmasa, o əxlaq qaydalarının əsasında elm və siyasəti incə təbliğ etmək yolu ilə şirin və yumşaq yazılan, qardaşcasına və dostcasına təsirli nəsihət verməklə bütün çətinlikləri aradan götürməyə qadir ola bilərlər» [91,1905,№1].

«Şahsevən» 1898-ci ildə İstanbul şəhərində qabaqcıl Azərbaycan məarifpərvərləri Ə.Talibov və S.M.Şəbüstərinin rəhbərliyi ilə çıxıb. İranın avtoritar quruluşunun, cəmiyyətdəki eybəcərlikləri satirik və yumor dili ilə tənqid edirdi. Digər mühacir qəzetlər kimi dərc etdiyi yazılarla İranda inqilabın hazırlanmasına zəmin yaratmışdı. Jelatin üsulu ilə 300 nüsxədə çap olunurdu. Məxfi nəşr olunan bu qəzet gizli surətdə tək İrana deyil, Avropanın Paris, London kimi iri şəhərlərinə göndərilirdi.

«Şahsevən» Azərbaycanın və İranın burjuva-demokratik istiqamətli satirik mətbuatının rüşeymi və sələfi olub İranda bu yöndə çıxan ilk qəzet idi. Öz kəskin yazıları ilə qədim şah hökumətini çox təşvişə salmışdı. Buna görə də İran və Türkiyə polisinin ciddi təqibləri üzündən «Şahsevən»in nəşri uzun müddət davam edə bilmədi» [8,s.239].

Beləliklə, o dövrün mütərəqqi qəzetləri (ölkənin daxilindəki yerli, xaricindəki mühacir qəzetlər) ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətini doğru əks etdirməklə, əhəlinin müxtəlif təbəqələrinin zehinə təsir edir, onların içərisində, ictimaiyyətə, ölkəyə və xalq kütlələrinə əvəzsiz xidmətlər göstərən şəxslərin meydana gəlməsinə də səbəb olurdu.

II BÖLÜM

MƏŞRUTƏ İNQİLABI İLLƏRİNDƏ DEMOKRATİK ƏNƏNƏLƏRİN FORMALAŞMASI (1905-1911)

Məşrutə inqilabının mətbuatın inkişafına təsiri «Ən-cümən» qəzeti Təbrizdə Məşrutə inqilabı zamanı nəşrə başlayan (1906) ilk mətbu orqanı kimi. Qəzetin nəşri tarixi, onun ölkədə baş verən siyasi-ictimai hadisələrin güzgüsü olması. Cənubi Azərbaycanda 50-yə yaxın qəzet və jurnalın nəşri. H.Ədalətin redaktorluğu ilə çap olunan qəzetlər: «Əlhədid», «Söhbət», «Ana dili». Urmiyə, Xoy, Ərdəbil, Səlməs şəhərlərində nəşr olunan demokratik məzmunlu qəzetlər.

Cənubi Azərbaycanda yeni tipli məktəblərin yaranması. M.H.Rüşdiyyənin Təbrizdə açdığı məktəbdə (üsuli-cədid) təhsilin yeni üslubda ana dilində aparılması «hümmətçilikdən – millətçiliyə» keçid mərhələsinin başlanması. Bu proseslərdə mətbuatın rolu.

Məşrutə inqilabının anadilli mətbuatın yaranmasına və inkişafına təkan verməsi. M.Ə.Möcüz, M.Qənizadə, Ə.Qilani, R.Sərraf kimi şairlərin anadilli mətbu orqanlarında çıxışları. Sabirin İranda davamçıları.

Anadilli mətbu orqanları «Şəbnamə», «Ana dili», «Azərbaycan» və s.qəzetlər və jurnallar və orada işıqlandırılan əsas məsələlər.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının İranda və Cənubi Azərbaycandakı yaradıcı mühitə təsiri. Cənubi Azərbaycanda satirik tipli jurnalların yaranması prosesi. Ə.Səfərovun redaktorluğu ilə çap olunan «Azərbaycan» jurnalında Mirzə Cəlilin və M.Ə.Sabirin təsirinin duyulması.

«Həşəratül ərz» və «Sure-usrafil» qəzetlərinin nəşri tarixi. Qəzetin aparıcı əməkdaşlarından biri olan Ələkbər Dehxudanun «Cərənd-pərənd» (Ordan-burdan) rubrikası ilə İranda siyasi felyetonun və qısa hekayə janrının əsasının qoyulması.

XIX əsrin sonlarından kortəbii sıçrayışlar şəklində təzahür edən xalq nümayişləri artıq 1905-ci ilin sonunda şüurlü, nizamlı formalar almağa başladı.

Hökumətə qarşı olan bu kütləvi hərəkətlər, inqilabla nəticələndi və tarixə Məşrutə inqilabı (1906-1911) adı ilə daxil oldu. İnqilab iştirakçılarının əsas tələbi konstitusiyanın qəbul edilməsi, məclis çağırılması, xarici məmurların ölkədən qovulması və s. ibarət idi. Xalq hərəkətinin genişlənməsindən qorxuya düşən şah hökuməti 1906-cı ilin avqustun 5-də qanuni əsası verilməsi və həmin ilin sentyabrın 9-da Şura Məclisinin təsis edilməsi haqqında fərmanı təsdiq etməyə məcbur oldu.

Beləliklə, İran konstitusiyalı şah ölkəsinə çevrildi. Tezliklə bütün əyalət və vilayətlərdə məclisə nümayəndələrin seçilməsi başladı.

Tehranda «Milli məclis» açılan günü paralel olaraq Təbrizdə «Azərbaycan milli məclisi» quruldu. Lakin 1907-ci ilin əvvəlində taxta çıxan Məhəmmədali şah atasının imzaladığı konstitusiyayı tanımaq istəmirdi. Bu xəbər Təbrizdə hərəkətin genişlənməsinə təkan verdi. Fevral ayının 8-də Təbrizdə «Gizli Mərkəz»in başçılığı ilə Məşrutə inqilabı dövründə ilk silahlı üsyan baş verdi. Son nəticədə isə Təbriz şəhərində real hakimiyyət əyalət şurasının əlinə keçdi. İnqilabın ağırlıq mərkəzi tədricən Təbrizə keçməyə, İran inqilabının taleyi bu şəhərdə həll olunmağa başlamışdı. 1908-ci il iyunun 23-də şahın göstərişi ilə İrandakı rus kazak hərbi dəstəsi Məşrutəyə zərbə endirmək məqsədi ilə Məclisin və paytaxtdakı Azərbaycan şurasının binalarını top atəsinə tutdu.

Mərkəzi hökumət Azərbaycana ordu göndərsə də xalq tərəfindən müqavimətə rast gəlmişdi. Bundan sonra Təbriz 11 ay mühasirədə qalmışdı. Xalq aclıq və bir çox başqa çətinliklərlə üzləşsə də təslim olmamışdı. Təbriz döyüşlərində Səttarxan öz yaxın silahdaşları ilə misilsiz döyüş şücaəti göstərmişdilər. Təbriz İran məşrutə inqilabının mərkəzinə çevrilmişdi. İranın qüvvələri üzərində qələbənin qazanılmasının

da böyük xidmətləri olan Səttar xan və Bağır xanı xalq məhəbbətlə «Sərdare-milli» və «Salare-milli» (milli sərkerdə mənasındadır – P.M.) adlandırmışdı.

1909-cu ildə Cənubi Azərbaycanın bütün qərb vilayətləri (Maku istisna olmaqla) əksinqilabçılardan təmizlənmiş, demokratik hakimiyyət bərqərar edilmişdi.

1906-cı ildə «Molla Nəsrəddin» jurnalı İran və Cənubi Azərbaycan mövzusunda geniş yer ayırırdı. «Molla Nəsrəddin»in elə bir sayı yox idi ki, orada bu mövzu M.Cəlilin, M.Ə.Sabirin və jurnalın Təbriz müxbirləri – M.S.Ordubadinin, Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadənin (Cəlil Məmmədquluzadənin qardaşı – P.M.) İskəndər Qəffari Sərxpuşun qələmi ilə felyeton, şeir, xəbər və s. şəkildə getməsin. Bakıda nəşr edilən «İrşad», «Həyat», «Təzə həyat» kimi mətbu orqanları da İrandaqı məşrutə inqilabına böyük mənəvi dəstək olurdular. Əgər XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanda yalnız Türkiyənin nəşr nümunələri ilə tanış idilsə, artıq XX əsrin əvvəllərində daha çox Bakı və Qafqazda Azərbaycan dilində çıxan mətbu və nəşrlər izlənilirdi. Bu o dövrdə Cənubi Azərbaycan oxucuları uzun fasilədən sonra (1891-1904) çap olunan «İrşad» (bu qəzetin Sadıq xan Fərəhəni tərəfindən İrandaqı azərbaycanlılar üçün fars dilində xüsusi əlavəsi hazırlanırdı), xüsusilə «Molla Nəsrəddin» və digər mətbu orqanlarından, öz ölkələri ilə bağlı bəlgilər alırdılar [8, 215].

Ailəsini dolandırmaq və çörəkpulu qazanmaq üçün bütün Qafqaz boyu səpələnmiş Cənubi azərbaycanlılar İrana geri qayıdarkən özləri ilə istiqlal mücadiləsi ideyalarını da gətirirdilər.

M.Rəsulzadə yazırdı ki, iranlıların Bakıda qurulan ilk inqilabi cəmiyyəti Tehran və Təbrizə mürşidlər, fədailər, bombalar və sair məvaddi-infiləqiyyə göndərirdilər.

M.Rəsulzadə İranda inqilab və azadlıq hərəkatını izhar edən alimlərin toplandığı mərkəzin Bakı və İstanbul olduğunu qeyd edirdi [34, 124].

O, yazırdı ki, «Məşrutə dönəmində İstanbulda əsasən

iranlı türklərdən təşkil olunmuş «Səadət əncüməni» adlı komitə təşkil olunmuşdu. Bu komitə bir tərəfdən nəşr etdiyi bəyannamələrlə

İranda əfkari-ixtilal pərvərəneyi iqaze, vurduğu teleqraflarla Avropa Əfkari- ümumisini tənvirə çalışıyor, digər tərəfdən də mərakizi ixtilaliyə beynində mübadilə-məlumat və xəbər mərkəzliyi vəzifəsini ifadə ediyordu» [34, 124].

Qeyd edək ki, o illərdə İstanbulda «Səadət əncüməni» tərəfindən həftəlik «Sıruş» (1909-1910) adlı qəzet də dərc olunurdu. Onun yaradıcı heyətinə Seyid Məhəmməd Tofiq, Əli Əkbər Dehxuda («Sure-İsrafil» qəzetinin aparıcı müxbiri) Əhməd bəy Ağaoğlu və Yəhya Dövlətabadi daxil idilər.

O illərdə Təbrizdəki hadisələrin tək seyri deyil, həm də fəal iştirakçısı olan M.Ə.Rəsulzadə Təbrizi müdafiə edən mücahidlərin və onların rəhbəri Səttar xanın qəhrəmanlığını «İran məktubları»nda xüsusi qeyd edirdi. Məşrutə hərəkatı sonda məğlubiyyətə uğrasa da, Rəsulzadə İranda XX əsrin əvvəllərində yeniləşmə prosesini Səttar xanın adı ilə bağlayır, onun İran tarixində bir dirçəliş rəmzinə çevrildiyini qeyd edirdi.

M.Rəsulzadəyə görə bu Məşrutə dövrü Cənubi azərbaycanlıların milli-mədəni hərəkatdan milli haqlar uğrunda siyasi mübarizəyə bir keçid mərhələsi olmuşdu.

O dövrdə İran tarixində ilk dəfə Avropa standartlarına uyğun olan və ölkədə ən çox oxunan və ən nüfuzlu qəzet sayılan «İran-nou» gündəlik qəzeti nəşr olunurdu. Qəzetin redaktoru M.Ə.Rəsulzadə idi. M.Ə.Rəsulzadənin sözləri ilə desək, «İran-noy» İran Demokratik fırqəsinin fikirlərini yayırdı, yaradıcı heyəti də Azəri türklərindən təşkil olunmuşdu.

O, 1908-ci ildə Bakı Sosial Demokrat komitəsi tərəfindən Gilan inqilabına nəzarət üçün Rəşt şəhərinə gəlib həmin il mücahidlərlə birlikdə Tehrana gedərək Məşrutə hərəkatına qoşulmuşdu. Tehrandə qısa bir vaxt ərzində Məşrutə liderlərinin diqqətini çəkmiş və Demokrat Partiya-

sının qurulması və proqramının yazılmasında iştirak etmişdir. Rəsulzadə Seyid Həsən Tağızadə başda olmaqla Avropa təhsili görmüş bir qrup İran ziyalı ilə birlikdə 1910-cu ilin sentyabr ayında İran Demokrat partiyasının əsasını qoyur. İran Demokrat Partiyasının orqanı kimi fəaliyyətə başlayan «İran-nou» qəzeti Məşrutə inqilabının ikinci dövründə Avropa standartlarına cavab verən ən məşhur qəzet idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə buradakı fəaliyyəti ilə yeni qəzet üslubunu – İrana gətirdi. O, «İran-nou»da Azərbaycanın rus işğalından qurtulması və İranın Rusiyanın təsirindən uzaqlaşması ilə bağlı sərt məqalələr yazırdı. M.Ə.Rəsulzadə qəzetdə bəzən Niş təxəlüsü ilə çıxış edirdi.

«İran-nou» adətən ölkədə baş verən siyasi hadisələri işıqlandırır, çatışmazlıqları açıb göstərirdi. Ona görə də tez-tez nüfuzlü şəxslərin həmləsinə məruz qalırdı. Səhifələrindən birində Krilovun «Heyvanların konserti» təmsilinə iqtibas çap edən qəzet bir dövlət məmurunun qəzəbinə tuş gəlmişdi. 1911-ci ildə fəaliyyətini «İran-novin» adı altında davam edən qəzetdə siyasi məsələlər daha kəskin verilirdi. Belə ki, bu mətbu orqanı İranda olan əcnəbilərin pərdə arxası işlərinin üstünü açmağa nail olurdu. Sədr Həşiminin qeyd etdiyinə görə Tehranın Milli Məclis nümayəndələri öz nitqlərində qəzetdə dərc olunan yazılardan istifadə edirdilər [61,65].

O illərdə Səttarxan Mərkəzi hökumətə belə bir müraciət göndərmişdi: «Bizim şahla, onun taxt-tacı ilə işimiz yoxdur. Biz azadlıq, hüquq və konstitusiyanın şərtlərinə əməl olunmasını istəyirik. Şah bizim istəyimizi bizə verməlidir, yoxsa biz cümhuriyyət elan edəcəyik».

Cənubi Azərbaycanda demokratik hakimiyyətin bərqərar edilməsinə baxmayaraq, İngiltərə və Rusiya hökumətlərinin təhriki ilə bundan sonra da Təbrizə qarşı əksinqilabın yeni hücumları davam edirdi. 1911-ci ildə rus qoşunlarının Təbrizə hücumu və şəhərin tutulması inqilabın yatırılması ilə nəticələndi.

1905-1911-ci illər İran burjua inqilabında Cənubi Azər-

baycan aparıcı rol oynamışdı. Tarixə Məşrutə inqilabı kimi daxil olan bu inqilab Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və milli şüurunun inkişafı üçün şərait yaratdı.

Məşrutə (konstitusiya) qanunların qəbul olunması ölkədə demokratiyanın yaranmasına və siyasi fəzanın açılmasına gətirib çıxardı. Zülmün və haqsızlığın aradan aparılması, ədalətin və müstəqilliyin bərpası devizi altında başlanmış xalqhərəkatı iştirakçılarının əsas; tələbi qanunlara söykənən bir hökumətin yaradılması və bir vətəndaş olaraq onların həyat tərzini formalaşdıracaq hüquqların təmin olunması idi. Çünki xalq mədəniyyət və tərəkür tərzini baxımından əvvəlki illərə nisbətən, bir çox irəliləyişlərə nail olmuşdu. Gündən-günə genişlənən siyasi hadisələrin və ictimai çəkişmələrin nəticəsi ölkənin xəbər mərkəzinə çevrilməsinə, bu isə Azərbaycanda nəşriyyat bazarının yaranmasına gətirib çıxardı. Müxtəlif qəzetlər yayılmağa başladı. İnqilabi hərəkat ölkənin ədəbi mühitində əks olunduğuna görə tezliklə bir çox şair və yazıçılar da azadlıq aşıqlarına qoşularaq qələmləri ilə mübarizəyə atıldılar. Nəticədə xalqın informasiya qıtlığı aradan qaldırıldı.

Mətbuat kütləni gündən-günə yeniləşən siyasi cərəyanlara doğru istiqamətləndirildi. Bu nəşriyyələrin yeni ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında günün tələbindən doğan əsərlərin yaradılmasında, həcv və tənqidin köməyi ilə xalqın əsrlərdən bəri davam edən qəflət yuxusundan oyadılmasında böyük rolu olmuşdur.

Onların çoxu burjuaziya ilə bağlı olan ziyalıların fikirlərini təbliğ edirdi. Bir hissəsi cəmiyyətin yuxarı, bəzisi isə aşağı təbəqəsinin – şəhər və kənd zəhmətkeşlərinin arzu və istəklərini, fikirlərini çap etməklə ölkə əhalisinin mədəniyyətini özlərində əks etdirirdi [64, 15].

Hələ illər öncə, Nəsrəddin şah Qacarın dövründə nəşriyyə və tərcümə işləri nazir, Etimadüssəltənətinin rəhbərliyi altında «Senzura idarəsi» adlı təşkilat mövcud idi və bütün mətbu orqanları bu idarədən keçdikdən sonra nəşrinə icazə verilirdi. Aydın ki, bu qurumun varlığı ilə mətbuat azad-

lığı tam anlamda olmamışdır. Çünki istənilən qəzetin yazılarında dövlət siyasətilə uyğunsuzluq onun sonluğu demək idi.

İlk milli şuranın açılmasından və Azərbaycan nümayəndələrinin Tehrana gəlməsindən sonra Azərbaycanlı millət vəkillərinin təkidilə 1908-ci ildə senzura ləğv edilərək 86 məclis nümayəndəsinin iştirak etdiyi toplantıda 76 faiz səs çoxluğu ilə yeni mətbuat qanunu qəbul olundu. Beləliklə, mətbuat tam azadlığa qovuşaraq istədiyi qəzeti senzurasız çap etmək hüququna malik oldu. Bu qanun 52 maddəni ehtiva edən 6 bölümdən ibarət idi. Onun müqəddiməsində deyilirdi: «Konsititusiyanın 20-ci bəndinə müvafiq olaraq yanlış və dinə qarşı zərər törədə biləcək kitab və yazılardan başqa bütövlükdə mətbuata senzura tətbiq etmək qadağandır. Lakin onlarda mətbuat qanunlarına zidd bir şey olarsa, nəşriyyatçı və ya qələm sahibi həmin qanunlar çərçivəsində cəzalandırılır. Yazıçı məşhur İran əhlindən olduqda isə nəşriyyatçı cəzadan azaddır.

Qərara alınır ki, cəmiyyətin hüquqlarının qorunması, habelə, qələm sahiblərinin və mətbuatın basqılarını zərərsizləşdirilməsi məqsədilə, qanunlar çərçivəsində, kitab, qəzet, elan və müxtəlif layihələrin nəşri azaddır. Bu kimi işlər və mətbuatın satışı ilə məşğul olmaq arzusunda olan şəxslər əvvəlcədən maarif nazirliyi yanında şəri öhdəçiliklərlə mükəməliyyətləndirilməlidir [64,96].

Bu mütərəqqi qanunun əhəmiyyətinin lazımcına işıqlandırılması üçün qəbul edilməsindən əvvəl və sonra nəşr olunan qəzetlərin müqayisəsinin aparılması zəruridir. Bu qanunun qəbul edilməsindən əvvəl nəşr olunan qəzetlər haqqında Ə.Kəsrəvi yazırdı ki, «doğrudur, bu dövrdə ölkədə bir sıra qəzetlər nəşr edilirdi. Lakin onların çoxu yersiz dualar, məddahlıq, qaranı ağ göstərmək və s. kimi yazılarla dolu idi. Ölkədə aparılan işlər və baş verən proseslərin tənqidindən söhbət gedə bilməzdi. Sanki buradakı məmurlar bütün işlərdən uzaq idi. Zəkəulmülk (Məhəmməd Hüseyn) «Tərbiyyət» adlı bir qəzetdə bəzən fransızcadan etdiyi tərc-

üməsində çarəsizlikdən «qanun» sözünün əvəzinə «qayda» kəlməsini işlətmişdir».

Yuxarıda şeyd olunduğu kimi qəzetlər nəinki Qacarın məmurları tərəfindən senzuradan keçirilirdi, hətta azadlıq o dərəcədə boğulurdu ki, ən kiçik ictimai və siyasi məsələlərə toxunmamaq üçün yazıçılar və nəşirlər arasında bir növ özünü nəzarət də mövcud idi.

Lakin haqqında söhbət gedən qanun qəbul olunduqdan sonra mətbuat bütün ölkədə azad şəkildə nəşr edilməyə başladı. Qələm sahibləri tam qüvvə ilə xalqı informasiya ilə təmin etmək üçün səfərbər oldular. İstər siyasi, istər ictimai, istərsə də iqtisadi baxımdan bütün məsələlər qəzet səhifələrində şərh və analiz olunmağa başladı. Saray, hətta şəxsən Məhəmmədəli şah belə tənqid edildi. «Müsavat» qəzeti şahın və onun sarayının əməlləri haqqında daha çox yazırdı. Əhməd Kəsvərinin yazdığına görə «Sultanul üləma Xorasanı «Ruhul qüds» qəzetində cəsarətli sözlər yazmışdı ki, bu sözlərin başında Məhəmmədəli Mirzə dururdu. Təhsil nazirinin məhkəməyə müraciəti nəticəsində Sultanul üləma oraya dəvət edildi. Məhəmmədəli Mirzənin ünvanını «qəssab dükanı» adlandırılmasının səbəbi soruşulduqda «Sultanul üləma» münşiflər heyəti çağırılmasını tələb etdi. Bu bəhanə idə cavab verməkdən boyun qaçırdı və iddia təmin olunmadı» [62, 87].

Bu dövrdə Azərbaycanda 50-yə yaxın şəzet və jurnal nəşr olunurdu. Tədqiqatçı Hüseyn Umud onlardan səkkizinin Azərbaycan-fars, birinin Azərbaycan, qalanlarının farsca çıxdığını qeyd edir [65, 49].

1906-cı ildə Təbrizdə «İttihad», «Azad», «Dəbistan», «Əcnümən», «Azərbaycan», 1907-ci ildə «Hərfe-həqq», «Mücahid», 1908-ci ildə «İttihad» (II), «Həşərətül-ərz», «Xeyrəndiş», «Molla əmi», «Naleyi-millət», 1909-cu ildə «İstiqlal», «Buqələmun», 1910-cu ildə «Təbriz», «Şəfəq», 1911-ci ildə «Səadət» qəzetləri nəşrə başladı. Bu illərdə Urmiyə şəhərində «Fərvərdin» (1911) və «Fəryad» (1907) qəzetləri, Həmədanda «Ülfət» (1907), Kəmalıyyə (1910), «Səa-

dət» (1907), Ərdəbildə «Bərge-səbz» (1908) qəzeti, «Şəfəq» (1911), «Mükafat» (1909) qəzetləri nəşr olunurdu.

Məşrutə inqilabı dövründə mətbuat həqiqətən dövrünün ictimai-siyasi və ədəbi həyatının güzgüsünə çevrilmişdi. Bu dövrə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də yaranan ədəbiyyatın ayrıca kitab və digər bədii nümunələrdə deyil, məhz mətbuat səhifələrində əks olunması idi. Məsələn, Əşrəfəddin Gilani tərəfindən Rəştə də nəşr olunan «Nəsimi-Şimal» qəzetinin əksər səhifələri şeir nümunələrindən ibarət idi. Yusifxan Etisalinmülkün redaktorluğu ilə çıxan «Bahar» qəzetində Yusif xanın şeirləri və rus, fransız, ərəb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr əsas yer tuturdu. «Sure-İsrafil» qəzetində bu mətbu orqanının baş yazısı Əli Əkbər Dehxudanın daimi rubrikası olan «Çərənd pərənd»də o dövr üçün yeni olan siyasi felyetonun nümunələri verilirdi.

İstanbul şəhərində azərbaycanlı ziyalıların daha iki mətbu orqanı çap olunurdu. Bunlardan biri Seyid Həsən Təbrizi və Seyid Məhəmməd Tofiqin rəhbərliyi ilə 1909-1920-ci illərdə nəşr olunan «Şəms» qəzeti idi. İstanbulda nəşr olunan «Şeyda» adlı digər qəzetin redaktoru təbrizli Hacı Həsən xan Cəfərzadə idi. Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunan bu qəzet demokratik yönlü idi və öz səhifələrində siyasi satirik materiallara geniş yer ayırırdı. İstanbulda təhsil alan azərbaycanlı tələbələr qəzetdə fəal iştirak edirdilər.

İnqilab illərində İrənin digər şəhərlərində də azərbaycanlı inqilabçı publisistlər tərəfindən bir sıra qəzetlər nəşr olunurdu. Tehrandə M.Rəsulzadənin və Əbuzyahının redaktorluğu ilə «İrane-noy», S.H.İbrahimzadənin redaktorluğu ilə «Carçiye-millət», Rüşdiyyənin qələmi ilə «Tehran», Həsən xan Təbrizinin mühərrirliyi ilə «Əsr», Mahmud Əfşarın redaktorluğu ilə «Cənteye-paborəhne», Xorasanda Məhəmmədsadiq Təbrizi və S.H.Ərdəbilinin redaktorluğu ilə «Xursid» və «Xorasan» qəzetləri çıxmış, Tehran sosial-demokrat təşkilatının orqanı «Sure-İsrafil» qəzetinin redaktorlarından biri Mirzə Qasım xan Təbrizi (Sure İsrəfil) ol-

muşdur. Cənubi Azərbaycanın tərəqqipərvər ziyalıları, o cümlədən S.Salmasi, Mirzə Qafar xan Zunuzi, Heydər Əmi-
oğlu və buşqaları Zaqafqaziya mətbuatında da, xüsusilə
«İrşad» qəzetinin İrana aid səhifələrində, Tiflisdə çıxan so-
sial-demokrat qəzetlərində İranda ictimai-siyasi vəziyyətə və
inqilabi mübarizəyə həsr edilən demokratik məzmunlu mə-
qalələrlə çıxış edirdilər [8, 47].

1910-1911-ci illərdə Azərbaycanda vətənpərvərlik və
azadlıq ideyalarını təbliğ edən digər milli burjua mətbuatı, o
cümlədən Təbrizdə «Şəfəq», «Təbriz», Xoyda «Mükafat» və
«İslah», Urmiyada «Fərvərdin» qəzetləri dərc olunurdu. Bu
dövrədə hərbi müdaxiləyə qarşı xalq hərəkatının təşkilinə
kömək mətbuatın əsas mübarizə hədəfini təşkil edirdi. Bu
zaman mütərəqqi qəzetlər Səttarxanla Bağırxanın adından
xalqa müraciətlə yazılan bəyanatları dərc etməklə mühüm iş
görürdü (Kəsəvi). Onlar bu müraciətlərdə xarici müdaxiləyə
qarşı kəskin etirazlarını bildirir, çar konsulluğunun inqilab-
çılara qarşı uydurduğu «quldurluq», «iqtisadsızlıq» böh-
tanlarını rədd edir, xalqı sayıq olmağa, konstitusiyanın mü-
dafiəsi uğrunda mübarizəni davam etdirməyə çağırırdılar.

«Şəfəq» qəzeti 1910-cu ildə yaranan və Təbrizdə gizli iş
aparan demokrat təşkilatının qeyri-leqal mətbuat orqanı
idi. Yaranan bu qəzet öz kəsərli yazıları ilə xüsusilə fərqlə-
nir, milli istiqlaliyyət və demokratiya uğrunda mücadilənin
inkışafına mühüm təsir göstərirdi.

«Şəfəq» qəzetinin şücaət və cəsarətli, kəskin mübarizə
xətti, xüsusilə atəşin vətənpərvərlik ruhundakı məqalələri
çarizmin hiddət və qəzəbinə səbəb olurdu.

Mətbuatın ifşaçılıq fəaliyyətində intibahnamələrlə yana-
şı kitabçalar nəşrindən geniş istifadə olunurdu. 1909-cu ilin
may-iyun aylarında müdaxiləçilərin inqilabçılara və dinc
əhaliyə qarşı azgınlıq və soyğunçuluq əməllərini ifşa edən
çoxlu kitabça buraxıldı, onların mətni «Mükafat» qəze-
tində, habelə mühcir mətbuatında dərc olunub yayılırdı.

Terrora və təqiblərə baxmayaraq inqilabdan sonra mü-
tərəqqi qüvvələr öz mətbuat fəaliyyətini tədricən bərpa et-

məyə başladılar, onların içərisində «İnsaf» qəzeti xüsusilə seçilərdi. Qəzet demokrat təşkilatına mənsub olan Xiyabani, İskəndani və İbrahim Şəbüstərinin başçılığı ilə 1913-cü ilin payızından gizli surətdə nəşr olunmağa başladı.

«İnsaf» qəzeti elə bir şəraitdə nəşrə başlamışdı ki, İranda azadlıq və irtica qüvvələri arasında məclis və konstitusiyanın bərpası və xarici hərbi müdaxiləyə münasibət məsələləri ətrafında kəskin siyasi mübarizə gedirdi.

Əksinqilabi çevriliş yaratmaq cəhdi və Azərbaycan feodallarını silahlı çıxışa təhrik etməsi mütərəqqi mətbuatın kəskin tənqid hədəfinə çevrildi. «Səfəq», «Təbriz» qəzetləri «Qardaşlar, birləşin! Azadlıq düşmənlərini qovun!» çağırışları ilə xalqı mübarizəyə çağırır, daxili və xarici düşmənlərin fitnələrini ifşa edirdi.

Bu zaman İstanbulda əsasən azərbaycanlı inqilabçı ziyalılar tərəfindən Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunan demokratik istiqamətli satirik «Şeyda» qəzeti də əcnəbilərin İran işlərinə hərbi-siyasi müdaxiləsinə kəskin etirazını bildirir və hakim dairələri kəskin tənqid atəşinə tuturdu.

İnqilab məğlub olduğdan sonra ölkənin hər yerində olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanda da bütün demokratik təşkilatlar qadağan edildikdə demokratik qəzetlər bağlandı, onların leqal fəaliyyəti yenidən dayandırıldı. Bunun əksinə, əksinqilabçı qüvvələr və hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün mətbuatdan daha geniş istifadə edirdi [8,47].

Bu dövrdə qatı monarxist məsləkli və imperializmə xidmət göstərən «Fikir», «Tofiq» kimi (mürtəcə mövqedə duran bu iki qəzetin redaktorları mənşəcə erməni idi – P.M.) əksinqilabi qəzetlər nəşr edilirdi ki, bunlar maliyyə cəhətdən çar konsulu tərəfindən təmin olunurdu.

Meydanı boş görən həmin qəzetlər xalq kütlələrini aldatmaqda irtica əlində bir silaha çevrilmişdi.

«İnsaf» qəzeti yazırdı ki, bunlar köhnə istibdadçı və din alverçisi idi. Azərbaycan xalqını təmsil edə bilməzlər: «Millətımız şəhidlərin qanı bahasına aldığı məşrutədən əl çək-məyəcəkdir. Yaşasın və paydar olsun qanuni-əsasi və məclis-

si-milli! Ey vətənin şərəfli övladları, düşmən müqabilində əyilməyin başınızı uca tutun, vətənin istiqlalı, məşrutə və azadlığının ehtiyacı sizin mətanət və hümmətinizə bağlıdır [86].

«ƏNCÜMƏN» qəzeti 1906 - 1911

Təbrizdə Məşrutə qanunu elan edildikdən sonra çıxan mətbu orqanı «Ruznaməyi-milli» («Milli qəzet») olub. Bir müddət sonra bu ad da dəyişilib «Cəridəyi-milli» adı ilə çıxdı. Qəzet 38 sayından «Azərbaycan əyalət əncüməni»nin rəsmi orqanı kimi fəaliyyət göstərərək «Əncümən» adı ilə yayıldı.

Qəzet 1906-cı ildə oktyabr ayının 19-da Təbrizdə Mirzə Əli Əkbər Vəkilinin redaktorluğu ilə nəşr olunub. İlk illərdə həftədə 2 dəfə, Mahmud Qənizadənin redaktoru olduğu illərdə isə həftədə 3 dəfə çap olunub.

Qəzetin adının altında bu sözlər yazılırdı: «Xalqın və tacirlərin istəyi üzərinə bu qəzet çox sadə bir dildə yazılır».

Qəzetin titul səhifəsində XI-XIV əsrdə Azərbaycanın Atabəylər dövlətinə mənsub olan, sonralar isə Qacarların rəsmi embleminə çevrilən Şir və günəş əks olunmuşdu.

Qəzetin nəşri 1911-ci ilədək davam etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, «Əncümən» Məşrutə inqilabı dövründə işıq üzü görün ilk milli orqan idi. Bununla yanaşı, o dövrdə qəbul olunmuş İran və Cənubi Azərbaycan mətbu orqanlarına tətbiq edilən qaydalardan yan keçərək, yəni Mətbuat Nazirliyinin icazəsi olmadan nəşrə başlamışdı. Bu qəzet o dövrdə İranda azad mətbuat anlayışının ilk qaranquşu idi. Qəzet əsasən Əncümənin və Milli məclisin müdafiə etdiyi müzakirə və qərarları, həmçinin konstitusiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı xalqın tələblərini ardıcıl çap edirdi. Bununla yanaşı qəzetdə müxtəlif şəhərlərdən konstitusiyanın qaydalarını kobudcasına pozan ünsürlərin əməllərini ifşa edən etiraz məktublarına yer ayrılırdı.

Qəzet çarizmin və İngiltərənin İrana qarşı hərbi-siyasi

müdaxilə planlarını aşkara çıxarmağı və xüsusilə 1907-ci il ingilis-rus sazişinin müstəmləkəçilik və işğalçılıq məqsədlərini açıb göstərməklə antiimperialist hərəkatın qüvvətlənməsinə böyük xidmət göstərirdi. Bu cəhətdən qəzetin siyasi şərtləri çox təsirli idi: «İngiltərə və Rusiya dövlətinin bu müadəni bağlamaqdan... əsl məqsədlərini işğalçılıq müstəmləkəçilik, özlərinin siyasi, eyni zamanda iqtisadi-ticarət mənafeələrini təmin etməkdədir» [8, 246].

Məşrutədən sonra ortaya çıxan əyalət və vilayət əncümənləri arasında ən önəmli və güclü mövqeyə sahib olan «Təbriz milli əncüməni» orqanı olaraq yayınlanan, yalnız Təbriz və Azərbaycanda deyil, İranın hər tərəfində özəlliklə də Tehranda cərəyan edən Məşrutə xəbərlərini ehtiva etdiyindən çox önəmli bir yerə sahibdi. Məmmədrza Heyət qəzetdə Azərbaycan türkcəsinin durumu ilə bağlı yazırdı: Qəzetin bəzi saylarında çıxan bir neçə şeir istisna olmaqla tamamilə farsca nəşr olunurdu. Amma qəzetə verilən elan və xəbərləri nəzərə alsaq bəzi hallarda türkcə olurdu» [108, 1384, № 138-139, 31].

Tədqiqatçı M. Heyət «Əncümən» qəzetinin saylarını araşdıraraq ona ayrıca məqalə həsr etmişdir. Onu cüzi dəyişikliklə oxucuya təqdim edirik.

Qəzetin 9-cu sayında verilən bir elanda Təbrizin «Ədəbiyə» məktəbində heç məktəbə getməmiş 7 yaşında uşaqların 4 ay içində fars, türk və ərəb dilində yazıb-oxumaq təklifi verildiyi və məktəbin ana-atalar qarşısında sınaqdan keçirildiyi bildirilmişdir. 32-ci sayında eyni məktəb öyrəncilərinin, müəllimlər ilə birlikdə Təbriz Əncüməninə gedib «Əncümən» üzvlərinə türkcə şeirlər oxuduqlarını, Əncümənin məktəbə 25 tuman yardım etdiklərini və qəzetin hər həftə 60 nüsxə öyrəncilərə pulsuz göndərilməyi xəbəri və orada oxunan şeirlər dərc olunmuşdur. Şeir belə başlayır:

*Məktəbdir ənbiyadə nəbilik əlaməti,
Məktəbdir ovliyadə vəlilik səadəti.
Məktəbdir aləmdə yetirən hər hidayəti,
Məktəbdir orgədən bizə əmri-şəriati.*

Qəzetin 44-cü sayında yenə də «Səadət», «Ədəbiyyət», «Nübar» məktəblərinin öyrəncilərinin müəllimləri ilə birlikdə teleqraf mərkəzinə getdikləri və orada şeir və xitabə oxuduqları bildirilir. Oxunan xitabədən sadəcə «Biz bir qaşığı qanımızı əlimizə alıb millətə nisar (qurban – P.M.) eləməyə gəlmişik» cümləsini örnək verərək oxunan şeir tamam çap edilmişdir:

*Əməlimiz, əfkarımız iqbalı-vətəndir,
Sərhədimizə qala bizim xaki vətəndir
Dava günü yeksər görünən qanlı kəfəndir.
İranlularıq can veribən, nam aluruq biz,
Davada şəhadətlə kam aluruq biz.
İranlı adı hər ürəgi lərzə salandır,
Əcdadımızın hibəti məərufə cahandır.*

Eyni sayda «Pərsəriş» və «Rüşdiyyə» məktəbi öyrəncilərinin də oxuduqları xitabələr nəşr edilib.

«Əncümən» qəzetinin 116-cı sayının sonluğu, 3-cü səhifənin isə yarısı türkcədir. Türkcə olan mətnlər əslində «Səadət» və «Nübar» məktəbləri müəllimlərinin danışıqlarından ibarətdir. Məktəb öyrənciləri ilə müəllimlərinin türkcə şeirlər oxuyub, çıxış etmələri Təbriz məktəblərində türkcənin təliminin hələ güclü olduğunun göstəricisi idi. Ancaq şeirlərdə və danışıqlarda diqqəti çəkən ən önəmli xüsusiyyət Cənubi azərbaycanlılar üçün iranlılığın üst kimlik kəlməsi və onun hər bir danışıqda vurğulanmasıdır.

Qəzetin 107-ci sayından etibarən əyalət və vilayət əncümənlərinin qanun layihəsi sırayla yayımlanmışdır. Layihəyə görə hər bir əyalətdə «Əncümən»in bir əyalət əncüməni (məclisi) qurulmuşdu.

Əncümən üzvləri xalqın səsi ilə seçilir, seçicilərin İran təbəəsi və 21 yaşından yuxarı olması, əyalətdə evi və mülkü bulunması, ya da bir baş vergi verməsi şərtidir. Qadınlar seçimlərə qatıla bilməzlər. Namizədlərə gəldikdə isə ən az 30 yaşında olub, farsca oxumağı, yazmağı bilməlidirlər.

- Burada bəxşişi – P.M.

Məşrutənin ana yarasında rəsmi dildən söz edilmədiyini halda, farsca yazıb-oxumağın şərt bildirilməsi və dolayısı ilə də sadəcə türkcə oxuma-yazma bilən bir insanın Azərbaycan əncuməninə seçilməsinə namizəd olmaqdan məhrum edilməsi məqbul məşrutə dövründə fars dilinin daha rəsmi status qazanmasına yol açan və türkcənin artıq rəsmi mərkəzlərdə bir işə yaramayacağı anlayışına gələn bu maddə türklərin məşrutə dövründə uğradıqları ən böyük zərər olmuşdur. Mərkəzi hökumətin türklərin əlində bulunması və Məşrutə hərəkatı bayrağının da azərbaycanlıların əlində olması, türkcənin də farscanın yanında rəsmi status qazana bilməsi əlverişli bir şərait yaratmasına rəğmən Azərbaycan aydınları bütün İrani qurtarmaq naminə Azərbaycanı tamamilə unutmuşdular.

Qəzetin 1907-ci ildəki 1-ci sayında Bakıda nəşr olunan «Füyuzat» qəzetindən götürülmüş «Nizami Gəncəvinin oğluna nəsihəti» yazısı verilmişdir. «Əncümən» qəzetinin 1907-ci ildəki 10-cu sayının birinci səhifəsində Parisdən «Osman və iqtisadi tərəqqi cəmiyyəti» tərəfindən Təbriz milli əncuməninə göndərilən bir məktub və ikinci səhifədə isə «Əncümən» tərəfindən verilən cavab yayınlanmışdır. Cavab məktubunun sonunda qəzet tərəfindən belə bir açıqlama verilmişdir: «Farsca oxuyan dəyərli oxucu və abunəçilərimizə bir az çətin olsa da osmanlı türkcəsi ilə yazılmış olan bu iki məktubu müqəddəs Əncümən üzvlərinin istəyi üzrə çevirmədən olduğu kimi nəşr edirik [108, 1384, №138-139, 34-37].»

«AZƏRBAYCAN» dərgisi 1906

Şərq aləmində böyük əks-səda doğuran «Molla Nəsrəddin»in nəşrindən 8 ay sonra onun təsiri altında Arazın o biri tayında – Təbrizdə «Azərbaycan» satirik dərgisi çap olundu.

«Azərbaycan» dərgisinin redaktoru Əliqulu Səfərov Cənubi Azərbaycanın istedadlı publisistlərindən idi. O, hələ XIX əsrin sonlarında «Şəbnamə», «Ehtiyac», «İqbal» kimi qəzetləri təsis etmişdi.

Ə.Səfərovun oğlunun atası haqda yazdığı xatirəsindən məlum olur ki, «o gənc yaşlarında atasının yanında Rusiya və Türkiyədə ticarətxanaların idarəsi ilə məşğul olurdu. Bu ölkələrdə İran hökuməti tərəfindən sürgün edilmiş siyasi mühacirlər və yerli mütərəqqi ziyalılar ilə sıx təmasda olur. sonralar vətənə xidmət etməkdən ötrü ticarəti tərk edib vətənə dönür».²

Ə.Səfərov Təbrizdə öz həmfikirləri ilə bərabər gizli bir cəmiyyət yaratmışdı, «Gizli əncümən» adlanan bu mərkəzdə onunla yanaşı dövrün vətənpərvər ziyalıları iştirak edirdilər. Ə.Səfərov qəzet və digər nəşrləri xalqı ayılmağın ən təsirli vasitələrindən biri hesab edirdi. 1892-ci ildə Ə.Səfərov Təbrizdə «Şəbnamə» adlı kiçik ölçülü satirik qəzet-vərəqə buraxmağa nail oldu [110, 1946, №26].

Ə.Kəsərevinin yazdığına görə Əliqulu Səfərov «gizli əncümən»nin üzvü olmaqla bərabər Məmmədəli Mirzənin «gizli polis» rəisi idi. M.Mirzəyə gələn raportlar, məktublar Əliqulu xanın əlindən keçirdi. O, bu vəzifəsindən istifadə edərək əlbir və həmfikir olduğu yoldaşlarını polisdən qoruyur, həm də ölkədə baş verən cinayətləri, mənfi halları açıb «Şəbnamə»də yayır, geniş kütlələri xəbərdar edirdi.⁴

Xalqın ehtiyac və arzularını sadə anlaşılıq dildə, yeri gəldikdə isə gülməli şəkillərlə özündə əks etdirən «Şəbnamə» Ə.Səfərovun redaktorluğu ilə qeyri-legal çıxarıldı. Bu mətbu nümunəsi xalq arasında böyük maraq və rəğbətlə qarşılır, əl-əl gəzirdi. «Şəbnamə» primitiv jelatin üsulu ilə hazırlandığından onu böyük tirajla yaymaq mümkün deyildi. Ona görə də Ə.Səfərov sonralar litoqrafiya üsulu ilə o dövrün müasir mətbuat standartlarına uyğun olan «Ehtiyac» (1898), «İqbal» (1898) qəzetlərini və «Azərbaycan» (1906) dərgisini nəşr edir.

«Ehtiyac» qəzetinin cəmi yeddi sayı işıq üzü görmüşdür. Sonuncu sayda Ə.Səfərov yazırdı ki, iranlılar hətta çaydan üçün də xaricələrə möhtacdırlar. Bu acı həqiqətlə barışa bilməyən Azərbaycan hakimi Əmirnazim Gorusi qəzeti bağlamış və Ə.Səfərovu cəzalandırmışdı. Ə.Səfərov bundan

sonra «İqbal» adlı qəzet çıxarmışdı. «Ehtiyac»ın bir növ davamı olan «İqbal»ın ömrü çox qısa olmuş, onun cəmi dörd sayı işıq üzü görmüşdü.

«Molla Nəsrəddin» dərgisinin nəşrini Ə.Səfərov böyük sevinc hissi ilə qarşılamışdı. Qafqazın mütərəqqi ziyalıları ilə yaxından əlaqə saxladığı üçün çox ehtimal ki, Ə.Səfərovun «M.Nəsrəddin»in redaktoru C.Məmməd-quluzadə ilə yaxından tanışlığı olmuşdur. Ona dərginin ilk nömrələrində gizli imza ilə çıxış etmək də müyəssər olmuşdu. Bir neçə mənbə Ə.Səfərovun «Molla Nəsrəddin»də Xorətdan imzası ilə çıxış etməsini təsdiq edir.*

Mətbuat sahəsində zəngin təcrübəyə malik olan artıq satirik qələm əhli kimi ad çıxaran Ə.Səfərov «Molla Nəsrəddin» dərgisinin nəşrindən ruhlanaaraq Cənubi Azərbaycanda «Azərbaycan» adlı satirik dərgi dərc edir. Dərgi həftədə bir dəfə kiçik formatda, 8 səhifədə nəşr edilirdi. Birinci səhifəsi fars dilində, qalan səhifələri isə Azərbaycan dilində idi. Karikaturalar adətən sonuncu səhifədə verilirdi. Dərginin cəmi 20-dən artıq (təxminən 24) sayı işıq üzü görmüşdü. Dərginin redaktoru Əliqulu Səfərov, nəşiri Mirzə Ağa Təbrizi idi.

İlk sayda şeir parçaları əsasən Azərbaycan, nəsr hissəsi isə farsca verilirdi. Sonrakı saylarda Azərbaycan dili üstünlük təşkil etməyə başladı.

«Azərbaycan» dərgisi istər forma və üslub, istərsə də məzmun və ideya baxımından «Molla Nəsrəddin»ə çox bənzəyirdi.

«Azərbaycan» dərgisinin ilk sayının titul səhifəsində «Molla Nəsrəddin» dərgisinin daimi emblemi olan mollanın rəngli surəti əks olunub. Bununla bildirilirdi ki, Təbrizdə «Molla Nəsrəddin»in təmsilçisi meydana gəlmişdir. Şəkildə təsvir olunmuş Molla Nəsrəddin sanki onunla yanaşı dayanmış yerli mollaya – Hacı babaya xeyir-dua verir. İkinci nömrədən isə Hacı baba tək verilirdi.

• Bu imza ilə başqa molla-nəsrəddinçilər də (məs. Ə.Haqqverdiyev) jurnalda çıxış etmişlər. Onları bir-birindən ayırd etmək mətbuat tarixçilərinin öhdəsinə verilir.

«Azərbaycan» dərgisindən öncə İranda həmişə elmin və mədəniyyətin, tərəqqinin önündə gedən Azərbaycan ziyalıları Tahir Təbrizi, Mehdi ağa Təbrizi, Məmmədəli Tərbiyət, Həsən Tağızadə ölkədə və xaricdə «Əxtər», «Hikmət», «Gəncineyi-fünun» və s. kimi dəyərli mətbu orqanlarını təsis etmişdilər. Bu qəzetlər fars dilində nəşr olunur, daha çox ziyalı təbəqəsi arasında yayılırdı. Müəyyən hissəsi Azərbaycan tükcəsində yazılaraq gizli yolla hazırlanmış xalq arasında yayınlanan vərəqə və kiçik formatlı qəzetlər qeyri-müntəzəm və pərakəndə şəkildə olurdu. Vaxtilə Mirzə Cəlilin «Molla Nəsrəddin» üçün söylədiyi «yazıda böyük cürətimiz o oldu ki, açıq ana dilindən yazmaqdan biz usanmaq» dahiyənə kəlamını Əliqulu Səfərova da aid etmək olar.

Birinci nömrədə «Xitab beqələm və müqəddimə» sər-lövhəli baş məqalədə nəzm və nəsrle dərginin məram və proqramı ifadə edilirdi. Sonra Hacı Baba imzası ilə «Ey vətəni-mehriban» şeri verilmişdi. Üçüncü səhifədə ölkədə və qonşu ölkələrdən: London, İstanbul, Bakı, Naxçıvan, Miyanana, Xorasan, Tehrandan xəbərlər verilirdi. Dörd və beşinci səhifələr karikaturalarla bəzədilmişdi. Yeddinci səhifədə Hacı Babanın imzası ilə «Molla Nəsrəddin»ə cavab yazısı getmişdir.

«Azərbaycan» dərgisində illüstrasiyaları Hüseyn Behzad Müsəvvirzadə çəkirdi. «Azərbaycan» dərgisinin 6 sayında dərc olunmuş yazıda xalqı bir növ uyğusundan ayıldığını, siyasi dərs verirdi:

«Cənab Hacı Baba, bir gün evdə oturmuşdum. Azərbaycan ruznaməsini gətirdilər. Vəqədə əvvələn müqəddəs ziyarətdəki biz Azərbaycan üçün bir mayeyi-iftixardır çox şad oldum. Məşrutənin əvvəlinci şüunatından (bəyanatından – P.M.) birisi məclisi şurayi-milidir. Onun da əvvəlinci bəyanatından birisi məsuliyyəti vüziradır. Bunların hamısı ondan ötrüdür ki, bundan sonra millət hamısı asudə olsun və xarici bizlərə əl tapmasın və onda dəxi möhtac olmayaq daha bundan sonra heç bir bədfitrət karguzarlıq verə bilməz

ki, erkək it kimi dişi qurda rəfiq olub bir-bir qoyunları qurda verə, daha bundan sonra Məsudi mülk kimi xalq namusunu pula satan və füqaranın ruzisini həbs edən rəis divanına olub gündə 7 tükən rüşvət alıb daşları, qumları biz biçərə millətə çörək əvəzinə yedirə bilməz» [70,1907,№ 6,2].

Dərgidə siyasi xarakter daşıyan karikaturalar az deyildi. «Azərbaycan»ın ikinci sayının birinci səhifəsində Hacı Mirzə Ağasının şəkli təsvir olunmuşdu. Əksin aşağısında onun dili ilə bu sözlər yazılmışdı: «Şor suyun nə qabiliyyəti və keyfiyyəti var ki, vaxtını ona sərf edim».

Burada Xəzər dənizindən söhbət gedirdi. Hacı Mirzə Ağasının timsalında Rusiyanın Xəzər dənizi ilə bağlı iddialarına qarşı heç bir müqavimət göstərməyən yüksək rütbəli məmurların etinasızlığı və dövlət əhəmiyyətli məsələlərə barmaqarası baxması kəskin tənqid olunurdu. Dördüncü sayının birinci səhifəsində Mirzə Əli Əkbər xan Atabəyin dizi üstündə İrənin xəritəsini tutub orada əli ilə Azərbaycan əyalətini göstərərək dediyi sözlər əks olunub: «Əslən mənim ürəyim Azərbaycana bağlı deyil, gələcəkdə bu vilayəti kəsib atmaq lazımdır».

Digər bir karikaturada qoyun sürüsünün içinə düşmüş canavar və uzaqdan bu mənzərəni gören iki nəfər göstərilir. Şəklin aşağısında yazılıb: «Ay, haray, canavar qoyun sürüsünün axırına çıxdı». Yaxınlıqda sürünün çobanı elə d-
ərin yuxuya gedib ki, onu heç top-tüfənglə də oyatmaq mümkün deyil. Karikaturada obrazlı şəkildə canavarın simasında ölkənin təbii sərvətlərini amansızcasına istismar edən yadellilərə, çobanın simasında isə ölkəni idarə edə bilməyən başçıya işarə edilir – şah və onun sarayı tənqid olunurdu.

Dərginin hər səhifəsində belə mənalı şəkillərə rast gəlmək olardı. Onu xalq arasında populyarlaşdıran bu cür rəngarəng şəkillərlə bərabər, həm də yerli şairlər tərəfindən yazılmış duzlu-məzəli şeirlər idi. Qəzətdə Azərbaycan türkcəsində çap olunmuş şeirlər Təbrizdə dildən-dilə gəzir, hətta uşaqlar da həmin şeirləri əzbər bilirdilər.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının nəsr nümunələrində Mirzə Cəlil və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, şeir parçalarında isə M.Ə.Sabir və Əli Nəzminin təsiri aydın hiss olunurdu. Sabirin şeirlərinin ruhu cənublu şairlərə çox doğma idi. Sabirə nəzirə, cavab və təqlid şəklində də yazılan bu şeirlərin müəllifinin adı gizli saxlanırdı. Dərgidə Seyid Rza Səraf, Əbdülhüseyn Xazin kimi şairlərin iştirakı şübhəsiz idi. Həmid Məmmədzadə onların sırasına Ləli və Mirzə Əli Möcüz kimi şairləri də daxil edirdi.

«Azərbaycan» dərgisində dərc olunmuş şeirlərdə M.Ə.Sabirin təsiri aydın duyulur:

*Ey Molla əmi, boş yerə cindarə sataşma,
dindarə dolaşma!
Bu hiyləgərə, sahurü qəddarə sataşma,
məkkarə dolaşma...
...İş çoxdu təriqətdə, əya arifi-kamil,
Tərk eylə xətanı, bu xətakarə sataşma!..
rumdarə dolaşma!*

Sabirin «Hə, de görüm, nə oldu bəs, ay balam, iddialərin» misrasından ilham alan Cənubi Azərbaycan şairi eyni vəzn və üslubda şairə cavab şəklində yazırdı:

*Hə, görüsən, yerindədi birbə bir iddiamızı,
Gör necə müstəcab edib tanrı bizim duamızı,
Verdi kəməli-lütf ilə mətləbü müddəamızı,
İndi necə, Molla əmu, mən deyən oldu, olmadı?*

Jurnalın 5-ci sayında dərc olunan felyetonun ana xəttini Sabirin məşhur bir şeri təşkil edir: «İstirahətə məşğul olan üləmamız da Rəştdə, Təbriz və İsfahanda binayi-müxalifət qoyub və milləti-islama heç bir qismi himayələri yoxdur:

*Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var,
Düşmənlərə möhtac olur-olsun nə işim var?!*

Yeri gəlmişkən Sabirin haqqında söhbət açdığımız «Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var» misrası ilə baş-

layan bu şeiri «Hikmət» qəzetinin redaktoru Mirzə Mehdi xan tərəfindən fars dilinə tərcümə edilib «Azərbaycan»da çap olunmuşdur.

Jurnalın ikinci sayında şair Sərrafın Sabirənə üslubda «Çətin xahiş» adlı şeiri dərc olunub. Öz millətini Şərqi «ölümdən də betər» uyuşundan oyatmaq istəyən şair xalqı hərəkətdə olmağa, qurub-yaratmağa, tərəqqiyə səsləyir:

*Ey milləti-islam, oyan vaxtı-səhərdi,
Dur, gör nə xəbərdi!
Bəsdir, bu qədər yatma, çürürsən, nə xəbərdi,
Dur, vaxtı səhərdi!
Min yerdən ayıldır səni biçərə əhibba,
Tərpənmə sən əsla,
Yatmaq belə olmaz, bu ölümdən də betərdi,
Dur, vaxtı səhərdi!*

Dərginin səhifələrində yaxın və uzaq ölkələrdə baş verən hadisələrdən bəhs olunurdu. İkinci sayda Rusiyada baş verən inqilabi hərəkətdən, Rusiya dövlət dumasının gördüyü tədbirlərdən geniş danışılırdı. Məqalə müəllifi, görünür, oxuculara gözüaçıq olmağı, onları ziyalıların xalqın səy və fədakarlığı bahasına əldə olunmuş Məşrutədən bəhrələnməyə və onu saxlayıb qorumağa səsləyirdi. Dərginin səhifələrində Böyük Fransa İnqilabı haqqında yazılar dərc olunur, onun mahiyyəti açıqlanırdı. Bütün bu yazılar oxuculara inqilabi vətənpərvərlik ruhu aşılayırdı. Ölkədə ziyalıların ən ağırlı yeri məktəb və mədrəsə ilə bağlı idi. Ona görə də «Azərbaycan maarifçilik ideyasının xalq kütlələri arasında təbliğinə, yayılmasına çalışırdı. Ana dilində məktəb və dərslərin olmaması bir sıra maarifçilərin, xüsusilə Mirzə Həsən Ruşdiyyənin söylərinin mürtəcə ruhanilərin təzyiqinə məruz qalması dərgidə böyük təəssüf hissi ilə qarşılanırdı. Ölkənin, xüsusilə Azərbaycan vilayətlərinin elm, təhsil, sənət sahələrindəki geriliyi satirik qələmlə ifşa olunurdu. İkinci saydakı xəbərlərə nəzər salaq:

«Qərəcədağ. Hökumət fəvqəladə maddi zaiyələrə dözüb,

ağır pullar qoyub bir darülfünün və bir də darüssənaye açıbdır».

«Livan. Lüleyinin ixtira olunmasının ildönümü münasibətilə cəsn tutub və müxtərin mücəssəməsini tökmək istəyirlər».

Jurnalın 5-ci sayında «Gəldi-gedər» imzası ilə bir felyeton da İranda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda balaca kibritin belə istehsal olunmadığından danışılır. Ölkənin iqtisadi cəhətdən geridə qalması tənqid edilir. «...Qəzzarə bu gün bazara çıxdım. Mənə kibrit lazımdı. Hər dükandan İran kibriti istədim, tapmadım. Axırı təngə gəlib ayağımı qoyub Peterburqdan bir qutu alıb qayıtdım. Mənim təəccübüm burdadır: ümumi müvəhhidin odu aləmi yandırır, amma ... bizləri də xaricilərin odu yandırır».

Dərgidə imzasız satirik şeirlərdən birində vətənpərvərlik hissi qabarıq verilirdi:

*Aləmdə olub zülm eləmək hər kəsə pişə,
Zülmün ağacı salmış odur hər yerə rişə.
Bu rişəyə lazımdı vuraq ədl ilə tişə,
Ta inki ədalət gələ izharə vətəndə.*

*Bu atəş zülm içrə səməndər kimi yanırıq,
Yannıq, nə qədər taqətimiz varsa dayannıq.*

«Azərbaycan» dərgisini araşdıran Məmmədrza Heyət dərginin Cənubi Azərbaycan xaricində – İranın müxtəlif yerlərində izləndiyini, eyni zamanda Bakı və İstanbulda diqqətlə oxunduğunu qəzetə göndərilən məktublardan və qəzetin elanlarından bəlii olduğunu qeyd edir» [108,1384, №138-139]. Dərginin beşinci sayında dərginin Bakıdakı təmsilçisinin Kazımzadə adlı bir şəxs olduğu bildirilir.

Doqquzuncu sayda yenə də Bakıda aprel ayının əvvəlində Nikolayevski küçəsində (Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mətbəəsində – P.M.) «Tazə həyat» adlı ədəbi, ictimai-siyasi qəzetin nəşr olunması ilə bağlı elan verilmişdir.

Dərginin 18-ci sayında Ədirnədən göndərilən bir məktuba cavab şəklində olan bir felyeton dərc olunmuşdur [108,1384, №138-139]. Ədirnəli oxucu «yer üzünün ən əliaçıq sultanı kimdir?» deyə bir sorğu ilə «Azərbaycan» dərgisinə müraciət edir. Dərginin yazarına görə yer üzünün ən əliaçıq sultanı Osmanlı padşahıdır. Çünki islam qazilərinin gücü ilə fəth edilən torpaqları kimsədən əsirgəməmişdir. Sonra yazı müəllifi əyani misallar çəkərək yazır: «Məsələn, Misir torpaqlarını rica edirlər, sultan dərhal mərhəmət buyurur, sonra Bolqarıstanı istirham etdilər (istədilər – P.M.), «önəmli deyil» dedi. Bir qrupu Samus adasını aldı, «sizə minnət borcluyam» dedi. Sonra Lubnan (Livan – P.M.) dağını istədilər, «oranı sizə bağışlayıram» dedi. Hersoqdan (Hersoqovina – P.M.) söz edilincə, «tamam», dedi. Bosniyaya gəlincə, dərhal təqdim etdi. Kıprısı (Kıpr adası – P.M.) istirham etdilər, «məmnuniyyətlə» dedi: Sonra Kiridi (Krit adası – P.M.) istədilər, onların ümidini qırmadı və nəhayət Makedoniyanı tələb etdilər, «sizə layiq deyildir», dedi...».

Sonda Ədirnəli oxucunun «indici soltan nə işlə məşğuldur?» sualına cavabında isə İran-Osmanlı sərhədinə soruşmaq lazım – deyə qısa bir cavab vermişdir [108,1384, №138-139].

Doqquzuncu saydan başlayaraq dərgidə şeir və elanlardan başqa digər yazılar farsca verilir. M.Heyət dərgidə dərc olunan elanların yalnız Quzey Azərbaycanla bağlı olanların farsca yazıldığını bildirir. O, öncəki saylarda materialın yazıldığı dil nisbətinin təxminən 50 faiz olduğunu xatırladır. Sonrakı saylarda fars dilində yazıların daha çox yer alması ilə bağlı dərgidə heç bir açıqlama verilmədiyini vurğulayır.

Bizə elə gəlir ki, bunun səbəbini həmin illərdə ölkədəki siyasi-ictimai durumda axtarmaq daha düzgün olardı.

Dövrünün demokratik mətbu orqanı olan «Azərbaycan» dərgisinin sələfi olduğu «Molla Nəsrəddin» kimi xalqa gün ağlayır, onu ictimai fəaliyyətə həvəsləndirir, siyasi şüurun artmasına, yeni mütərəqqi mədəniyyətə qovuşması-

na çalışırdı. Bir gülgü dərgisi kimi «xalqı yazmaqnan və kinayəli sözlərnən xabi-qəflətdən oyadıb başa salırdı».

Məmmədlui Abbasi «Azərbaycan» dərgisinə həsr etdiyi məqaləsində ona çox yüksək dəyər verib yazırdı ki, bu illər Azərbaycan millətini həqiqi demokratik azadlıqların mahiyyətini mənimsəməyə sövq edən, xəlqi milli ruhda tərbiyə edən mətbuatın ən mütərəqqi qabaqcıl və irəlində gedəni «Azərbaycan» məcmuəsi idi [73, 1945, №5, 30].

Şübhəsiz ki, xalqın xabi-qəflətdən oyadıb, onun gözlərini açan, «Azərbaycan» kimi bir mətbu orqanı ölkədəki mürtəcə qüvvələrin nifrətini özünə cəlb etməyə bilməzdi. Onlar var qüvvələri ilə dərginin qapanmasına çalışırdılar. Məşrutə inqilabının yüksəlişi illərində düşmənlərin dərgiyə hücumu heç bir nəticə vermədi.

Təbrizdə Məşrutə inqilabının rəhbəri Səttarxanın şəxsən dərgini himayə etməsi mürtəcələrin sükutuna səbəb olmuşdu. İnqilab Tehrandan gələn silahlı qüvvələrin ağır hücumlarına məruz qaldıqda mürtəcə qüvvələrin də mənfi təsiri dərgi üzərində gücləndi. Ona görə də ilk saylarını da Azərbaycan dilində yazılmış məqalə və bədii yazılara tez-tez rast gəlinirdisə, 9-cu sayından sonra fars dilində yazılmış yazılara dərgidə daha geniş yer verilməyə başlandı. Eyni zamanda son saylardakı məqalələrin siyasi kəskinliyi azalır, liberalizmə meyl açıq-aşkar duyulurdu. Beləliklə, mürtəcələrin ilk təsiri farsca yazıların çoxluğu ilə nəticələndisə, onların sonrakı təsiri dərginin bağlanması ilə nəticələndi.

Dərginin 6 sayında Azərbaycanda və mühacirətdə azərbaycanlılar tərəfindən rejimin qəzəbinə tuş gələn «Əlmərhum və əlməxfur» – «Kamal», «Gənciyyəi-fünun», «Pərvəriş», «Əxtər» və s. mətbu orqanları hörmətlə yad edilirdi.

Az bir müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq «Azərbaycan» dərgisi Cənubi Azərbaycan mətbuatı və ədəbiyyatı tarixin öz yeni töhfələrini verdi. Məşrutə inqilabı dövründə demokratik fikirlərin yayılmasında bu dərginin böyük xidmətləri danılmazdır.

Məşrutə fərmanı verildikdən 9 ay sonra Tehranda «Sure-İsrafil» (İsrafilin neyi) adlı qəzet nəşr olunmağa başladı. Qəzetin imtiyaz sahibi və naşiri Mirzə Qasım xan Təbrizi, redaktorları Cahangir xan Şirazi və Ələkbər xan Dehuda idi.

Mirzə Cahangirxanın məqalələri əsasən hökumət başçıları'nın əcnəbi dövlətlərə satilib ölkəyə xəyanətinin kəskin tənqidinə həsr edilmişdi. Buna görə də yuxarı dövlət məmurlarından tutmuş şahın özü də daxil olmaqla ona kin bəsləyir və məhvinə çalışırdılar. Məhz buna görə də Məclis topa tutulduqdan sonra tutulub Bağşahda həbs olunan Mirzə Cahangirxanı Məmmədəli şah bir gün keçdikdən sonra edam etdi.

Ə. Dehuda gənclik illərində Avropa ölkələrində səfir işləyən qohumu M. Qəffari ilə xaricə gedir, orada Avropa dillərini öyrənir, eimlə məşğul olur. İrana qayıtdıqdan sonra inqilabi hərəkətdə yaxından iştirak edir. «Sure-İsrafil» qəzeti ilə əməkdaşlıq edib siyasi məsələlərə dair xəbərlər hazırlayırdı.

Dehudanın mükəmməl təhsili, Avropa ölkələrində bir neçə il qalması, Azərbaycan dili vasitəsilə Qafqaz mətbuatı, xüsusilə «Molla Nəsrəddin»lə yaxından tanışlığı onun satirasında demokratik məzmunun daha da güclənməsinə, ölkənin və xalqın dərdlərini və ehtiyacını düzgün başa düşüb göstərməsinə, bir sözlə, satira atəşinin sərrastlığına kömək etmişdir. Bu satiranın gücü bir də onun, nikbin ruhda olması idi. Dehuda ölkəsinin və xalqının işıqlı gələcəyinə, səadətinə böyük ümid bəsləyir və bu ümidi öz oxucusuna aşılamağı bacarırdı.

Ələkbərxan Dehuda «Sure-İsrafil»də «Çərənd pərənd» (Ordan-burdan) başlığı ilə müxtəlif imzalarla, əsasən «Dəxo» imzası ilə felyetonlar yazır və bununla da yeni sadə fars nəsrinin ən gözəl nümunələrini yaradırdı.

O, ictimai-siyasi aləmdə baş verən ifşa edə bilirdi. Hadisələri öz parodiyalarda satirik bir dillə qələmə alırdı. Deh-

xudanın xalq həyatını tərənnüm edən şeirləri və felyetonları da var idi. Onun ən çox müraciət etdiyi mövzu 1906-1911-ci illərdə baş verən inqilab hadisələri idi.

Dehxudanın satirasında Cəlil Məmmədquluzadənin müsbət təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Gündəlik ictimai-siyasi mövzuları satiraya gətirmək, xalqın dilində yazmaq şərəfi Dehxudaya nəsim olmuşdur. O, «Molla Nəsrəddin»ə bağlılığını iftixar hissi ilə qeyd edirdi. Dehxuda Mirzə Cəlilin «İranda hüriyyət», «Dəmdəməkiyə cavab» və s. təsiri altında namfleti də qələmə almışdır. Onun «Molla Nəsrəddin»ə xitabən azərbaycanca bir şeiri də vardır.

Əhməd Kəsrəvi «Tarixi məşrutəyi İran» əsərində yazırdı: «Dehxudanın «Çərənd pərənd» başlığı ilə yazdığı felyetonlar öz ideyası və üslub xüsusiyyətləri ilə «Sure-İsrafil»i Qafqaz «Molla Nəsrəddin»inə və Tərbiz «Azərbaycan»ına oxşadır. Oxucular qəzetin bu hissəsinə can atır, onun rəvac tapmasının əsas səbəbi də həmin yazılar idi» [62, 35].

«Sure-İsrafil»də Dehxudanın iştirakı onun ideya istiqamətini demokratik yöndə daha da möhkəmləndirməklə bərabər ədəbi dəyərini də yüksəltmişdir.

Tanınmış şərqsünas Bertels Dehxuda haqda yazırdı ki: onun satirası hədəfə sərrast atəş açması və kəskinliyi ilə fərqlənirdi.

Dehxudanın satirası mütləqiyyətin, riyakar ruhanilərin əleyhinə yönəlmişdi. Həqiqi bir maarifçi kimi, Dehxuda bütün bunlarla birlikdə İranda qadınların hüquqsuzluğu əleyhinə ardıcıl mübarizə aparırdı.

Mürtəce ruhanilər Dehxudanın öz felyetonlarında dinə sataşdığını bəhanə edərək onu gözdən salmağa çalışırdılar. Dehxuda «Sure-İsrafil»in səhifələrində dinə və şəriətə əsaslanaraq onlara layiqincə cavab verir, islamıyətə müsəlmanlıqla şahlığın bir yerə sığa bilməməsini göstərirdi.

Xalqa xəyanət edənlərin səyi nəticəsində məclis bağlandıqdan sonra Dehxuda Məmmədəli şahın cəlladlarının əlindən qurtulub İngiltərə səfirliyinə sığındı və səfirin vasitəçiliyi ilə ölkəni tərk etdi. Dehxuda əvvəlcə İsveçrəyə yollandı,

orada İverdon şəhərində «Sure-İsrafil»in nəşrini bərpa etdi. Cəmin 4 sayını çıxara bildi.

Bu saylarda da «Sure-İsrafil» öz prinsipial mövqeyində dayanır, İrandakı üsul-idarəni damğalayırdı Dehxuda dostu və məsləkdaşı Cahangirxan Şirazinin ölümünə həsr etdiyi şeirini qəzetin 3-cü sayında çap etmişdir. Bu şeir öz ictimai məzmununa görə dövrün şairləri tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır.

1909-cu illərdə isə Türkiyədə yaşayıb orada «Suruş» adlı bir qəzet çıxarmaya nail oldu.

E.Braun həmin qəzetin İstanbulda iranlıların «Səadət» cəmiyyəti tərəfindən çıxarıldığını, redaktorlarının Seyid Məhəmməd Tofiqlə bərabər Əli Əkbər Dehxuda olduğunu qeyd edir. Çox maraqlıdır ki, tədqiqatçı qəzetin əməkdaşları arasında Əhməd bəy Ağayevin də adını çəkir [60, 83].

Dehxuda Məhəmmədəli şah devriləndən sonra İrana qayıtmış, xalq tərəfindən məclisə nümayəndə seçilmişdir. Onun bir sıra əsərləri, o cümlədən 50 cildlik «Lügətnameyi-Ələkbər Dehxuda» kitabı dəyərli mənbələrdən sayılır. Kitabda Azərbaycan satirasının bir çox görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinə də geniş yer verilir.

¹⁹⁰⁸⁻¹⁹¹¹ «HƏŞƏRƏTÜL ƏRZ», «NALEYİ MİLLƏT»,
¹⁹⁰⁸⁻¹⁹⁰⁹
«İSTİQLAL» qəzetləri

¹⁹⁰⁹
Məşrutə inqilabı dövründə bir-birinin ardınca «Naleyimillət», «İstiqlal» və «Həşərətül-ərz» adlı dəyərli mətbu orqanları çap olunurdu. Onların hər üçünün redaktoru Mirzə Ağa Təbrizi (Münşibaşı) idi.

Mirzə Ağa Təbrizi M.F.Axundovun komediyalarının təsiri altında Cənubi Azərbaycanda ilk səhnə əsərləri meydana gətirmişdi. O, 1871-ci ildə özünün dörd pyesini yazmaqla bu janrın Cənubi Azərbaycanda, eləcə də İranda ilk nümunələrini yaratmış, dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur [36].

Mirzə Ağa Təbrizi fars və ərəb dillərini mükəmməl bilməklə bərabər, fransız dilinə də bələd idi. Bir müddət İstan-

bul, Hələb və digər şəhərlərdə İran səfirliyinin əməkdaşı, Fransa səfirliyində isə mütərcim və münşi (katib – P.M.) vəzifələrində işləmişdir. Sonra Tehran darülfünunda müəllimlik etmişdir. Həmin dövrdə «Risaleyi-əxlaqiyyə» («Əxlaq haqqında risalə») adlı bir əsər yazmışdır. Bu kitab dərslik və müəllimlər üçün dərs vəsaiti kimi, Azərbaycan maarifinin tarixində əhəmiyyətli yer tutmuşdur [9, 301].

«Həşəratül-ərz» qəzeti Mirzə Ağa Təbrizinin redaktorluğu ilə 1908-ci ildə Təbrizdə işıq üzü görmüşdür. Həftəlik nəşr edilən bu qəzetdə rəngli, yumoristik şəkillərə də rast gəlmək olurdu. Cənubi Azərbaycanda «Azərbaycan» dərgisindən sonra «Həşəratül-ərz» ikinci satirik mətbu orqanı idi. Qəzetdə rəssamlıq işlərini Tahirzadə Behzad yerinə yetirirdi.

Onun karikaturaları gülüş və məsxərə hissi doğurur əzici və ayıldıcı xarakter daşıyırdı. Bu karikaturalar Məhəmmədəli Mirzədən tutmuş ən aşağı vəzifəli dövlət məmurlarına qədər, hamının canına vəlvələ salırdı. Bu rəsmlərin müəllifi Behzad Tahirzadə öz xatirələrində yazırdı: Bir gün Məşrutə inqilabından söhbət gedərkən qardaşım söhbətəarası dedi ki, Mərənd şəhərində polis tərəfindən məlum oldu ki, məmurlar şahın karikaturasını çəkmiş bir rəssamı axtarırlar. «Həşəratül ərz»də çap olunmuş bu karikaturada şah çanaqlı bağıya bənzədilmişdi. Əgər onu mənim çəkdiyimi bilsəydilər, şübhəsiz tutub edam edərdilər».

Bu yumoristik qəzetin birinci və dördüncü səhifələri ən çox Məşrutə inqilabı ilə bağlı hadisələri əks etdirən karikaturalarla bəzədilmişdi. Belə ki, ikinci sayda təsvir olunmuş iki karikaturadan birində «Xalis müsəlman» adlı şəxs əlindəki mişarla «Müsəvat» qəzeti adlandırılan ağacı kəsir. (Bu karikatura «Müsəvat»ın 22-ci nömrəsinin dayandırılması münasibətilə çəkilmişdi – P.M.). Digər karikaturada təsvir olunmuş iki şəxs çox mühüm bir məsələdən bəhs edirmiş kimi ciddi görkəm olaraq döyüşkən iki xoruz haqqında söhbət edirlər. Qəzetin ünvanı yazılmış hissədə qalın hərflərlə bu ifadə dərc olunmuşdur: «Hər yerdə qiymət vaxtından əvvəl verilir».

Həftəlik çıxan bu qəzetin nəşr olunduğu il ərzində 48 nömrəsi çap olunmuşdur. Adətən qəzetin ikinci səhifəsində onun məqsəd və məramı açıqlanırdı: «Siyasətdə heyvanları danışdıran təsvir – qeydli bu qəzet həftədə hələlik bir dəfə çap olunacaq. Kiçik məqalələr tanınmış imzalarla qəbul və dərc edilir».

Birinci sayından qəzetin daimi personajı olan Qafar Vəkil (bazarı dolayan dəli) idarənin baş katibi kimi təqdim olunur. «Neçə gündür ki, dostlar «Həşəratül-ərz» qəzetini gözləyirlər. Düşünürəm ki, görəsən, idarənin baş katibi Qafar Vəkil mətbuat aləminə nə töhfə verəcək. Şərikləri üçün dişiyə göydən sərçə tutacaq, yoxsa onların keçəl başına dərman sürəcək? Xeyr, keçəl həkim olsaydı öz başına dərman edərdi. Qafar Vəkilin bu dərəcədə iş bacarığı olsaydı, indiyədək özünə bir gün ağlardı» [84, 1908, 1].

Adətən qəzetin materialları Qafar Vəkilin diliylə verilir. Onun ifadə tərzilə tanış olmaq üçün ikinci sayında dərc olunmuş «Həşəratül-ərz» qəzetinin bir hissəni izləyək:

«Təbriklər bu gün müsəlman millətinə qələbə bəxş edən iranlılara! Mətbuat aləminə təzəcə qədəm qoymuş bu kiçik idarə səmimənə təbriklərini və xalisanə təşəkkürlərini, bu dəyərsiz məktub vasitəsilə, milli şüaranın müqəddəs məclisdə oturanlara, Azərbaycan əyalətinin möhtərəm vəkillərinə, növi-bəşərin xidmətçilərinə və islam məzhəbi mərcələrinə çatdırır. Və qısa dillə Allahdan arzu edir ki, səadət mücəs-səməsi olan vücudlarını zəmanə bəlalarından məhfuz edib vəzifə borclarını layiqincə yerinə yetirməyə müvəffəqiyyət versin».

«Həşəratül-ərz»in birinci səhifəsində adətən başlıqdan sonra «Kəsalət, ədavət, Fəqan, Biari (arsızlıq)» sözləri qeyd edilmişdi. Qəzet sanki bununla insanda ən pis keyfiyyətləri xatırlatmaqla, onlardan uzaq olmağı tövsiyə edirdi.

Qəzetin özəl xüsusiyyətlərindən biri də heç yerdə müdirinin yazı müəlliflərinin və təsisçilərinin adının yazılmamasıdır. Hətta çapxananın adı belə qeyd olunmur. Tədqiqatçıların fikrinə görə qəzet «İskəndani» mətbəəsində qısa bölü-

mələrlə üç il nəşr olunmuşdur.

Mirzə Ağa Təbrizinin redaktorluğu ilə 1908-ci ildə Təbrizdə nəşrə başlayan həftəlik «Nəleyi-millət» qəzeti öz səhifələrində həm fars, həm də Azərbaycan dillərində materiallar dərc edirdi. Bu rəsmi qəzet olsa da (Maarif İdarəsinin orqanı idi) orada satirik ruhlu yazılara da rast gəlinirdi. Qəzetin adını seçərkən Mirzə Ağa Təbrizi [19, 215], qarşıya qoyduğu məqsədi və oradakı yazılarda nədən bəhs edəcəyini əsas götürmüşdü.

1909-cu ildə imperialist qüvvələrin Azərbaycana hərbi müdaxiləsi, Təbrizin çar qoşunları tərəfindən tutulması nəticəsində demokratik mətbuat orqanları, o cümlədən «Nəleyi-millət» fəaliyyətini dayandırmalı oldu.

1909-cu ilin mayında Mirzə Ağa Təbrizi özünün «İstiqlal» adlı qəzetinin nəşrinə başlayır. E. Braun «İstiqlal» qəzetinin yaranma tarixi haqqında yazır: «Səttarxan və Bağır xanın başçılığı ilə Təbriz məşrutəçiləri Osmanlı səfəratxanasında toplanmışdılar. 1909-cu ildə çar Rusiyasının qoşunları ara vermədən ölkəyə müdaxilə etdiklərinə görə məşrutəçilər buraya pənah gətirmişdilər. Onlar ziyalı və sınaqdan çıxmış şəxslərdən ibarət bir komitə seçmişdilər ki, qəzet bu komitənin nəzarəti altında olmalı idi. Heyətə «Müsavat» qəzetinin müdiri Məmməd Rza Şirazi və Mirzə Əhməd Qəzvini daxil idi [60, 215]. Qəzet günəşiri çıxırdı.

«İstiqlal» qəzeti Məşrutə İnqilabının düşmənlərinə başçılıq edən vali Müxbirülsəltənəyə qarşı daha cəsarətlə çıxış edirdi. Qəzet qubernatorun inqilabçıları əzmək üçün mürtəcə feodal Rəhim xan və digər qaragüruhçularla əlaqəyə girdiyini və onların inqilabçılara qarşı törətdiyi cinayətləri ifşa edirdi. Məhz buna görə Müxbirülsəltənə hərəkətin digər başçıları ilə birlikdə «İstiqlal» qəzetinin redaktorunu həbsə aldırdı, qəzeti isə bağlatdırdı [8, 246].

Mirzə Ağa Təbrizinin redaktorluğu ilə çıxan hər üç qəzetdə milli məsələlərə toxunulur, xalqın acınacaqlı vəziyyəti və hökumət əleyhinə çıxışları sadə, anlaşılıqlı dildə göstərilirdi.

III BÖLÜM

MƏTBUAT MİLLİ AZADLIQ HƏRƏKATI DÖVRÜNDƏ (1917-1920)

Ş.M.Xiyabaninin Cənubi Azərbaycanda başçılıq etdiyi milli azadlıq hərəkatının qələbəsindən sonra Cənubi Azərbaycanda «Azadistan» adlı dövlətin qurulması. Xiyabaninin ADF-ni yaratması və onun mətbu orqanı kimi «Təcəddüd» (Yeniləşmə) qəzetinin nəşri (1917-1920). Qəzetin redaktorları və aparıcı müəllifləri. «Azadistan», «Azərbaycan» qəzetlərinin nəşri.

Xiyabani hərəkatı yatırıldıqdan sonra Cənubi Azərbaycanda azad fikirli vətənpərvər ziyaluların təqib və təzyiqlərə məruz qalması. Azad söz uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi. R.Pəhləvinin hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkədə olan azlıqlara qarşı milli-ayrıseçkinlik siyasətinin yürüdülməsi.

1913-cü ildən 1917-ci ilə qədər Cənubi Azərbaycanda nəşr olunan mətbu orqanının sayı xeyli azalmışdı. Nəşrini davam etdirən qəzet və jurnallar isə əsasən mürtəcə istiqamətli idi.

Həmin illərdə Azərbaycanda bir sıra siyasi təşkilatların şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Bunlar ADP, «İrşad və tərəqqiye islam», «Əhrrar», «Sosial-demokrat», «Ədalət», «İrşad», «İraniyani mütərəqqi» və b. idi. Son iki partiya öz proqramlarında; «İrşad» – dini və dil birliyinə malik olan Zaqafqaziyanın şərq əyalətləri və Cənubi Azərbaycana öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilməsinə, «İraniyane mütərəqqi» partiyası isə İranda milli azlıqların (qeyri-farsların) ibtidai məktəbdə ana dilində təhsil almasının tərəfdarı idi [22, 74].

Cənubi Azərbaycanda nəşr olunan bu mətbuatdan başqa Bakıda İran sosial-demokratlarının «Ədalət» partiyasının orqanı olan və iki dildə Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunan «Beyrəqi ədalət» (1917-1922) adlı ədəbi-siyasi

jurnali fəaliyyət göstərirdi. «Ədalət» partiyasının əsasən Azərbaycan dilində nəşr olunan «Hürriyyət» (1919-1920) qəzeti də nəşr olunurdu. 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Azərbaycan inqilabçılarının köməyi və C.C.Pişəvərinin (Cavadzadənin) rəhbərliyi ilə nəşr olunan «Azərbaycan» və «Hümmət» qəzetləri də Təbrizə göndərilirdi. Şübhəsiz ki, Bakıdan göndərilən bu mətbuat və digər nəşr nümunələri Xiyabani hərəkatına təsirini göstərmişdi.

Birinci cahan müharibəsi başlayandan sonra Çar Rusiyasının İrana təzyiqi azalır və az keçmir ki, Cənubi Azərbaycanda milli mətbuatın nəşri başlanır. 1917-ci ildən başlayaraq mətbuat aləmində mütərəqqi dəyişiklər baş verir. Bu sözsüz ki, qonşu Rusiyada baş verən fevral inqilabı və Quzey Azərbaycandakı olayların təsiri ilə də bağlı idi.

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda «Təcəddüd» və «Azadistan»la yanaşı S.C.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə «Azərbaycan» (1918), Ə.Cahanşahinin redaktorluğu ilə «MəRüfət» (1919), Təbrizdə «Loğmaniyyə» məktəbi tərəfindən «Ədəb» (1919), Məsumzadənin redaktorluğu ilə «Bəride-şimal» (1921), İsmayl Mühəndisinin nəşri olduğu «Sədəh» (1922), M.Tərbiyyətin redaktorluğu ilə «Gəncineyi-maarif» (1922) və digər mətbu orqanları nəşr olunurdu.

O dövrdə Cənubi Azərbaycanın maarif naziri olan görkəmli ictimai xadim Məmmədəli Tərbiyyətin dərc etdiyi, ayda iki dəfə çıxan «Gəncineyi-maarif» dərgisində maarif və mədəniyyət məsələləri ilə yanaşı, ədəbi və bədii nümunələrə də geniş yer verilir.

«Ədəb» qəzetinin redaktoru Əhməd xan Ruhi qəzetdəki yazılarında maarifin elmlərin inkişafı üçün sərbəst fikrə və süura malik olmağı tələq edirdi.

O illərdə Azərbaycanda yayınlanan mətbu orqanlarında Xiyabani ənənəsi hiss olunurdu. Xalqı oyadıb onları öz ictimai hüquqları ilə tanış etməkdə mühüm rol oynayan mətbuat, ölkədə ümumi savadsızlığın ləğv edilməsi, maarifin geniş vüsət alması və mədəniyyətin inkişafına böyük təsir göstərirdi.

1917-1921-ci illər arasında Cənubi Azərbaycanda 20-dən artıq yaxın müxtəlif istiqamətli mətbu orqanları çap olunurdu.

Həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanın dövrü mətbuatında bir çox görkəmli yazıçı və publisistlər mətbuatın həm yaradıcısı, həm də təşkilatçısı olmuşlar.

Birinci cahan savaşından sonra İranda və Cənubi Azərbaycanda üsyanlar baş vermişdi. Hələ gənc yaşlarında Məşrutə hərəkatında iştirak edən və onun öndərlərindən biri olan Ş.M.Xiyabani sonralar Cənubi Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq demokratik partiya, demokratik rejim yaratmağa nail oldu. Xiyabani 1918-ci ilin mart ayında «Azərbaycan Demokratik Firqəsini» (partiyasını) yaratdı. 1920-ci ilin 7 aprelində isə «Azadistan dövlətini» qurub onun müstəqilliyini elan etdi.

ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANININ PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİ

Məhəmməd Xiyabani 1879-cu ildə Təbriz yaxınlığındakı Xamnə qəsəbəsində anadan olmuş, ilk təhsilini köhnə məktəbdə aldıqdan sonra Rusiyanın Petrovski (indiki Mahaç-qala) şəhərinə getmişdi.

Məşrutə inqilabının məğlubiyyətindən sonra bir neçə il Petrovsk və Vladiqafqazda yaşayan Xiyabaniyə Rusiyadakı inqilabi hərəkatın yüksəlişi böyük təsir göstərmişdi.

Ölkədəki vəziyyəti görəndə Xiyabani müvəqqəti olaraq açıq siyasi fəaliyyətdən çəkinmək və gizli işə keçmək qərarına gəlir. İki-üç il yalnız Təbrizdə deyil, İranın digər şəhərlərində də gizli təbliğat aparən Xiyabani və onun məsləkdaşları, 1917-ci ilin fevralından açıq fəaliyyətə keçdilər.

Xiyabani Rusiyada olarkən rus dilini öyrənmiş, çoxlu ədəbiyyat oxumuş, rus siyasi düşüncəsi ilə tanış olmuşdu. O, Quzey Azərbaycanda yaşayan Cənubililərin durumunu yaxından öyrənmiş, Bakıda yerli sosial-demokratlar ilə əlaqələr qurmuşdu.

Rusiya və Qafqazda yaşayan Xiyabani müəyyən fasilələrlə səkkiz ilə yaxın yerli xalqın və dünyanın digər xalqlarının milli-azadlıq dərsləri təcrübəsini mənimsəyərək peşəkar bir ideoloq kimi yetişmişdi.

Rusiya həyatı gənc Xiyabaninin dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdı. Bir müddət Petrovskda yaşadıqdan sonra Xiyabani təhsil almaq üçün yenidən Təbrizə qayıdır. Burada ruhani təhsili alan Xiyabani şəxsi mütaliə nəticəsində ictimai elmlərə yiyələnmiş, fəlsəfə, tarix, iqtisadiyyat, təbiət elmləri, riyaziyyat və ədəbiyyat sahəsində hərtərəfli biliyə malik olmuş, türk, ərəb, fars, rus və fransız dillərində təmiz danışmışdır.

O illərdə Xiyabani Demokrat Firqəsinin (Partiyasının) Azərbaycan şöbəsini qurur. Az sonra o, partiyanın adını Azərbaycan Demokrat Firqəsinə (ADF) çevirərək Tehrandan ayrılıb müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir.

«Xiyabani nitqləri və məqalələri ilə Azərbaycan xalqını milli mücadiləyə ruhlandırır. Xiyabani hesab edirdi ki, Azərbaycana Tehran tərəfindən haqsızlıq edilmişdir. Tehran bu haqsızlığa və ədalətsizliyə son qoymalıdır. Xiyabani Azərbaycanın problemlərinin Konstitusiyasının qüvvəyə minməsi və əyalət əncümələrinin qurulması ilə çözülcəyinə inanırdı. ADF Tehrandan cavab gözləmədən Azərbaycanın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. İlk növbədə möhtəklik və aclıqla mübarizə məqsədilə bəzi qurumlar yaratdı.

Xiyabani bu qurumların işinə şəxsən nəzarət edir və vəzifəsini pis yerinə yetirən şəxslərin adlarını «Təcəddüd» qəzetində dərc etdirirdi. Qəzetdə həmçinin bütün qurumların statistik hesabatları nəşr olunurdu. Xiyabani rəsmən iqtidarda deyildi, amma Azərbaycanda hər şeyi nəzarətində saxlayırdı. Bir ilə yaxın davam edən dövr ərzində Azərbaycan faktiki olaraq ADP tərəfindən idarə olunmuşdur» [75,2006,29-30].

1917-ci ildə Azərbaycandakı milli-azadlıq hərəkatına rəhbərlik edən Ş.M.Xiyabani hələ Məşrutə inqilabı zamanı

həmişə ön cərgədə idi. Xiyabaninin siyasi həyatı Məşrutə inqilabı ilə başlamışdır. O, silahlı şəkildə səngərləri dolaşib mücahidləri maarifləndirmək və ruhlandırmaqla məşğul olmuşdu. «Xiyabani» ləqəbini də Təbrizin məşhur Xiyaban məhəlləsində səngər vuruşlarında böyük cəsəretlə döyüşdüyünə görə almışdı. İstər hərbi, istərsə də diplomatik məsələlərin həllində əsas simalardan biri olan Xiyabani məhz bu illərdə ağıllı, tədbirli bir strateg və görkəmli bir dövlət xadimi kimi yetişdi.

1920-ci il aprelin 7-də Ş.M.Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi silahlı üsyan Təbrizdə qələbə çaldı. Cənubi Azərbaycan Azadistan (Azadlıq ölkəsi) adlandırıldı.

Xiyabani milli hökumət başçısı olduğu az müddət ərzində Təbrizdə bir çox islahatlar aparmağa başladı. O, jandarm təşkilatını genişləndirərək öz başçılığı ilə Milli Qvardiya yaratdı. Məşhur azərbaycanlı maarifpərvər Əbülqasım Füyuzatı maarif rəisi təyin etdi. «Məhəmmədiyə» və «Hikmət» adlı iki qadın məktəbi açdı. Bakıdan «İttahadiyyə-iraniyan» məktəbindən bir neçə müəllim çağırırdı. Xiyabani əyalətdə əmin-amanlığın bərpa edilməsinə çox əhəmiyyət verirdi. Təbrizə gələn xaricilər Xiyabani Milli hökumətin başçısı olduğu zaman əyalətdəki yüksək idarəçilik və nizam-intizam haqqında danışır dılar. Bütün idarə işləri, nəşriyyat, mitinqlər və çıxışlar Azərbaycan türkcəsində aparılırdı.

Xiyabaninin üzərində xüsusi dayandığı problemlərdən biri də Azadistanda qadınların ictimai həyatda iştirakı məsələsi idi. Onun bir sıra məqalələrində «Dünyanın məşhur qadınları», «Dünya qadınlarının tərəqqisi», «Bizim qadınlarımız», «Sabahkı analarımız» və s.) və nitqlərində məhz bu mühüm problemə toxunulurdu. Məsələn o deyirdi, «qadınlarımızın ölkə müqəddəratında və demokratiyanın gələcəyinə böyük payları vardır. Qadınlarımız öz səy və qeyrətlərini, qüvvət və qüdrətlərini vətənin və xalqın xeyrinə işlərə sərf etməlidir» [18,196]. Təbrizdə Xiyabaninin təşəbbüsü ilə pul-suz iki qız məktəbinin açılması da bu yolda atılan ilk addımlardan idi.

«TƏCƏDDÜD» qəzeti

Azərbaycan xalqının hüquqları və Azərbaycanın milli istiqlal məsələsi onun fəaliyyətinin özəyini təşkil edirdi. İstər meydanlarda və ali məclislərdə söylədiyi nitqlərdə, istərsə də yazdığı məqalələrdə Xiyabaninin müasirlərinin xatirələrindən məlum olur ki, gözəl natiqlik qabiliyyətinə malik olan Xiyabani öz nitqlərinin hamısını başa düşəcəyi sadə və anlaşılıq Azərbaycan dilində söyləmiş, sonra bu nitqlərin çox hissəsi Tağı xan Rüfət tərəfindən fars dilinə çevrilərək «Təcəddüd» qəzetində dərc edilmişdir. Qəzetdəki yazılarda Xiyabani Azərbaycan xalqının hüquqlarını göstərir, onun milli istiqlaliyyət məsələsinə toxunurdu.

«Təcəddüd» qəzetinin 24-cü sayındakı «Azərbaycan» başlıqlı məqalədə Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlıqlarını xatırladır, oxucularında vətənpərvərlik duyğuları oyadaraq oğullarını istiqlal mücadiləsinə səsləyirdi: «Qırğınlar, soyğunlar, zülm və işgəncələr Azərbaycandakı istiqlaliyyət hərəkatı və azadlıq tələblərini məhv edə bilməyəcəkdir».

Ey Azərbaycan, ey demokratik Azərbaycan, başını qaldır!

...Zülm, işgəncə, əzab, müsibət, dar ağacları zəncir və zindanlar möhkəm olsalar da, sənin istiqamət və mətanətin qarşısında bir-bir əzilib məhv oldu. Təhdidlər, hücum və əziyyətlər, mühasirə və qırğınlar səni parça-parça edib altını üstünə çevirdi. Lakin məğlub edə bilmədi.

«Təcəddüd» qəzeti 1917-ci ilin aprel ayından nəşrə başlamışdı. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin inqilabi-fəlsəfi görüşlərini əks etdirən «Təcəddüd» qəzetinin müəyyən mərhələdə nömrələri ayrı-ayrı şəxslərin redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. Məsələn, 1-ci saydan 58-ci-yə qədər Əbülqasım Füyuzatın, 59-cu sayından 86-cıya qədər Tağı xan Rüfətin, 87-ci №-dən 136-cı №-yə qədər Mirzə Əbülfəttah Ələvinin, 137-ci saydan 208-ci-yə qədər isə Ş.M.Xiyabaninin şəxsən özünün redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. Ayrı-ayrı vaxtlarda başqa-başqa adamların redaktorluğu ilə çap olunmasına baxmayaraq, qəzet şeyxin özünün nəzarəti altında çıxmış və

əsasən onun ideyalarını təbliğ etmişdir. Qəzetin əsas mündəricəsini azadlıq, bərabərlik, elmin təbliği təşkil edirdi. «Təcəddüd» İran tarixində birinci dəfə olaraq milli məsələlər barədə müstəqil və ardıcıl şəkildə bəhs açdı [27,63].

Qəzetin ilk sayında dərc olunan «İran və Rusiya» adlı məqalədə keçmiş Rusiya ilə çağdaş Rusiya müqayisə edilir və xalqı Rusiyaya yeni münasibət bəsləməyə səsləyirdi.

Ş.M.Xiyabaninin başçılığı ilə Cənubi Azərbaycanda başlayan hərəkat yeni bir cərəyanın əsasını qoydu: demokratiya qanunları ilə idarə olunan azad dövlət və xalqa milli haqlarının verilməsi.

Qəzetin ilk saylarından birində dərc etdirdiyi «Həqiqət nur saçacaqdır» başlıqlı məqaləsində Ş.M.Xiyabani yazırdı: «Artıq Məşrutə qanunlarını icra etmək vaxtı gəlib çatmışdır. Həqiqəti açıq demək lazımdır». Xiyabani Məşrutə qanununa uyğun seçkilərin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

«O vaxt çatmışdır ki, sən ibrətəməz mənərə qarşısında bir dəqiqə dayanıb, fikirləşəsən...»

Əgər sən həmin inqilab və mübarizənin vücuduna maddi qüvvə vermiş demokratik Azərbaycansansa, əgər məşrutənin xəmirini yoğurmuş və bərkətməmiş qan sənənin damarlarında axırsa, vətəndə gedən islah və təmir dövrəsinə hazır olub özündə səy və çalışqanlıq taparsan.

Pozmaq, dağıtmaq asandır. İndi təmir, bərpa və abadlaşdırma zamanıdır.

İstibdad əleyhinə qiyam, əcnəbi istilasına qarşı müqavimət, pozğun daxili ünsürlərlə mübarizədə şücaət və qeyrət, həmiyyət və istiqamət tələb olunur.

Bunların hamısı pak övladların vücudunda vardır. Budur, artıq keçmişin zəhmətlərindən istifadə dövrü gəlib çatmışdır. Keçmişin xarabaları üzərində gələcəyin sarayları yüksəlməlidir.

Bu sarayların yüksəlməsi fikir və düşüncə tələb edir. Uzağı görən uzağı düşünən fikir ağıllı və tədbirli fikir. Yaradıcı və canlandırıcı fikir. Tətbiq və icraedici düşüncə, islah edib intizam yaradan fikir. Səbr və sübat, yenilik, disiplin və

təşkilat, ayıqlıq, ümidvarlıq və fədakarlıq tələb edən fikirlər olmalıdır.

Bəli, fədakarlıq və həmişə fədakarlıq!

Heç vaxt yorğunluğa və yasa qapılmamalı. Heç vaxt!

...Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti gözsən ki, İran sənislə qərb mədəniyyətinə baxır. Sən bir həssas və mütəəssir olan ürəksən ki, bu vətən dünyə işığını sənislə hiss edir.

Ey anamız Azərbaycan, sən bu ümidləri doğrult, başını yuxarı tut, yaşa! Həmişəlik yaşa!..» [106, № 24].

Xiyabani insana nikbin ruh aşılaman ədəbiyyatın, mədəniyyətin tərəfdarı idi. O «Təcəddüd» qəzetinin 55-ci sayında yazırdı: «Bizə qəm və kədər gətirən ədəbiyyat və musiqi, mərsiyə ədəbiyyatı və növhələr lazım deyil. Azərbaycan xalqına kədər lazım deyil. Rədd olsun qəm və kədər. Yaşasın şad və bəşşat üzlər [106, 1917, 55].

«Təcəddüd»ün bəzi nömrələrində Azərbaycan dilində də yazılar çıxırdı. Bu qism yazılardan nəzəri cəlb edənlərdən biri də «Azərbaycan himni» idi.

*Yetdi yenə iqbalımız
Hasil oldu amalımız,
Nə rövşən istiqbalımız!
Yaşasın hürriyyət!..*

*Qardaşlarım, qeyrət edin,
Təhsil üçün himmət edin,
Kəsbü şərəf rüfat edin,
Yaşasın hürriyyət!..*

*Əxzi-hünər, kəsbi-fünun,
İnsana vacibdir bütün,
Sanma fünunu sən cünun,
Bu etiqadı bil zəbun,
Yaşasın hürriyyət!.. [106, № 24].*

Şeirdəki bir sıra qəliz misraları nəzərə almasaq, demək olar ki, o, əsasən, Azərbaycan xalq şeiri üslubunda yazılmış, xalqın başa düşəcəyi fikirləri ifadə etmişdir.

Ş.M.Xiyabaninin nitqləri və məqalələri həm siyasi publisistikanın, həm də bədii nəsrin ən bariz nümunələrindən sayıla bilər. Bu yazılar istər məzmun, istər əhatə dairəsi, istər forma xüsusiyyətlərinə və istərsə də bədii keyfiyyətlərinə görə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı və dövrü mətbuatının yüksək zirvəsinə qalxmışdır [27,66].

Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə yaranmış Xiyabani hərkəti və mətbu orqanı «Təcəddüd» qəzeti ictimai fikir sahəsində olduğu kimi, ədəbiyyatda həm forma, həm də məzmununda yenilik yaratmışdır.

Açıq meydanlarda və ali məclislərdə söylənən şifahi nitqin gözəl nümunələri olan «Təcəddüd» qəzetində çıxan, kamil məzmunlu və üslublu məqalələri hər iki Azərbaycanda çağdaş ədəbi publisistikanın klassik nümunələridir [29,706].

TAĞI RÜFƏTİN YARADICILIĞI

Təbrizdə Gənclər Təşkilatının orqanı kimi nəşr edilən «Azadistan» jurnalı ayda iki dəfə çıxır, yazı və illüstrasiyalar 16 səhifədə yerləşdirilirdi. Öz səhifələrində mədəniyyət, anadilli ədəbiyyat, istiqlal məsələlərinə geniş yer ayırırdı. Həmçinin qadın azadlığı, təlim-tərbiyə üsulları haqda elmi və fəlsəfi yazılar çap edirdi.

Qəzetin redaktoru Tağı Rüfət idi. Ş.M.Xiyabani «Azadistan» jurnalında adətən Y.Külahi imzası ilə çıxış edirdi.

Tağı Rüfət istedadlı şair olmaqla yanaşı, görkəmli ədəbiyyatşünas və jurnalist idi.

T.Rüfət 1890-cı ildə Təbrizdə doğulmuşdu. Təhsilini əvvəlcə Təbrizdə, sonra isə İstanbulda almışdır. Türkiyədə olarkən türk və fransız dillərini mükəmməl öyrənir. Aradan bir az keçəndən sonra gənc Rüfət fars dilində olduğu kimi türk və fransız dillərində də şeirlər yazır.

T.Rüfət Türkiyənin Trabzon şəhərində iranlı uşaqların təhsil aldığı «Nasiri» məktəbində bir neçə il müdir işləyir. Birinci Dünya müharibəsi başlayanda isə yenidən vətənə qayıdır və Təbriz məktəblərində fransız dilindən dərs deyir,

müəllimlik fəaliyyətini davam etdirirdi. Bu dövrdə onu xalqın milli-azadlıq hərəkatı çox düşündürürdü.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin redaktorluğu ilə çıxan «Təcəddüd» qəzetində əməkdaşlıq edən T.Rüfət sonradan qəzetin baş katibi vəzifəsində işləyir. Eyni zamanda demokratik hərəkatın başçısı Ş.M.Xiyabaninin yaxın köməkçisi və həmkarı olur. Bu ona geniş imkanlar yaradər. O, «Təcəddüd»də, «Azadistan» jurnalında açıq imza ilə və ya «Femina» təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli-azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərir.

Tağı Rüfət 90 il öncə «Təcəddüd» qəzetində [1917, № 43] yazdığı «Təkrar və təshih» adlı məqaləsində bu gün yaşadığımız huquqi dövlətdə çox aktual olan məsələdən – seçkinin əhəmiyyətindən və onun hər bir vətəndaşın ictimai-siyasi müqəddəratında oynadığı rolundan danışaraq yazırdı: «Öz seçəcəyimiz şəxsə məcburi olaraq verdiyimiz rəy bizim azadlığımızın sərhədini məhdudlaşdıracaqdır, yəni səsimizi verib qurtardıqdan sonra azadlığımız da müstəqim mülkiyyətimizdən çıxır; yəni güllə atıldı və onu qaytarmaq mümkün deyildir. Əziz vətənimizin həyatı və ya ölümü o bir səsə bağlıdır...» [106, 1917, 43].

Yazıdan gördüyü kimi T.Rüfət əhalini səsvermədə həddindən artıq ayıq və sayıq olmağa çağırırdı.

Rüfət Təbrizi şeirin köhnəlmiş formalarını saxlayan, hər cür yeniliyə qarşı çıxan mühafizəkarlara, xüsusən Məhəmməd Tağı Baharın başçılıq etdiyi «Daneşkədə» ədəbi jurnalının mövqeyinə qarşı kəskin mübarizə aparır [9, II, 162]. İşlədiyi «Təcəddüd» qəzetində və «Azadistan» jurnalında «Daneşkədə» jurnalı ilə elmi-ədəbi mübahisə edirdi.

Poetik yaradıcılıqda XX əsrin zövq və tələblərini 800-1000 il bundan əvvələ aparıb çıxarmaq istəyən daneşkədəçilərə müraciətlə Tağı Rüfət yazırdı: «Siz, XX əsrin sistemi ilə Təxt-e Cəmşidin uçuqlarını yamayıb bitişdirə bilməyəcəksiniz, bunun üçün siz yenidən həmin dövrə, həmin üsluba qayıtmalısınız, ən yaxşı halda siz ancaq keçmiş təqlid

edəcəksiniz, halbuki şair orijinal olmalıdır, təqlidçi yox. Siz dünən üçün deyil, sabah üçün şeir yazın, bədii əsərlər yaradın» [58, 147].

Rüfət Təbrizi ədəbiyyatın yeniləşməsini xalqın ictimai fəaliyyətinin bir hissəsi hesab edir və göstərir ki, ədəbiyyatın yeniləşməsi ədəbi inqilabdır, ədəbi inqilab isə bir xalqın ictimai-siyasi əhvali-ruhiyyəsi, onun fəaliyyəti ilə sıx surətdə əlaqədardır.

Tağı Rüfət «ədəbiyyatın yeniləşməsi» deyəndə bayağı yeniləşməni, yeni mövzu və ideyaların köhnə forma, üslub və çeynənmiş bədii ifadə vasitələri ilə tərənnümünü nəzərdə tutmurdu. Məşrutə hərəkatı ilə ədəbiyyata, xüsusilə poeziyaya gəlmiş yeni fikirlərin tərənnümü yeni üslub, yeni forma, yeni bədii ifadə vasitələri tələb edirdi.

Tağı Rüfət yazırdı: «Bizim ədəbiyyatımız özünün başlıca vəzifələrindən, öz mənbəyindən uzaq düşmüş, kiçik və xırda məsələlərin tərənnümündə donub qalmışdır. Ədəbiyyatımızın qarşısında durğunluğu qoruyub saxlamağa çalışan bir sədd çəkilmişdir. Bizim vəzifəmiz həmin səddə və donuqluğa zərbə endirib onu dağıtmaqdan, ədəbiyyatımızı əsarət zəncirindən qurtarmaqdan ibarətdir».

Tağı Rüfət İranda poeziyanı yeniləşdirmək, həm də onu mətn, forma, üslub və dil cəhətdən yeniləşdirmək haqqında «Təcəddüd» və «Azadistan»da bir-birinin ardınca məqalələr yazıb dərc etdirirdi.

Beləliklə, İranda yeni şeirin təməli «Təcəddüd» qəzetin ətrafına toplaşan Tağı Püfət, Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsməi kimi Azərbaycan şairləri tərəfindən qoyulmuşdur [76,1980, №3].

Bununla ədəbiyyatın həm forma, həm də məzmununda təəcəddüd yaranmış, sərbəst şeirin əsası qoyulmuşdur.

Cənubi Azərbaycan şairlərinin fars poeziyasına gətirdikləri bu yeniliklər söz yox ki, göydəndüşmə, əlaqəsiz və mücərrəd deyildi və bu yeniliklər Avropa ölkələrində XIX əsrdən başlayaraq davam edib gələn ədəbi yeniləşmə prosesinin nəticəsi idi. İstər Tağı Rüfətin, istərsə də Cəfər Xam-

neinin yazdıqları şeirlərin forması ancaq İran poeziyası üçün yeni idi, belə formalı şeirlər türk poeziyasında Əbdülhəqq Hamidin, Tofiq Fikrətin, Rza Tofikin, Azərbaycan poeziyasında Hüseyn Cavidin, Abbas Səhhətin, Məhəmməd Hadinin yaradıcılığında vardır. Tağı Rüşət, Cəfər Xamneyi və b. görünür, həmin şairlərin poetik sənətkarlığından faydalanmışlar [7,1976, №3].

1920-ci ilin sentyabr ayında İran hökuməti tərəfindən zor və silah gücünə Cənubi Azərbaycanda «Azadistan dövləti» və onun lideri Ş.M.Xiyabani qətlə yetirildi. Bundan sonra Cənubi Azərbaycanın bir çox bölgələrində Xiyabani tərəfdarlarının, Təbrizdə Lahutinın Kələybərdə Qiyaminin, Səlmasda «Yenilməz alay» üsyanları baş verdi. Şah rejiminə qarşı narazılıq, hətta hərbi qoşunu da bürümüşdü. Azərbaycanda jandarm zabiti olan görkəmli şair Əbülqasim Lahutinın rəhbərliyi ilə 1922-ci ilin fevralında Təbrizdə jandarmların üsyanı baş vermişdi.

Lakin 20-ci illərin əvvəllərində İran kazak briqadası zabiti Rza xanın ölkənin siyasi səhnəsində görünməsi Cənubi Azərbaycanının siyasi durumunda daha kəskin gərginliklər yaratdı. Əvvəlcə hərbi nazir (1921), sonra baş nazir (1923) olan və bununla hərbi və mülki hakimiyyəti öz əslində cəmləyən Rza xan, ölkənin müxtəlif yerlərində 1921-1922-ci illərdə hələ də davam edən milli azadlıq hərəkatların və onun hərbi qüvvələri mərkəzləşdirmə tədbirlərinə qarşı baş verən çıxışları o sıradan Təbrizdə Lahuti üsyanını kazak dəstələri vasitəsilə özünəməxsus qəddarlıqla yatırdı [18,2000].

Rza xan uzun illər ölkədə şahlıq edən Qacar sülaləsinə son qoymaq üçün bütün hiylə və bacarığını işə salıb bir çox planları, o cümlədən respublika şüarını ortaya atmışdı. «O zamankı qəzetlər Əhməd şahın əleyhinə məqalələr dərc edir, hətta «Sitareyi-İran» şahın karikaturasını çəkir və yazır ki, Əhməd şah heç zaman ölkəyə şahlıq etməmiş və ondan bizə şah olmaz [27,95].

Bunun əksinə olaraq başqa bir mətbu orqanı Rza xanı ifşa edir. Belə ki, Rza xanın yalançı «respublika» şüarı irəli

sürüləndə öz çıxışları ilə müxalifət mövqeyində olan Mirzadə Eşqi ortalığa atılan şüarın mahiyyətini hiss etdiyindən redaktoru olduğu «Qərnı bistom» (XX əsr) adlı həftəlik qəzetində kəskin bir məqalə dərc etdirir və «respublika» tərəfdarlarının karikaturasını verir. Dövlət dərhal qəzetin həmin nömrəsini müsadirə etmiş, redaktor isə həbs olunmuşdu [27,97].

Mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq adı altında əslində hərbi diktatura quruluşu yaratmış Rza xan 1924-cü illərdə İranda qondarma «respublika hərəkatı» zamanı ölkənin, xüsusilə Azərbaycan əyalətinin inqilabi əhvalından özünəməxsus üsullarla bəhrələnməklə, 1925-ci ilin sonlarında Qacar sülaləsinin dağılmasına və məharətlə hazırlanmış «ssenari» əsasında özünün İranın irsi şahı elan edilməsinə nail oldu [18,200].

Rza xan hökumətin Mərkəzləşmə siyasətinin ideologiyasını hazırlayırdı. İlk növbədə İran əhalisini vahid etnik birlik elan etmək lazım gəlirdi.

Bu siyasətin «nəzəri əsası» Ə.Kəsrəvinin 1925-ci ildə yazılmış «Azəri və ya Azərbaycanın əski dili»ndə, daha sonra iki başqa kitabçasında hazırlanmışdı. Bu qondarma nəzəriyyəyə görə guya türklər Azərbaycana Səlcüqlular dövründə gəlmiş və türklər buranın fars köklü yerli sakinlərinin əski farsçasının bir qolu olan azəri dilini aradan çıxarmışlar. Kəsrəvi İran ərazisində yalnız bir dil-fars dilinin olduğunu iddia etməklə, hakim Pəhləvi sülaləsinə İranda yaşayan və azlıqda qalan xalqların ana dilinin qadağan olunması üçün şərait yaratmışdı. Əhməd Kəsrəvi kimilər azərbaycanlıların dilini soy-kökünü təhrif etməklə kifayətlənməyib, Arazın ikiyə böldüyü xalqın ayrı-ayrı millətdən olmasını da iddia edirdi. O, cızma-qara yazılarında Azərbaycan xalqının varlığını inkar etməyə cəhd göstərirdi. Fars millətçiləri, indinin özündə də Azərbaycanın yerli sakinlərinin kökcə türk olduqlarını danır, onların dilcə türkləşmiş farslar (azərilər) olduğunu söyləyirlər. Buna görə də onlar türk, türk dilli yerinə İranda ilk dəfə Kəsrəvinin işlətdiyi Azərbaycan dili və

ya azəri dili anlayışlarını irəli sürür. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu millətçilərin işlətdiyi termin Şimali Azərbaycanda başa düşdüyümüz mənada olmayıb, Azərbaycanın fars köklü sakinlərinin dili – tat dili mənasındadır.

Kəsrəvi bu nəzəriyyəyə Avropa tədqiqatçılarını cəlb etməyə çalışsa da, tezliklə məşhur şərqşünaslar Kəsrəvinin fikirləri ilə razılaşmayıb onu rədd etdilər. Kəsrəvi 40-cı illərdə bu fikrindən imtina etdi. Azərbaycan türklərinin soykökü və dili tarixinin saxtalaşdırılması işi sonralar karənglər enayətullalar kimi paniranist ideoloqlar tərəfindən davam etdirildi [39,165].

1921-1925-ci illərdə Demokratik hərəkatın yatırılmasından sonra Azərbaycanın Mərkəzə tabe etdirilməsi başlandı. Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə və ondan sonrakı azərbaycanlıların üsyanının səbəblərindən biri də Azərbaycanda yerli dövlət orqanlarının kütləvi surətdə farslaşdırılması siyasətinə qarşı olmuşdur.

30-cu illərin əvvəllərində İranda yerləşən assimilyasiya siyasəti haqqında «Peykar» qəzeti yazırdı ki, İranın əhalisi qeyri-fars olan geniş rayonları, xüsusən Azərbaycan, Kürdüstan, Ərəbistan (Xuzistan) bu gün də hər cür hüquqdan məhrumdurlar. Burada yaşayan uşaqlar qeyri-ana dilində olan məktəblərdə oxumağa məcburdurlar. Həmin rayondan məclisə seçilmiş nümayəndənin mandatı fars dilini bilmirsə, təsdiq edilmir. Bütün dövlət məmurları farslardan təyin olunurlar və onlar bu rayonların əhalisinə qul kimi baxırlar. Onların ərizə və şikayətləri mütləq fars dilində tərtib edilməli və baxılmalıdır. Hüquq – mühafizə orqanları fars dilində tərtib olunmayan ərizələri qəbul etmirlər, bu da milliyyətçə fars olmayan şəxslərin qeyri-qanuni surətdə məhkum olunmasına səbəb olur [99,01.07.1931].

30-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan dilində kitab nəşri qadağan olunmuş və Azərbaycan dilində olan kitabları yığıb məhv etmək sahəsində geniş kampaniya başlamış, Azərbaycan dilinin məktəblərdə, idarələrdə işlədilməsi qadağan edilmişdir [108,1983,№6,51-52,46].

Azərbaycan dili ilə mübarizə aparmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər. Azərbaycanda mədəni abidələri sıradan çıxarmaq maarif ocaqlarına və s. bu kimi yerlərə fars xadimlərinin adını vermək, vilayətin Azərbaycan toponimlərini fars toponimləri ilə əvəz etmək, yeni doğulan uşaqlara Azərbaycan antroponimləri verilməsini qadağan etmək və s.

Beləliklə, dövlətin milli siyasəti Azərbaycanı geridə qalmış əyalətə çevirmək, azərbaycanlıları hər vasitə ilə asimilyasiya etmək məqsədini güdürdü.

Həmin illərdə digər fars mənşəli müəlliflər azərbaycanlıların dili və mənşəyi haqqında heç nə yazmır, onların mənşəyini sübut etmirdilər. A.M.Şüştəri özünün «İran – namə» əsərində qədim İranın tarixi haqqında Avropa və Amerika tədqiqatları əsasında qeyd edirdi ki, Azərbaycan arilərin vətəni yox müstəmləkəsi olmuşdur. Bundan əlavə müəllif tərəfindən tərtib edilmiş İran dillərinin siyahısında Ə.Kəsrəvinin kəşf etdiyi Azərbaycanın Azəri adlanan qədim dili göstərilməmişdi.

1925-ci ildə Rza şah Pəhləvi hakimiyyət başına gəldikdən sonra onun yaratdığı dövlətə qarşı mübarizə aparan, onun mahiyyətini ifşa edən bütün İran qəzetləri üzərində polis nəzarəti qoyuldu. Qəzet redaktorları heç bir məsələni polisin icazəsi olmadan nəşr edə bilməzdi. Dövlətlə polis bəzi qəzet redaktorlarına qarşı olmazın cəza tədbirləri görürdülər, onları zindanlara salırdılar. 20 il ərzində (1921-1941) Azərbaycanda nəşr olunan qəzet və jurnalların sayı 20-dən artıq olmamışdır.

Bu illərdə Təbrizdə Əliəkbər Pişva tərəfindən Azər (1925) M.Qənizadə Səlməsi tərəfindən «Doure-cədid» («Yeni dövr»), (1926), Bağır Netaq tərəfindən satirik «Ənkəbut» («Hörümçək») (1925), «Şimal-Qərb» (1928), Hacıxan Dadgəranın başçılığı ilə «Fəryadi-Azərbaycan» (1927), Məhəmmədəmin ədibin rəhbərliyi ilə «Mahtab» (1937), Həbibulla xan Ağazadə tərəfindən «Şahin» (1929-1942), Urmiyada «İblağ» (1933), Əmir Nəzmi Əfşar Rizaliyyə (1930-

1933) tərəfindən, Ərdəbildə Həsənağa Hacı Məhəmməd Hüseyn oğlunun redaktorluğu ilə «Cövdət» (1927) qəzeti nəşr olunurdu.

«MOLLA NƏSRƏDDİN»İN TƏBRİZ DÖVRÜ

Bildiyimiz kimi, Təbrizdə «Molla Nəsrəddin» jurnalının 8 sayı çıxmışdı. 1921-ci ilin fevral ayında nəşrə başlayan jurnalın həmin ayda iki, mart ayında üç, aprel ayında iki, may ayında isə bir sayı işıq üzü görmüşdü.

Jurnalın nəşri ilə əlaqədar aparılan danışıqlar haqqında Həmidə xanım xatirələrində yazırdı: «Əbülfət Ələvi jurnalın nəşri üçün danışıq aparmaqdan ötrü vali və onun müşavirləri ilə Mirzə Cəlilin görüşünü təşkil etdi. Onların jurnalı ancaq fars dilində buraxmaq haqqındakı təklifinə Mirzə Cəlil belə cavab verdi: «Mən «Molla Nəsrəddin» jurnalını 15 il Azərbaycan dilində nəşr etmişəm. Qafqaz Azərbaycanında olduğu kimi, İran Azərbaycanında da ancaq azərbaycanlılar yaşayırlar, burada yalnız ayrı-ayrı savadlı adamlar fars dilində danışırlar. Mən «Molla Nəsrəddin» jurnalını onlar üçün deyil, xalq kütlələri üçün buraxıram. O şeyə ki, mənə, hətta rus hökuməti icazə verirdi, siz icazə vermirsiniz. Təbriz şəhərində dörd erməni qəzeti nəşr edilir. Lakin bir nəfər iranlı belə erməni dilini bilmir. Mən erməni dilini bilirəm. İndi ki, belə oldu, onda icazə verin mən jurnalımı erməni dilində buraxım.

Bu təklif valinin müşavirələrini pis vəziyyətdə qoydu. Onlar Mirzə Cəlildən xahiş etdilər ki, hələlik gözləsin» (37, 91).

Əbülfət Ələvi xeyli danışıq aparandan sonra jurnalın Azərbaycan dilində buraxılması barədə valinin razılığını ala bildi. Amma vali bir şərt qoymuşdu. O, jurnalın baş məqalələrinin fars dilində yazılmasını tələb edirdi. Mirzə Cəlil valinin bu təklifinə razı olmadığını bildirdi. Ə.Ələvi bu narazılığı aradan qaldırmaq üçün baş məqalələri fars dilində yazmağı öz öhdəsinə götürdü.

«Molla Nəsrəddin»in Təbrizdə dərc olunan ilk nömrəsindən sonra sensorun nəzərini yayındırmaq üçün elan və xırda xəbərləri fars dilində verirdi. Fars dilində dərc olunan bu materialları Ə.Ələvi hazırlayır, eyni zamanda jurnalın fəal müxbiri kimi çıxış edirdi. Jurnalın Təbriz nəşrində Əbülfət Ələvi ilə yanaşı, Hacı Əli Şəbüstəri, İskəndər xan Qəffari, Möhsün xan Sərtibi, Mehdi xan Şərifzadə fəal iştirak etmişlər.

Jurnal üçüncü nömrədən başlayaraq Cənubi Azərbaycanın tanınmış inqilabçılarından Əbdülqasim İskəndaninin «Ümid» mətbəəsində çap olunmuşdur. Cənubi Azərbaycanın ilk satirik mətbuat orqanı Azərbaycan jurnalı da 1906-cı ildə «Ümid» mətbəəsində çap olunmuşdur. Jurnalın sonuncu sayından sonra mətbəə uzun müddət istifadəsiz qalmış, yalnız 1921-ci ildə «Molla Nəsrəddin» çapı ilə işə düşmüşdür. «Ümid» mətbəəsi Mirzə Cəlil Bakıya qayıdandan sonra yenə də fəaliyyətdən qalmış, yalnız 1941-ci ildə yenə də növbəti fars dilində satirik mətbu orqan olan «Sitarəyi Azərbaycan» qəzetinin nəşri ilə fəaliyyətinin 3-cü dövrünə başlamışdır.

Jurnalın Təbriz nömrələrinin karikatura və rəsmlərinin əsas müəllifi Seyid Məhəmmədəli Behzad (Müsəvvərzadə) olmuşdur. O, vaxtilə «Azərbaycan» satirik jurnalı redaksiyasında rəssamlıq etmişdir. Seyid Məhəmmədəli Behzad miniatür ustası Ağa Mirəyin nəslindən olub, Təbriz, Tiflis, Moskva, sonra da Paris və Romada mükəmməl təhsil almışdır [110,1944, №84]. «M.Nəsrəddin» jurnalının Təbriz nüsxələrinin araşdırıcısı, tədqiqatçı Turan Həsənzadə jurnalındakı rəsmlərin yaradılmasında Mir Məhəmməd Nəqqaş adlı bir rəssamın da əməyi olduğunu qeyd edir.

«Molla Nəsrəddin»in birinci nömrəsi, 1906-cı ildə Tiflisdə olduğu kimi, Təbrizdə də min nüsxə tiracla çıxmışdır. 500 ədədi həmin gün bir neçə saat içində abunəçilərə göndərilmiş və satılmışdır. Nəzərdə tutmaq lazımdır ki, o vaxt Təbrizdə çıxan bütün qəzetlərin tiracının məcmuu «Molla Nəsrəddin»in tiracından az idi. Məsələn, yarım rəsmi

hökumət qəzetinin tiracı 100 nüsxədən ibarət idi.

Martın 10-da jurnalın 2-ci nömrəsi çıxır. Nömrədə «Fırqlar davası», «Maarif dostlarına bəşarət», «Tikan», «Cavanlara» yazıları əsas yer tuturdu. İlk 2 nömrədə və sonrakı 6 nömrədə əksər məqalə və felyetonları yazan Mirzə Cəlil jurnalın Tiflisdə çıxan nömrələrinin müəllif müxtəlifliyini və mövzu rəngarəngliyini qoruyub saxlamaq, Güney oxucularında bitkin «Molla Nəsrəddin» təsəvvürü yaratmaq üçün əksər molla-nəsrəddinçi dostlarının gizli imzalarından istifadə edirdi. Yazıların altında «Molla Nəsrəddin» imzasından başqa, «Mozalan», «Dəli», «Hərdəmxəyal», «Lağlağ», «Dabanı çatdaq xala», «Qızdırmalı», «Sırtıq», «Utanmaz kətdi», «Cızbızçı», «Xırdavatçı», «Müxlüsün Sadələvh» kimi gizli imzalar da qoyulurdu.

Məmmədquluzadə 1917-ci ildə Tiflisdə və Qafqaz şəraitində «Azərbaycan» məqaləsini yazmaqla daha ciddi və olduqca mühüm məsələlərə toxunurdusa, 1921-ci ildə Təbrizdə xeyriyyə cəmiyyəti təşkil etmək haqqında, çörək, aclar, hamamlar və bu kimi nisbətən xırda məsələlər haqqında yazmağa məcbur olmuşdur. Həm də «Molla Nəsrəddin»in yazıcıları indi Mirzə Cəlilin özündən başqa tamamilə yeni adamlar idi ki, onların da məcmuədə iştirakı onun üslub xüsusiyyətlərinin müəyyən dərəcədə dəyişdirilməsində təsirsiz ola bilməzdi. Mənalı gülüş ustasının Təbrizdəki kədərini bir çox səbəbləri var idi. O, 1905-ci ildən başlayaraq Təbrizə gəldiyi günə qədər olan on beş il müddətində bu başıbəlali şəhərin azadlıq naminə nə qədər qurbanlar verdiyini və verməkdə olduğunu yaxşı bilirdi. Əhalisinin biri tox, doxsan doqquzu ac qalan şəhərdə, addımbaşılı dilənçi oturub, kədərli bir vəziyyətdə dillənən şəhərdə vətənpərvər ədibin dodaqları, təbii ki, gülməmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə məcmuənin Təbriz nömrələrində də onun tematika cəhətdən rəngarəngliyini, əhatə etdiyi mövzu vüsətini saxlaya bilmişdir.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının Təbriz nömrələrinin təhlilinə keçməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, bu nömrələrin əv-

vəlki və sonrakı nömrələrə görə hər cəhətdən fərqi vardır. M.C.Cəfərov bu fərqi doğru olaraq belə izah edir:

«Bu nömrələrdəki ruh Tiflis və Bakıda nəşr olunan «Molla Nəsrəddin»ə bənzəmir. Bunlarda gülüşün böyük ustasının dodaqları güclə tərpənir. Fövqəladə geniş bir ürəyə sahib olan Mirzə Cəlil Təbriz həyatını həyəcansız dərk edə bilmir. Bu nömrələrdə ciddi mühakimə, qəzəb səbrsizlik və qəlb narahatlığı hər yerdə yumor və satiraya üstün gəlir. Çünki onlar Təbrizə xitabən yazılıb» (5, №11, 1946.)

Jurnalın Təbrizdə çıxan birinci nömrəsinin Təbrizdə və ümumiyyətlə İranda böyük təsiri olmuşdur.

Birinci və sonrakı nömrələrə əsas məqalə və felyetonları C.Məmmədquluzadənin özü yazmış və Molla Nəsrəddinin keçmiş mühərrirlərinin imzası ilə («Dəli», «Hərdəmxəyal», «Sarsaqqulubəy» və s.) buraxılmışdır. Bununla yanaşı, Təbrizin qabaqcıl ziyalıları da jurnalda iştirak etməyə cəlb olunurdu. Tiflisdə olduğu kimi Təbrizdə də jurnal şəkilli çıxırdı. Bu şəkillərin hamısını yerli rəssam Seyyid Əli Behzad çəkmişdir. Onun şəkilləri həm məna, həm də sənətkarlıq cəhətcə maraqlıdır. Behzad «Molla Nəsrəddin» jurnalının ənənələrini yaxşı mənimsədiyi üçün onun rəsmləri ilə jurnalın keçmiş rəsmləri arasında məntiqi rabitə vardır.

Jurnal keçmişdə olduğu kimi yenə də hadisələri müxtəlif formada: şer, felyeton, tapmaca, bilməli xəbərlər və s. şöbələrdə işıqlandırır.

C.Məmmədquluzadə Təbriz nömrəsində «Molla Nəsrəddin» Tiflis nömrələrində işlədilən məlum gizli imzalardan, bəzi hallarda isə Azərbaycanın dövrü mətbuatında işlədilən başqa müəlliflərin gizli imzalarından istifadə edirdi.

Ədəbiyyatşünas-alim Ə.Mirəhmədov «C.Məmmədquluzadə irsinin nəşri məsələləri haqqında» məqaləsində Təbriz nəşrində işlədilən imzaların hamısının C.Məmmədquluzadənin özünə aid olduğunu söyləyərək yazır: «...Təbriz nömrələrində «Mozalan», «Hərdəmxəyal» və s. imzalarla çıxmış felyetonlarla əvvəlki və sonrakı illərdə həmin imzalarla çıxan felyetonlar arasında böyük fərq var;

Təbriz nömrələrindəki bu imzalar da C.Məmmədquluzadəyə məxsusdur» [40,20].

Təbrizin mütərəqqi və qabaqcıl ziyalıları «Molla Nəsrəddin» jurnalı redaksiyası ətrafında sıx toplaşmışdılar. Bunlar C.Məmmədquluzadə ilə tez-tez görüşür, ondan məsləhətlər alırdılar. Onlar var qüvvələri ilə jurnalın nəşrinə kömək edirdilər. Əbülfütuh Ələvi, İskəndər xan Qaffari, Mözüc Şəbüstəri, Hacı Əli Şəbüstəri, Möhsün xan Sərtibi, Əsgər Azərvənd və başqaları əldə etdikləri məlumatları, məqalə, felyeton və şeirləri «Molla Nəsrəddin» redaksiyasına çatdırır, jurnalla xalq arasında sıx əlaqə yaradırdılar [26,32].

IV BÖLÜM —

MİLLİ AZADLIQ HƏRƏKATININ YÜKSƏLİŞ İLLƏRİNDƏ MƏTBUAT (1940-1944)

Sovet qoşunlarının İrana daxil olması. İ.Stalinin Azərbaycanla bağlı yürütdüyü gizli siyasətin mahiyyəti. «Ayrı-lıq», «Araz», «Həsərət» motivlərinin gündəmə gəlməsi. Təbrizdə «Vətən yolunda» qəzetinin nəşri. Qəzetin tematikası, orada çalışan yaradıcı heyət. «Azərbaycan» qəzetinin nəşri. Qəzetlərdə Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinə, xüsusilə folkloruna geniş yer verilməsi. Yeni ziyalı nəslinin yaranması.

Rza şahın hakimiyyəti illərində (1925-1941) Cənubi Azərbaycan həyatının bütün sahələri tənəzzülə uğradı. Həmin illərdə ölkədə milli regionlarla mərkəz arasında ziddiyyət yaranmış, xalqın bütün təbəqələri hakim rejimin zorakılıq siyasətindən cana gəlmişdilər. Ölkə azad fikirlilər üçün zindana çevrilmişdi.

Rza şahın hərbi-polis rejiminin süqutundan sonra ölkədə siyasi ab-hava dəyişməyə və demokratik hərəkət canlanmağa başladı. 1941-ci ilin sentyabrında İranda siyasi məhbuslara amnistiya verildi. Zindan və sürgünlərdən qaýıdanların arasında ziyalılar və azadfikirlilər çox idi. Tədricən yeni təşkilatlar, o cümlədən cəmiyyətlər, klublar, dərnekələr yaradılır, onların mətbu orqanları nəşr olunmağa başlayırdı. Azərbaycanlı vətənpərvərlər müxtəlif partiya və cəmiyyətlərdə birləşirdilər.

Azərbaycanda ictimai-siyasi həyat canlanmağa başladı. Həmin dövrdə mütərəqqi təşkilatlar «Azərbaycanın antifaşist cəmiyyəti», «Azərbaycan fəhlələrinin həmkarlar ittifaqı», «Azərbaycan zəhmətkeşlər təşkilatı», «Demokratiya tərəfdarları mərkəzi» kimi müxtəlif cəmiyyətlər yaradıldı. Tək Təbrizdə deyil, Ərdəbil, Urmiya, Marağa, Sərab, Əhər, Mərənd və Xoyda da demokratik cəmiyyətlər, birliklər

klublar təşkil edildi. Bu birliklərdə demokratiya, konstitusiyaya, Azərbaycan məsələsi və s. haqqında söhbətlər, diskussiyalar aparılırdı. «Azərbaycan cəmiyyəti» milli qüvvələrin səfərbər edilməsində xüsusi seçilirdi. Bu dövrdə mətbuat yenidən dirçəliş tapır, bir sıra yeni qəzet və jurnallar nəşrə başlayırdı. Təbrizdə ana dilində «Azərbaycan», «Sədayi Azərbaycan», «Vətən yolunda» qəzetləri çap olunurdu. Bunlarla yanaşı, «Şahin», «Sərbaze-sorx», «Yumruq», «Ajir», «Xavər-nou», «Cövdət» və digər mətbu orqanları da fəaliyyət göstərirdi.

Diktator rejimində siyasi satirik vərəqə və gizli şəbnamələr vasitəsilə yayılan demokratik fikirlər indi fars və Azərbaycan dillərində çıxan kitab, qəzet, jurnal, teatr tamaşaları, mitinq və nümayişlər yolu ilə təbliğ edilirdi.

İlk sayı 1930-cu ildə işıq üzü görün «Şahin» qəzeti 40-cı illərdə də öz nəşrini davam etdirir. Qəzetin redaktoru Təbrizdə demokratik hərəkatın tanınmış nümayəndəsi, azərbaycanlı Həbibulla Ağazadə idi. Farsca nəşr olunan qəzetin səhifələrində azərbaycanca vətənpərvərlik mövzusunda şeirlər çap olunurdu. Qəzet azərbaycanlıların ana dilinə hörmət etməyi tələb edir, ali məktəbə qəbul zamanı Tehranda ayrı-seçkiliyə məruz qalan azərbaycanlıları bu qayğıdan xilas etmək üçün Azərbaycanda ali məktəb açılması uğrunda çıxış edirdi. Qəzet Rezaye (Urmiya), Şahpur (Salmas) şəhərlərinin əvvəlki adlarını bərpa etməyi tələb edir, Təbriz pedaqoji məktəbinin müəllim və tələbə heyətinin Tehranda komplektləşdirməsinə qarşı çıxırdı. Azərbaycanın iki müstəqil vilayətə bölünməsinə pisləyən qəzet bildirirdi ki, bu süni vəziyyət Qərbi və Şərqi Azərbaycanın birliyini məhv edə bilməz. Qəzet həmçinin Azərbaycanın böyük oğullarının xatirəsini əziz tutmağa, onların adını Təbrizin küçə və meydanlarında əbədiləşdirməyə, onlara heykəl qoymağa çağırırdı [104,1941, 1942]. Bununla belə «Şahin» qəzeti «Azərbaycan» qəzeti kimi maarifçiliklə məşğul olmurdu.

«Molla Nəsrəddin» jurnalının Cənubidə davamçısı olan «Azərbaycan ulduzu» 1944-cü ildə Təbrizdə «Sitareyi Azər-

baycan» adı altında nəşrə başlamışdı. Həmin il dərgi Cəlil Məmmədquluzadənin 75 illiyi münasibətilə bir sayını bütünlüklə böyük sənətkara həsr etmişdir. Altıncı sayın baş məqaləsində yazılırdı: «Bu şümarəmiz «Sitareyi-Azərbaycan» adı ilə adlandırığı halda yazıları «Molla Nəsrəddin» məcmuəsində cəm olunmuş parçalardır...».

40-cı illərin əvvəllərində Azərbaycandakı sosial-siyasi və iqtisadi ziddiyyətlər başqa regionlardan fərqli idi, xalqa qarşı zorakılıq siyasəti buradakı hadisələrin gedişini sürətləndirmişdi. Bu bölgədə yaşayanların yaxın keçmişdəki inqilabi təcrübəsi də öz növbəsində az rol oynamadı, hadisələrin gedişi vətənpərvər qüvvələrin vahid bir milli siyasi mərkəzdə birləşməsinə və Azərbaycanın müqəddəratının həll olunmasını tələb edirdi. ADF-nin (Azərbaycan Demokratik Fırqəsi) yaranması da bu tarixi ehtiyacdən irəli gəlirdi.

40-cı illərin əvvəlində başlamış demokratik hərəkatın 1941-1945-ci illəri əhatə edən birinci mərhələsində Cənubi Azərbaycanda yeni ictimai-siyasi fəallıq şəraiti yaranmışdı. Bu mərhələdə hərəkatın əsas xüsusiyyəti dərkətmənin, milli şüurun, misilsiz dərəcədə inkişafı oldu. Diktatura rejimindən xilas olub istiqlal uğrunda mücadilə yoluna keçən xalq onun əsas təzahürlərindən biri kimi ana dilində danışmağa, yazıb-oxumağa başladı. 1941-44-cü illərdə ana dilində bir çox nüfuzlu qəzetlər nəşr olunurdu.

«VƏTƏN YOLUNDA» qəzeti (1941-1946)

İkinci cahan müharibəsində almanlar İranda fəallaşmışdı. Hakim rejimdən dəstək alan almanlar ölkənin ərazisindən SSRİ-yə qarşı təxribat və casusluq üçün istifadə edirdilər. SSRİ belə halların qarşısını almaq üçün (1921-ci ildə bağlanmış, Sovet-İran müqaviləsini əsas tutaraq) bir neçə dəfə nota göndərdi. Lakin qarşı tərəfdən cavab almadı.

İrandakı sovet kəşfiyyatı öz növbəsində oradakı vəziyyət haqqında xüsusi məlumat toplayıb göndərirdi. Stalin

Cənubidə tapdalanan hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxmağa hazır olan sosial-siyasi qüvvələrin mövcudluğunu bilirdi.

Sovet qoşunlarının həmin əraziyə daxil olması üçün şərait yetişmişdi. Ona görə 1941-ci il avqustun 25-də Sovet ordusu sərhədi keçib, Cənubi Azərbaycana daxil oldu. Az sonra Britaniya və ABŞ da İrana qoşun yeritdilər. Rza şah ölkənin şimal və cənubunda yerləşən qoşunlara müqavimət göstərə bilmədi, ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Bu barədə M.C.Pişəvəri yazırdı: «1320-ci ilin şəhrivər ayında baş vermiş hadisə bizi qafilgir etdi. Xalq bu hadisədən köklü, istədiyi kimi, layiqincə istifadə edə bilmədi. Şəhrivərdən sonra diktator qaçdı. Diktatorun istifadə etdiyi dövlət maşını olduğu kimi yerində qaldı» [43,269]. Beləliklə, hakimiyyətə şahın oğlu Məmmədrza Pəhləvi gəldi. Lakin o da İranın Cənubi Azərbaycana qarşı siyasətində heç bir dəyişiklik edə bilmədi.

Quzeyli qardaşları ilə yaxınlığa güclü meyl Stalinin cənub haqqında düşünülmüş gizli planlarına tam cavab verirdi. Sovet ordusu ilə birlikdə bir qrup Azərbaycan ziyalıları da Təbrizə gəldilər. Başda Bağirov olmaqla rəhbər partiya və dövlət işçiləri, ziyalıları, hərbi qulluqçular qarşısında fəvqəladə və səlahiyyətli bir vəzifə - Cənubi Azərbaycanda milli-mədəni və siyasi dirçəlişə yardım vəzifəsi qoyulmuşdu.

Sovet ordusu tərkibində Cənubi Azərbaycana gəlmiş yaradıcı ziyalılar «Vətən yolunda» qəzetini təsis etdilər. Qəzetinin ilk sayı 1941-ci ilin oktyabr ayının 11-də çapdan çıxdı. Qəzet Azərbaycan dilində günəşırı çap olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, «Vətən yolunda» qəzeti 1920-ci ildə Xiyabani hərəkatı yatırıldıqdan sonra Azərbaycan dilində çıxan ilk qəzet idi. (İki dildə çıxan qəzetlər mövcud olsa da, Azərbaycan dilində materiallara çox az yer ayrılırdı - P.M.). Qəzetin fəaliyyəti dövründə (1941-1946) onun baş redaktorları Mirzə İbrahimov Həsən Şahgəldiyev və Rza Quliyev olmuşlar. Qəzetin redaksiyasında şairlərdən Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli, Məmməd Rahim, yazıçılar-

dan Süleyman Rəhimov, Əvəz Sadıq, Qılman İlkin (Musayev), Seyfəddin Dağlı, Cabbar Məcnunbəyov, jurnalist, elm və incəsənət xadimlərindən İsrafil Nəzərov (məsul katib), Əsgər Ağayev, Qulam Məmmədli, Ələkbər Abbasov, Nüsrət Bağirov, Həmid Yolçiyev, Cavanşir Şirinov, Cəfər Xəndan (baş redaktor müavini), Mehdixan Vəkilov, Mirzağa Quluzadə, Rəhim və Məmmədəğa Sultanov qardaşları, rəssamlardan İsmayıl Axundov, Kazım KazıMZadə, Salam Salamzadə və bir çox başqaları işləmişlər [54,79]. Şimaldan gələn bu yaradıcı ziyalılar tərəfindən qoyulan bünövrəni cənublu həmkarları davamlı inkişaf etdirmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.C.Bağirovun təşəbbüsü ilə yerli əhali arasında siyasi, ideoloji, mənəvi, mədəni iş aparmaq, həm də onlara qayğı göstərmək məqsədi ilə Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi Əziz Əliyevin rəhbərliyi altında xüsusi qrup yaradılmışdı. Bu qrupda təbliğat məsələləri Süleyman Rəhimova, inzibati-təsərrüfat işləri Meybalı Əmiraslanova, xüsusi əməliyyatların aparılması Ağasəlim Atakişiyevə, tibb-sanitar xidməti Mustafa Quliyevə, Azərbaycan dilində çıxacaq ordu qəzetinin redaktorluğu Mirzə İbrahimova tapşırılmışdı [23,44]. Sentyabrın 21-dən Cənubi Azərbaycanda fəaliyyətə başlamış missiya tez bir zamanda əhalinin rəğbətini qazana bilmişdi. (Qrupun tədbirləri nəticəsində Cənubi Azərbaycanda yeyinti və sənaye malları qıtlığı aradan götürülmüş, əhaliyə pulsuz tibbi yardımlar göstərilmişdi). Ən başlıcası isə bütün bu xidmətləri göstərən-lər yerli əhali ilə doğma dildə danışdı.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Sovet Azərbaycanından gətirmiş qrupun maddi, mənəvi qaygısı nəticəsində Cənubi Azərbaycan əhalisində sovetlərə qarşı hörmət hissi yaranırdı. Əgər belə bir qrup orada fəaliyyət göstərməsəydi və yerli əhali ilə səmimi münasibətdə olmasaydı, yalnız sovet hərbi hissələrinin ölkə ərazisinə daxil olması Azərbaycan xalqı tərəfindən bir o qədər də maraqla qarşılanmazdı [2,14].

«Vətən yolunda» ilə yanaşı digər şəhərlərdə Urmiyada Zülfəli İbrahimovun redaktorluğu ilə Azərbaycan dilində

«Qızıl əsgər» (redaksiya heyətində Nüsret Bağirov, A.İsayev, Şəmsi Bədəlbəyli də çalışırdılar), Rəştdə isə Xasay Vəzirovun redaktorluğu ilə fars dilində «Sərbaze sorx» (Qızıl əsgər) qəzetləri çıxırdı.

«Vətən yolunda» qəzetinin fəaliyyətini şərti olaraq iki yerə ayırmaq olar. 1941-1942-ci illəri əhatə edən ilk dövrdə bu mətbu orqanının 89 sayı nəşr olunub. 1944-cü ilin aprel ayından qəzet özünün ikinci dövr fəaliyyətinə başlayıb. 1946-cı ilin may ayına qədər davam edən qəzetin ümumilikdə 406 sayı çapdan çıxmışdır.

Görkəmli tədqiqatçı Cəfər Xəndan yazırdı ki, qəzetin Cənubi Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərində, Tehranda, Qəzvinə və s. yerlərdəki azərbaycanlılar arasında oxucuları var idi. İran şəraitində əksər qəzetlərin 300-dən 3000-ə qədər oxucusu olduğu halda, «Vətən yolunda»nın oxucuları 15000-dən artıq idi. Oxucular günəşiri çıxan bu qəzetin hər nömrəsini səbirsizliklə gözləyir və yığıb saxlayırdılar. «Əgər ilk fəaliyyət dövründə qəzet əsasən sovet mühərrir və yazıçılarının qüvvəsilə çıxmış və siyasi-ictimai materiallar vermişsə, ikinci dövrdə çoxlu yerli şair və mühərrir toplaya bilmişdir» [46,153]. Yerli şair və mühərrirlərə gəldikdə onların sırasına: Mirmehdi Etimad, Əli Fitrət Balaş Azəroğlu, Çavuşı, Əli Tudə, Mədinə Gülgün, Mirrəhim Vilayi, Məhəmmədli Əbbasi, Hilal Nasiri, Məhəmməd Biriya daxil idi.

Qəzetin birinci mərhələdə cəmi altı ay fəaliyyət göstərüb qapadılması Cənubi Azərbaycanda olan siyasi işçilərin Bakıya geri çağırılması ilə əlaqədar idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Təbrizdə fəaliyyət göstərən işçi qrupu ilə Sovet Hərbi diplomatik nümayəndələri arasında münasibətlər ziddiyyətli idi. O dövrdə baş verən hadisələri araşdırmaya cəlb edən C.Həsənli yazır: «Cənubi Azərbaycandakı proseslərin getdikcə milli müstəviyə keçməsi sovetləri o qədər də təmin etmirdi... Hətta A.Smirnov ilk olaraq türk dilində çıxan və Cənubi Azərbaycanda əl-əl gəzən «Vətən yolunda» qəzetinin bağlanması haqqında SSRİ Xarici İşlər Komissar-

liğinə müraciət də etmiş, lakin M.C.Bağirov da öz növbəsində «Vətən yolunda» qəzetinin bağlanması etirazını bildirmişdi» [23, 64-65]

Bundan əlavə 1941-ci ilin noyabrında sovetlərin qərbdə olduğu kimi, cənubda da öz sərhədlərini genişləndirmək» prosesinin başa çatması gözlənilirdi. Lakin sovet-alman cəbhəsində vəziyyətin gərgin xarakter alması SSRİ-ni öz planlarından yayındırırdı. 1942-ci il yanvar ayının 29-da İranın ərazi bütövlüyü haqqında üçtərəfli bəyannamənin imzalanması Azərbaycan məsələsini xeyli çətinləşdirdi. Sovetlər Birliyi bir də bu məsələyə böyük müharibədə əsaslı döyüş başa çatdıqdan sonra qayıtdı [24, 4].

1944-cü ildə Cənubi Azərbaycana yenidən işçi qrupu göndərilmişdi. Bununla da 2 ildən sonra 1944-cü ilin apreliyindən Təbrizdə «Vətən yolunda» qəzetinin nəşri bərpa edilmişdi. Qəzetin II fəaliyyət dövründə redaktoru H.Şahgəldiyev idi. Qəzet tək Təbrizdə deyil, bütün Cənubi Azərbaycanın şəhərləri, hətta Tehrandə belə yayılıb, böyük maraqla oxunurdu. Qəzetin işi ilə bağlı Cəfər Xəndan və Qulam Məmmədli digər şəhərlərə ezam olunurdular.

Qəzetdəki ədəbi-bədii əsərlər əsasən Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi proseslər, ölkədə yaranan demokratik əhval-ruhiyyə, yeni qurulmuş Milli Hökumət ətrafında birləşirdi.

Qəzetdə çap olunan mövzulara gəldikdə isə onlar iki istiqamətdə idi. Sovet sosialist ideologiyasının təbliği, yerli əhəlinin maarifləndirilməsi.

Birinci sıraya daxil olan yazılarda sovet döyüşçülərinin cəbhədəki qəhrəmanlıqları, antifaşist təbliği, sovet cəmiyyətinin və sovet həyat tərzinin gözəl boyalarla təsviri, sosializmin kapitalizmdən üstün olduğunu «ciddi cəhdlə» göstərməklə sovet cəmiyyətinin gələcəkdəki xoşbəxt proqnozunu verilir. «Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində», «Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanları», «Xarici ölkələrdə», «Beynəlxalq mövzuda», «Sovet İttifaqında» və s. rübrikalar altında gedən bu yazılar o illərdə sovet mətbua-

tında dərc edilən materialların bir növ eyni idi. Ona görə də bu sıraya daxil olan materialların təhlilinə toxunmayıb ondan yan keçəcəyik.

İkinci sıraya isə Azərbaycan mədəniyyətini, Azərbaycan klassik və çağdaş dövründəki ədəbi simaları, dil və ədəbiyyat tarixi, dünya ədəbiyyatı nümunələrini, məktəb və maarif sahələrini özündə əks etdirən yazılar daxil idi.

Bundan başqa Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi proseslər, ölkədə yaranan demokratik əhval-ruhiyyə, xalqın milli azadlıq hərəkatının əhalinin bütün təbəqələrini əhatə etməsi və yüksələn xətt üzrə inkişaf edərək Milli Hökumətin qurulması ilə nəticələnməsi həm şimal, həm də cənublu müəlliflərin bəhrələndiyi əsas mənbələrdən idi [2, 115].

Qəzet özünə geniş oxucu auditoriyası toplaya bilmişdi. «Vətən yolunda» qəzetinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında, publisistikasında yeni qələm ordusunun meydana sıxmasında böyük rolu danılmazdır.

«Vətən yolunda» qəzetinin nəzdində «Şairlər məclisi» təşkil olunmuşdu. «Bütün Cənubi Azərbaycan və İranda şöhrət tapan «Vətən yolunda» az zaman içərisində Cənubi Azərbaycan şairlərinin ədəbi mərkəzinə çevrildi.

Tarixi və ədəbi ənənələrə söykənən bu ədəbi təşkilat Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin görkəmli simalarını tanıtdırmaq və müasir şairlərin yaradıcılığını inkişaf etdirmək məqsədilə təşkil olunmuşdu.

«Vətən yolunda» qəzetində dərc olunan materiallar da ikiyə parçalanmış xalqın mənəviyyatı, mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyat küll halında verilirdi. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, 1941-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda milli ruhun oyandırılması, milli özünüdərkini bədii inikasını «Vətən yolunda» qəzeti ilə bağlı olmuşdur.

1905-1911-ci illərdə Məşrutə hərəkatı, 1917-1920-ci illərdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı zamanı nəşr olunan mətbuat və ədəbiyyatda ədəbi-bədii publisistik yazılar az deyildi. Lakin çap olunan nəzm və nəsr nümunələrində vətənpərvərlik və milli təəssübkeşlik hissləri 40-cı illərdəki ki-

mi qabarıq və güclü deyildi. O illərdə «Vətən yolunda» qəzetinin səhifələrində ikiye bölünmüş xalqın faciəsini, dərđini, hiss və duyğularını əks etdirən «parçalanmış vətən həsrəti», « ayrılıq» mövzusu yaranırdı.

Uzun illər (xüsusilə 1920-ci illərdən sonra) hər iki tayda sovetlər birliyində bolşevik, İranda şah rejimi tərəfindən «ikiyə bölünmüş Azərbaycan məsələsi» mövzusu yasaq olunmuşdu.

1941-ci ildən etibarən sonralar hər iki tayda ikiye bölünmüş xalqın ayrılıq həsrətini: «araz, ayrılıq, həsrət» motivlərinin ədəbiyyata gətirilməsinin bünövrəsi ilk dəfə «Vətən yolunda» qəzetinin səhifələrində qoyulmuşdur. Bu ədəbi proses Süleyman Rüstəmin qəzetin səhifələrində çap olunmuş «Təbrizim», «Arazın dərđi», «Qardaşımın dərđi», «Araz qırağında», «Yandı», «Vətənim» şeirləri ilə başlamışdır. Bunun davamı olaraq Rəsul Rzanın «Vətən nəğməsi», Məmməd Rahimin «Vətən həsrəti», paralel olaraq Cənubili şairlərdən Mirmehdi Etimadin «Yaşamaz», Əli Fitrətin «Azərbaycan», M.B.Niknamın «Şanlı vətənə», Hilal Nasirinin «Köşkü-balaban» şeirlərində ikiye bölünmüş millətin faciəsindən danışılırdı.

V BÖLÜM

MƏTBuat MİLLİ HÖKUMƏTİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ

(1945-1946)

21 Azər hərəkatı və onun qələbəsi. Azərbaycanda muxtariyyətin əldə edilməsi. S.C.Pişəvərinin dövlətin başçısı kimi ölkədə apardığı müttərəqqi islahatlar. ADP-nin orqanı olan «Azərbaycan» qəzetində Azərbaycan milli ideya və ideologiyası məsələsinin qoyuluşu. Siyasi lider, dövlət xadimi S.C.Pişəvərinin publisistik fəaliyyəti. «Qızıl səhifələr» toplusu S.C.Pişəvərinin mətbu fəaliyyətinin nəticəsi kimi.

1945-ci ilin ortalarında Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın II mərhələsi başladı. Bu mərhələdə İranın hakim təbəqələri demokratik hərəkatın qarşısını almaq üçün vəziyyəti gərginləşdirməyə çalışırdılar. Azərbaycanın şəhər, qəsəbə, kəndlərində təhlükəsizliyi təmin etmək, mürtəcə qüvvələrin basqınlarını dəf etmək məqsədilə bir sıra yerlərdə fədai dəstələri yaranmağa başladı. 1945-ci ilin sentyabrında daha öncələr Xiyabaninin təsis etdiyi ADF-ni Azərbaycanın tanınmış demokratlardan bir qrupu bərpa etdilər. Başda Seyid Cəfər Pişəvəri olmaqla ADF-nin yaradılması haqqında bəyanat verildi. Bəyanatda partiyanın proqram prinsipləri izah edilir və demokratik İran tərkibində Azərbaycana inzibati-təsərrüfat, mədəni muxtariyyət verilməsi tədbirləri irəli sürülürdü.

ADF-nin orqanı olan «Azərbaycan» qəzeti vasitəsilə Azərbaycan xalq qarşısında duran vəzifələr və 21 Azər hərəkatının hazırlanması taktikası Pişəvərinin rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. 1945-ci il dekabrın 12-də 21 Azər hərəkatının qələbəsi ilə əlaqədar fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Milli Məclisinin qərarı ilə Pişəvəri Azərbaycan Milli Hökumətinin Baş naziri təyin edilmişdir. Hökumət 10 nazirlik, ali məhkəmə və baş prokurordan ibarət idi. Məhz hə-

mjn hökumət İranın daxilində Azərbaycanın milli muxtariyyət hüququnu bərpa edərək azərbaycanlıların öz ana dilində danışmaları, yazıb-oxumaları üçün şərait yaratdı. Məktəblərdə ana dilində dərslərin keçirilməsini təmin etdi. Savadsızlığın kökünü kəsmək üçün qəti addımlar atdı. Fəhlələr üçün iş qanunu, qadınlar üçün kişilərlə bərabər hüquqlar, bütün ölkədə əhəmiyyəti olan torpaq islahatı həyata keçirildi. Ölkədə misli görünməmiş əmin-amanlıq və əbədlilik işlərinə başlandı. Cənubi Azərbaycanda görülən demokratik tədbirləri, hətta dünyanın bir sıra mətbuatı da təsdiq edirdi. Vaşinqtonda çıxan «Middle East» jurnalı milli hökumətin islahatları haqda yazırdı: «Üsyançıların rəhbəri və yeni rejimin baş naziri Pişəvəri dəqiq və təsirli təşəbbüslə bir sıra çox lazımi islahatlar keçirdi. Bunlar torpaq islahatından, fəhlələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, ictimai işlərin və maarif işlərinin inkişafı tədbirlərindən ibarət idi». Qərb mətbuatı isə dəfələrlə yazmışdır ki, Pişəvərinin rəhbərlik etdiyi Milli hökumət il ərzində sanki Cənubi Azərbaycanda yarım əsrlik fəaliyyət göstərmişdir.

Ölkədə aparılan islahatlarla əlaqədar milli hökumət müvafiq strukturların yaradılmasına başladı; aqrar qanun, əmək haqqında qanun, dil haqqında qanunlar qəbul etdi. Bu qanunda Azərbaycan dili bütün Azərbaycan ərazisində rəsmi dövlət dili elan olunmuşdu.

Qısa bir müddət ərzində (ana dilində dərslərlərin, ədəbiyyatın, mətbuat nümunələrinin çap olunmasına, radio verilişlərinin səslənməsinə başladı. Qəzet və jurnallar, sayı 50-ni ötən dərslərlər, müxtəlif ədəbiyyat əsərləri nəşr edildi, kinoteatr tikildi, radiostansiya və radiokomitə yaradıldı. Milli qəhrəmanlara – Səttarxan və Bağırxana heykəllər ucaldıldı. Behzad adına İncəsənət Muzeyi yarandı. Ərdəbil, Astara və Marağa şəhərlərində teatr binaları tikildi. Azərbaycan Rəssamlar və Heykəltaraşlar Cəmiyyəti təşkil olundu. Onlarla kitabxana və qiraətxana fəaliyyətə başladı. Şəhər və kəndlərdə ibtidai və orta məktəblər yaradıldı. 1945-ci ildə Təbriz Universiteti təsis olundu.

Milli hökumət Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisinə yol açdı, milli zülmün nəticələrini ləğv etdi, azərbaycanlıların varlığını bir daha təsbit etdi. İqtisadiyyatın bütün sahələrini nizama salıb, onu inkişafa yönəltmək, Azərbaycandan gələn gəlirin və toplanan vergilərin yarısından çoxunu Azərbaycanın öz daxili ehtiyaclarına sərf etmək, aqrar-kəndli məsələsini ədalətlə nizama salmaq, köməksiz uşaqlara sahib durmaq, zəruri məhsulların, valyutanın və qızılın Azərbaycandan çıxarılıb Tehrana daşınmasının qarşısını almaq, dövlət torpaqlarının və Azərbaycandan qaçmış feodalların, mənəsb sahiblərinin torpaqlarını torpaqsız və az torpaqlı kəndlilər arasında bölüşdürmək və bu kimi günün vacib məsələləri 12 maddədən ibarət müraciətnamədə öz əksini tapdı.

O illərdə ayrı-ayrı ədəbi-mədəni və siyasi cəmiyyətlərin birliklərinin öz mətbu orqanları mövcud idi. Təbrizdə Azərbaycan milli məclisinin orqanı olan «Azad millət», Azərbaycan həmkarlar ittifaqının «Qələbə», Azərbaycan Demokrat təşkilatının «Cavanlar», bunlardan başqa «Yeni Şərq», «Fəryad», «Xavərno», «Təbriz», «Şahin», «Əxtərə-şimal», «Vətən yolunda», «Azərbaycan ulduzu», «Azərbaycan», «Şəfəq», «Demokrat», «Yumruq», «Ədəbiyyat səhifəsi», Ərdəbildə «Cövdət», «Yumruq», Urmiyədə «Qızıl əsgər», Zəncanda «Azər», Miyanada «Vətən» adlı qəzet və jurnallar çap olunurdu.

Azərbaycan yazıçı və şairlər cəmiyyətinin «Günəş», Maarif idarəsinin «Maarif» kimi mətbu orqanları fəaliyyət göstərirdi. Bu nəşriyyatların təsisçi və redaktorları dövrün tanınmış ziyalıları idi. «Qələbə» qəzetinin redaktoru sonralar hər iki tayda repressiyaya məruz qalmış görkəmli şair Məhəmməd Biriya, «Azərbaycan ulduzu» qəzetinin redaktoru isə tanınmış ictimai xadim Hilal Nasiri idi.

Təbrizdə çıxan «Azad millət» qəzeti Milli Hökumətin rəsmi orqanı idi. Həftədə 2 dəfə çıxan bu mətbu orqanının redaktoru İsmayıl Səms idi. Qəzetdə Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar, qərarlar çap edilirdi. Orada Milli hökumə-

tin siyasi, iqtisadi fəaliyyətini əks etdirən yazılar dərc olunur, Milli Məclis nümayəndələrinin fəaliyyətini işıqlandırır lırdı. Qəzetin 114 sayı çıxmışdı.

Azərbaycan Demokrat Fərqəsinin ayrı-ayrı vilayətlərdə bölməsi fəaliyyət göstərirdi. Onlar da öz növbəsində mətbu orqanlarına malik idi. Məsələn, Ərdəbildə «Cövdət», Zəncanda «Azər», Urmiyədə «Urmiyə» qəzetləri nəşr olunurdu. Bu mətbu orqanlarında milli hökumət və Milli Məclisin qanun və qərarları, ictimai-siyasi məqalələr, gündəlik xəbərlər və orqanı olduğu yerli vilayətlə bağlı yazılar dərc olunurdu.

1943-cü ildə Tehrandə Sovet İttifaqı ilə mədəni əlaqə saxlayan İran cəmiyyəti yaradıldı. Xüsusi qrupun fəaliyyəti nəticəsində Sovet İttifaqı ilə mədəni rabitə saxlayan İran cəmiyyətinin Təbriz şöbəsi və Təbrizdə Sovet mədəniyyəti evi açıldı. Mühəribənin tədricən rusların xeyrinə dəyişməsi ilə əlaqədar Moskva Cənubi Azərbaycan məsələsinə 1944-cü ildə yenidən qayıtdı və Sovet Azərbaycanından Cənuba yeni işçi qrupu göndərdi. Bu dəfə ümumi rəhbərlik Həsən Həsənova tapşırıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının radio komitəsi İrana radio verilişlərini hələ 1941-ci ilin avqustun 20-də təşkil etmişdi. Verilişlərin proqramını baş redaktor Mübariz Əlizadə, Adil Əfəndiyev, redaktorlar Hüseyn Məcnunbəyov, Mikayıl Rzaquluzadə, tərcüməçi Fazil Babayev, diktorlar Lətif Kərimov, Mina Paşazadə hazırlayıb aparırdılar [54, 60].

Cəmiyyətin çap orqanı 1945-ci ilin avqustundan Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə şair Rəsul Rzanın redaktorluğu ilə nəşr olunan aylıq ictimai-ədəbi «Azərbaycan» jurnalı idi. Dərgi 1-ci sayında yazırdı: «Azərbaycan» məcmuəsi xalqımızın qədim mədəniyyəti və ədəbiyyatı, tarixi və azadlıq mübarizəsilə oxucularımızı müntəzəm surətdə tanış edəcək, istər Sovet Azərbaycanında və istərsə də Cənubi Azərbaycanda yaşayan yazıçı və alimlərimizin elmi, ədəbi məqalələrini öz səhifələrində dərc edəcəkdir.

Bununla da məcmuəmiz Azərbaycan xalqının gələcək

tərəqqi və yüksəlişinə kömək etməyə çalışacaqdır» [73, 10, №1, s.7]. Bakıda əski əlifba ilə Azərbaycan dilində nəşr olunub (cəmi 17 say) Cənubi Azərbaycanda yayımlanan ədəbi illüstrasiyalı bu jurnal həm forma, həm də məzmun cəhətdən və yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi.

«Azərbaycan» jurnalını Sovet hakimiyyətinin bütün mövcud olduğu dövrdə ən maraqlı və milli mənafe baxımından ən əhəmiyyətli nəşr orqanı hesab edən tədqiqatçı alim Cəmil Həsəni yazırdı ki, əvvəla, bu jurnalın hər sayında Cənubi və Quzey Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni, ədəbi həyatı, tarixi birlikdə əhatə olunurdu. İkincisi, jurnal Cənubi Azərbaycan üçün buraxıldığından Sovet Azərbaycanında hökm sürən bolşevik ideologiyasının tələblərindən bir qədər yayınır, Azərbaycan xalqının köklü mənafeyi, taleyi və tarixi ilə bağlı əsas məsələlərə toxuna bilirdi. Bütöv Vətən, eyni xalq, vahid millət məramı demək olar ki, «Azərbaycan»in hər sayından duyulurdu. Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, sənətinin əsrlər boyu vahid şəklində inkişaf etməsini əyani şəkildə sübuta yetirirdi [23, 196].

1845 «Şəfəq» məcəlləsi Sovet İttifaqı ilə Mədəni Rabitə Cəmiyyətinin Təbriz şöbəsi tərəfindən nəşr olunurdu. Onun ilk sayı 1945-ci ilin oktyabr ayında işıq üzü görmüşdü.

Jurnalda müntəzəm olaraq Təbrizin mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər öz əksini tapırdı, o cümlədən, teatr tamaşaları, aktyorların qastrol səfərləri və s.

«Şəfəq» məcmuəsi redaksiya heyətinin üzvləri M.Səfvət, Şərifov, M.Milani və Ə.Dibaiyan idi. S.C.Pişəvəri «Şəfəq»in nəşr olunmasının bir illiyi münasibətilə redaksiyaya göndərdiyi teleqramda yazmışdı: «Bu məcəllə bir tərəfdən mədəni rabitə cəmiyyətinin işlərinin canlandırılmasına kömək etmiş, digər tərəfdən isə İran Azərbaycanının uzun illər boyu xalqa lazımı surətdə tanıtılmamış Məhəmmədəli Tərbiyyət, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Mirzə Əli Möcüz, Şeyx Mahmud Şəbüstəri və bir çox bu kimi tarixi simaları oxuculara təqdim etmiş və onların xüsusunda məqalələr çap etmişdir...

«Şəfəq»in dəyərli xidmətləri tək bunlarla qurtarmır, bu məsələ eyni zamanda İran Azərbaycanının görkəmli müasir yazıçı, şair və mətbuat işçilərini də öz ətrafında toplamış, onların işlərinə kömək etmişdir» [№7,1946].

Təbrizdə «Azərbaycan şairləri və yazıçıları cəmiyyəti»nin orqanı kimi nəşrə 1946-cı ildə başlayan «Günəs» qarşıya qoyduğu məqsədlər haqqında yazırdı: «Azərbaycan dilinin qədimliyi və zənginliyi haqqında elmi və tarixi sənədlərin, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanaraq oxuculara çatdırılması, Azərbaycanın keçmiş və müasir alim, şair və ziyalılarının xalqın ədəbi və ictimai fikir tarixində oynadıqları rolun araşdırılaraq ictimaiyyətə çatdırılması, dünyada baş verən azadlıq və tarixi nehzətlər (hərəkətlər – P.M.) barəsində məlumatların dərc olunması, oxucuları dünya klassiklərinin əsərləri ilə tanış etmək kimi məsələlər də qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdən olmuşdur.

Təəssüf ki, 1946-cı ildə məcmuənin yalnız bir nömrəsi işıq üzü görmüşdür.

Milli Hökumət dövründə Miyanada Mədəni Rabitə Cəmiyyətinin yerli orqanı kimi «Vətən» məcmuəsi çap olunmuşdur. Ayda bir dəfə nəşr olunan bu dərgi elmi, ədəbi və bədii istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmişdir [2,111].

Ümumiyyətlə, 1941-46-cı illər arasında Cənubi Azərbaycanda çap olunan qəzet və jurnalların sayı 40-dan artıq idi.

Cənubi Azərbaycanın ictimai həyatın bütün sahələrdə uğurları, Tehranın hakim dairələrində böyük təşviş yaradır, İran hökuməti hərəkəti boğmağa hazırlaşırıdı. Mərkəzi hökumət İngiltərə, ABŞ və SSRİ arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək «İran məsələsi»nin BMT-də baxılmasına nail oldu. ABŞ və İngiltərənin İrana siyasi-hərbi yardım göstərmələri razılığını və sovet hökumətinin «bitərəfliyi»ni əldə edə bildi. İran hökuməti parlamentə seçkilərə nəzarət bəhanəsi ilə Azərbaycana qoşun hissələri yeritdi. Dekabrın 12-də İranın Mərkəzi hökuməti Azərbaycanın Milli hökuməti ilə imzaladığı anlaşmalarda bu dövləti rəsmən tanısa da, Pəh-

ləvi ordusu Azərbaycana təcavüz etdi, bununla da Milli Hökuməti süquta yetirdi.

Milli hökumət dövründə fəallıq göstərən kəndli, fəhlə, ziyalı və sahibkarlar təqiblərə məruz qaldılar. ADF və Milli hökumətin rəhbərləri güllələndilər, dar ağacından asıldılar. Minlərlə vətənpərvər mühacirət etməyə məcbur oldu. Onların çox hissəsi Azərbaycan SSR-ə keçdi.

1941-1946-cı illər milli-azadlıq hərəkatının məğlubiyyətinin əsas səbəbi ABŞ, İngiltərə və SSRİ-nin İrandakı siyasətlə bağlı idi. Bu dövlətlər Cənubi Azərbaycanın milli-demokratik hökumətini imperiya mənafelərinə qurban verdilər. Hər üç dövlət imperiyapərəst maraqlarını bütöv bir xalqın taleyindən üstün tutdu.

Cənubi Azərbaycandakı milli-azadlıq hərəkatı məğlubiyyətə uğrasa da, ölkənin sonrakı tarixinə çox böyük təsir göstərdi.

«AZƏRBAYCAN» qəzeti (1941-1946)

Azərbaycanda ictimai həyatın demokratikləşməsi burada şəraitin dəyişməsi ilə müşahidə olunurdu. Azərbaycan dili üzərindən qadağanın götürülməsi, milli hissələrin azad təzahürü, vətənpərvərlik, milli hissələrin güclənməsi, azərbaycanlıların milli meylinin kortəbii yüksəlişinin müəyyən istiqamətə yönəldilməsi, siyasi-ideoloji cəhətdən təşkil olunmasını tələb edirdi. Belə bir şəraitdə vətənpərvər demokratik və milli ziyalıların nümayəndələri «Azərbaycan cəmiyyətin»ndə birləşməyi qərara aldılar [41, 109].

Azərbaycanın demokratik nailiyyətlərinin bərpa olunması, azərbaycanlıların milli hüquqlarının təmin edilməsi, dil və mədəniyyətin dirçəlişi məsələsi Azərbaycan Cəmiyyətinin öndə duran vəzifələrindən idi. Cəmiyyətin mətbu orqanı «Azərbaycan» fars və Azərbaycan dillərində çıxan qəzet idi.

«Azərbaycan» qəzeti 1941-ci il noyabrın 1-dən Əli Şəbü-

stəri və İsmayıl Şəmsin redaktorluğu ilə nəşr olunmağa başlayıb. «Azərbaycan» cəmiyyətinin orqanı olan bu qəzet ilk sayındakı baş məqalədə tutacağı yol və fəaliyyəti haqda yazırdı: «Azərbaycan»ın seçdiyi yol, mövcud vəziyyətinin, əf-kari ümuminin, habelə xalqın gündəlik ehtiyaclarının ayna-sına çevrilərək ictimai şüuru istiqamətləndirmək, onu işıqlandırmaqdır» [71, 1941, №1].

Cəmiyyət mətbu orqanı olan «Azərbaycan» qəzetinin ayrı-ayrı saylarında siyasi sahədə demokratik konstitusiya və məsrutə üsul-idarəsinin əməldə həyata keçirilməsini, Vi-layət əncüməninin təşkil edilməsini, Milli Məclisdə nümay-əndələrin xalq tərəfindən seçilməsini, hakim sinif və təbəqə-lərin mənafeyini müdafiə edən qanunlara yenidən baxılma-sını, Azərbaycanın qanuni hüquqlarının «müdafiə edilməsi-ni» və s. tələb edirdi. «Cəmiyyət»in proqramının iqtisadi tələbləri sırasında Azərbaycanda yeni sənaye obyektləri tikilməsi, işsizliyin aradan qaldırılması, Azərbaycanın sərəvə-tinin həmin və digər məqsədlə vilayətdə sərf olunması kimi tələblər qeyd olunur. Azərbaycan azərbaycanlılar üçündür şüarı ilə çıxış edən «Cəmiyyət» mədəni sahədə «mütləq azadlığa», yəni dil, adət... azadlığına tamamilə riayət olun-masını, ana dilində bütün səviyyələrdə tədris və kitab nəşr edilməsini və s. tələb edirdi [41, 109].

«Cəmiyyət» azərbaycanlılarda öz dili haqqında obyektiv təsəvvür yaratmağa səy göstərirdi. «Azərbaycan» qəzeti azərbaycanlıların özünəməxsus qədim və zəngin dili ol-duğunu xüsusi qeyd edib yazırdı: «Azərbaycan xalqı təkcə bu dildə danışmamış, həm də həmin dildə zəngin mə-dəniyyət abidələri, ədəbiyyat yaratmış və yaratmaqdadır. Bunu nümayiş etdirmək üçün qəzetdə Azərbaycan ədəbiyya-tı haqqında yazılar, Azərbaycan nağıllarından, atalar sözlə-rindən nümunələr, kiçik hekayələr və nəhayət hər nömrədə bir və ya iki müasir şeir parçası və s. dərc edirdi: Azər-baycan tarixinin bəzi səhifələri haqqında verilən yazılar da tarixi milli şüuru möhkəmləndirməyə xidmət edirdi [41, 109].

Qəzet ətrafında milli əqidəli yaradıcı ziyalıları toplayırdı. Qəzetin səhifələrində çıxış edən M.Biriya, Ə.Fitrət, Süleyman Əmini, Sədi Yüzbəndi, Ələkbər Həddad, Məhəmmədhusəyn Təvəkkülü kimi fəal müəlliflər əvvəllər Bacadanbaxan, Qələndər, Huşsuz, Quldur, Uzaqdanbaxan, Bülbül, Mirzə Qəmiş, Çuvalduz kimi gizli imzalardan istifadə etmiş, sonralar isə özlərinin açıq imzaları ilə yazmağa başlamışlar.

Qəzetin səhifələrində həmçinin xalq yaradıcılığına geniş yer ayrılırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Azərbaycan» qəzeti cəmi 6 ay fəaliyyət göstərdi. Xalqı «xabi-qəflət»dən oyadan qəzetin nüfuzu hakim dairələri təşvişə salırdı. Ona görə də 1942-ci ilin aprelində «Azərbaycan» cəmiyyətinin fəaliyyəti dayanırıldı. Onun orqanı olan «Azərbaycan» qəzeti isə bağlandı.

1945-ci ildə «Azərbaycan» qəzeti ikinci fəaliyyət dövrünə başlayıb öz nəşrini davam etdirdi.

Cənubi Azərbaycan mətbuatının tədqiqatçısı Solmaz Rüstəmovə (Tohidi) ümumiyyətlə, «Azərbaycan» qəzetinin nəşri tarixini dörd dövrə ayırır: birinci dövr 1941-1942, ikinci dövr 1945-1946, üçüncü dövr 1947-1974, dördüncü dövr 1975-ci ildən bu günə qədər [4, 12].

1945-ci il sentyabrın 5-də «Azərbaycan» qəzetinin nəşri bərpa olundu. Qəzet həmin ildən etibarən materiallarını Azərbaycan tükcəsində çap edirdi (1941-42-ci illərdəki saylarının əksəriyyəti farsca idi – P.M.). Onun səhifələrində farsca materiallara isə çox cüzi hallarda rast gəlinirdi. Qəzetdə çap olunan məqalələrdə azərbaycançılıq ideyası əsas yerlərdən birini tuturdu. Azərbaycan Demokratik Partiyasını təmsil edən qəzet öz fəaliyyət proqramını bəyan edib yazırdı: «Biz bütün İranda həqiqi demokratik üsulun bərpasını, Azərbaycan xalqına daxili azadlıq və muxtariyyət verilməsini, bütün millətin adılanə qanunlarını gözləməklə bərabər, Azərbaycanın öz müqəddəratını təyin etməsini istəyirik» [72, 1945, №7].

1941-ci ildən nəşr olunan «Azərbaycan» qəzeti 1945-ci

İldə Milli hökumətin rəsmi orqanı kimi fəaliyyət göstərirdi. Həftədə 2 dəfə nəşr olunan qəzetin 371 sayı işıq üzü görüb. Qəzetə müxtəlif dövrlərdə Hacı Əli Şəbüstəri (№1-dən 30-a qədər), Əhməd Musəvi (№ 88-dən 151-ə qədər) Fəthi Xoşginabi (№152-dən № 242-yədək və №289-dan № 370-ədək) İsmayıl Şəms (№213-dən № 288-ə qədər) redaktorluq etmişdir. Qəzet 30-cu saydan 90-cı say qədər isə redaksiya heyətinin məsuliyyəti altında çap olunurdu. Qəzet orqanı olduğu Azərbaycan Demokrat partiyasının məqsəd və məramını sadə Azərbaycan dilində xalqa çatdırırdı. Ölkədə baş verən gündəlik hadisələri, siyasi-ictimai məsələləri işıqlandırirdi.

Qəzet ilk dövrdə həftədə 2 dəfə çıxırdısa, 1945-ci ildən gündəlik nəşr olunurdu. Onun səhifələrində Cənubi Azərbaycanın tanınmış şairləri Əli Fitrət, Mehdi Etimad, M.C.Çavuşu ilə yanaşı, Hüseyn Səhhaf, Yəhya Şeyda, Fəxrəddin Məhzun, Hüseyn Cavan kimi şairlərin poetik nümunələri tez-tez dərc olunurdu. Qəzetin II dövrünün ilk aylarından M.Tahirin Azərbaycan ədəbiyyat tarixində Möcüz, M.Naçivaninin Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyyət, Novruzun Şeyx Məhəmməd Xiyabani və s. yazılarında ədəbi və tarixi simalar hörmətlə anılır, onların vətən və xalq qarşısında xidmətləri dəyərləndirilirdi.

O illərdə «Vətən yolunda» və «Azərbaycan» qəzetlərində folklorun toplanıb öyrənilməsi, yayılması işi geniş yayılmışdı. Uzun illər ana dilində təhsildən, mətbuatdan, kitab oxumaqdan məhrum olan azərbaycanlılar bəlkə də yalnız folklorun hesabına öz milli varlıqlarını qoruya bilməmişdilər. Doğma dildə yazıb-oxuya bilməyən Cənubililərin el nəğmələri, atalar sözləri, bayatıları, nağılları, dastanları dildəndilə, eldən-elə dolayırdı.

Mətbuat səhifələrində xalqın ruhuna yaxın olan folklor nümunələrinə geniş yer ayrılırdı. Qəzet xalqa müraciət edərək oxucuları folklor nümunələri toplamağa cəlb edir, onları araşdıraraq öz səhifələrində dərc edirdi. Dil xüsusiyyətləri saxlanılmaqla çap olunan bu toplular xalq arasında maraq-

la qarşılır, onları ruhən öz soykökünə səsləyirdi.

«Azərbaycan» qəzetində Məhəmmədəli Fərzanənin (O, qəzetdə M.Ə.Qövsi təxəllüsü ilə çıxış edirdi – P.M.) «Azərbaycanın milli dastanları» silsilə yazıları dərc olunurdu. Qeyd edək ki, bu qəzetdə bayatların ilk nümunələri və «Dədə Qorqud» dastanları M.Fərzanənin təşəbbüsü və iştirakı ilə toplanıb nəşr olunurdu.

«Azərbaycan» qəzetində müntəzəm olaraq xalqın tarixi qəhrəmanlıq səhifələrindən, klassik ədəbi nümunələrdən çağdaş şairlərin əsərlərindən parçalar verilir. «Qəzet səhifələrində ilk şeirləri görünən Əli Fitrət, Hilal Nasiri, Mir Mehdi Etimad və başqalarının təşəbbüsləri nəticəsində ana dilində yazanların sayı artır, mətbuat aləminə yeni qüvvələr gəlirdi» [45, 173].

«Azərbaycan» qəzeti ən yaxşı yazıçı və jurnalistləri öz ətrafında birləşdirə bilmişdi. Bunlardan Firudin İbrahimi, M.Turabi, H.Xoşginabi, İsmayıl Şəms, Q.Qəhrəmanzadə, Abbas Pənahi, Əhməd Musəvi və s. göstərmək olar.

Firqənin sədri S.C.Pişəvəri «Azərbaycan» qəzetinin və ana dilində nəşr olunan mətbuatın təşkilatçısı olmuşdur. «Azərbaycan» qəzetində ən möhkəm və məzmunlu, dolğun məqalələr Pişəvərinin qələmi ilə yazılmışdır. O, «Azərbaycan» qəzetinə yaxından rəhbərlik etmişdi [55, 22].

S.C.Pişəvəri Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatının ən mühüm problemləri, gündəlik siyasi-ideoloji məsələləri barədə qəzetdə məqalələr yazır, kütləvi yığıncaqlarda iştirak edir və bunlar mətbuat vasitəsilə yayılırdı.

Mətbuatın və nəşriyyatın ana dilində, geniş miqyasda yayılması, ilk dəfə olaraq şəhərlərə, kəndlərə yol tapması, keçmiş, gələcək və gündəlik həyatı hadisələrdən məhz ana dilində söz açması çox mühüm hadisə idi. Bu cəhətdən «Azərbaycan» qəzetinin xidməti daha böyükdür.

SEYİD CƏFƏR PİŞƏVƏRİNİN PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİ

Seyid Cəfər Cavadzadə (Xalxali) Pişəvəri 1892-ci ildə Xalxalın yaxınlığındakı Zaviyə kəndində anadan olmuşdur. Atası Xalxalda məşhur olan Təbatay seydilərindən idi. O dövrdə İranda, xüsusilə Azərbaycan kəndlərində yaşayış səviyyəsi aşağı olduğundan, əhali qazanc məqsədilə Qafqaza, Bakıya üz tuturdu. Ailəsi Bakının Bülbülə qəsəbəsinə köçüb yerləşəndə Seyid Cəfər 13 yaşlarında idi. Təhsil aldığı yerli məktəbdə həm zəkası, həm də zəhmətsevərliyi ilə hörmət qazanan Cəfərə müəllimləri hərdən dərs keçməyi etibar edirdi. Məktəbin təsərrüfat işlərində çalışıb evə maddi kömək göstərirdi. «İttihad» məktəbində təhsilini başa çatdırdandan sonra həmin məktəbdə müəllimlik edir. Dərin mütaliəsi sayəsində ictimai elmləri öyrənmiş və siyasi fəaliyyətə başlamışdı. İran Sosialist Demokratik Partiyasının Qafqazdakı təşkilatlarında siyasi fəaliyyət göstərən zamandan mətbuat aləminə qədəm qoyur.

Bakıda nəşr olunan «Açıq söz» qəzetində məqalələrlə çıxış edirdi. İran xalqlarının ağır vəziyyəti onu da düşündürür, əzilən xalqların azadlıq və istiqlaliyyət əldə etməsi yollarını axtarırdı. 1918-ci ildən «Azərbaycan Cüzilayənfəki-İran» qəzetəsində əməkdaşlıq edir, İran xalqlarının ağır vəziyyətini aradan qaldırmaq üçün mübarizə yollarını göstərən siyasi məqalələr nəşr etdirir. Pişəvəri özünə daha geniş mübarizə meydanı axtarır. Buna görə 1919-cu ildə İran «Ədalət» firqəsinin Bakıda açılmış «İttihad» mədrəsəsində müəllim işləyir. Bakıda inqilab rəhbərləri olan N.Nərimanov, Bəhram Ağazadə və başqaları ilə əlaqə yaradır.

C.Pişəvərinin ilk publisistik yazısı «Hümmət» qəzetində dərc edilmişdir. Həmin illərdə o «Açıq söz» və «Azərbaycan cazve layinfək» qəzetlərində ictimai-siyasi məqalələrlə çıxış edirdi. 1919-cu ildən başlayaraq «Hüriyyət», «Azərbaycan füqərası», «Azərbaycan Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsinin xəbarı», «Kəndli», «Kommunist», «Yeni yol», «Yeni

fikir» qəzetlərində, habelə «Tikan», «Məşəl», «Qızıl qələm», «Maarif», «Şərq qadını» jurnallarında çıxış etmişdir.

C. Pişəvəri Gənc İşçilər İttifaqının orqanı olan «Yoldaş» qəzetinin redaktoru olur. Satirik felyetonlarında, ümumiyyətlə, bir sıra mətbu orqanlarında «Müstəar», «Əcul», «Nadi», «Əhməd Pərviz», «M.C. Cavadzadə», «M.C. Cavadzadə Xalxali» imzaları ilə çıxış edir.

İran «Ədalət» Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin orqanı olan «Hürriyyət» qəzetinin redaktoru olan dövrdə İran xalqlarını mübarizəyə səsləyir. Bu qəzetdə şahlıq üsul-idarəsinin satqınlığını açıb göstərir, imperialistlərin müstəmləkəçilik siyasətini kəskin tənqid edir və 1919-1920-ci illərdə «Hürriyyət» qəzetinin redaktoru olmaqla bərabər İran «Ədalət» Firqəsi Mərkəzi Komitəsinin xarici bölməsinin katibi seçilir. İranda inqilabi hərəkatın güclənməsi ilə əlaqədar 1920-ci ilin may ayında Pişəvəri İrana gedir, Gilan əyalətində baş vermiş Cənkəvilər hərəkatının başçısı Kiçik Xanla görüşür. İyun ayında Gilanda yaranmış inqilabi dövlətin xarici işlər naziri təyin olunur.

1921-ci ildə Pişəvəri İran Həmkarlar İttifaqının orqanı olan «Həqiqət» qəzetinin redaktoru olur. 1923-cü ilə qədər İranın bir çox şəhərlərində nəşr olunan qəzetlərə məqalələr yazır. 1922-ci ildə Tehranda polis təzyiqinin artması ilə əlaqədar «Həqiqət» qəzeti bağlanır. 1923-cü ilə qədər o, İsfahan şəhərində gizli fəaliyyət göstərir. Rza şahın iş başına gəlməsi ilə polis təqibləri güclənir, qəzet və jurnalların çap edilməsi çətinləşir. Bu fəaliyyət ağır şəraitdə 9 il davam edir. 1930-cu ildə Pişəvəri həbs olunur və 11 il həbsdə qalır. Qəri-Qacar adlanan zindanda bütün işgəncələrə baxmayaraq Pişəvəri öz mübarizəsini və ədəbi-siyasi fəaliyyətini davam etdirir. Sonralar orada qələmə aldığı əsərlərinin bir hissəsi «Zindan xatirələri» adı altında nəşr olunur. II dünya müharibəsinin başlanması Rza şah diktaturasının yığılması ilə nəticələnir. Ölkədə demokratik hərəkatın yaradılmasına, mütərəqqi qüvvələrin birləşməsinə şərait yaranır. Pişəvəri 1941-ci il sentyabr ayında həbsdən buraxılıb Tehrana gəlir.

1941-ci ildə İran Xalq partiyasının yaranmasında fəal iştirak edir. 1943-cü il may ayının 23-də nəşr etdiyi «Acir» qəzetinin ilk nömrəsini İran ictimaiyyətinə təqdim edir. Pişəvəri redaktoru olduğu «Acir» qəzeti vasitəsilə Rza şahın, onunla birlikdə xalqı soyan və İranın müstəmləkəyə çevrilməsinə kömək edən irticanı ifşa edir.

Pişəvəri İranda nəşr edilən 48 mütərəqqi qəzeti birləşdirib «Cəbhəyi-azadi» (Azadlıq cəbhəsi) yaratmışdır. Bu qəzetlər vasitəsilə Pişəvəri İran xalqlarının irtica və imperiaлизм əleyhinə mübarizəsinə, ölkənin qüvvələrini birləşdirməyə çalışmışdır. Alman faşizminin məğlub olması ilə əlaqədar bütün dünyada inqilabi hərəkət güclənmiş, istiqlal və azadlıq uğrunda xalqların mübarizəsi artmışdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycan xalqının mübarizəsinə rəhbərlik edə biləcək, Azərbaycanda bütün təbəqələri birləşdirə biləcək bir təşkilat – Azərbaycan Demokrat Fırqəsi 1945-ci il sentyabr ayının 3-də yarandı. Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin qarşısında duran xətti-hərəkət 12 Şəhrivər müraciət-naməsi adı ilə elan olundu.

Pişəvərinin təşkilatçılıq fəaliyyəti, rəhbərlik istedadı və geniş dünyagörüşü sayəsində Azərbaycan Demokrat Fırqəsi qısa müddət ərzində Azərbaycanın bütün milli qüvvələrini öz bayrağı altında birləşdirib tarixi xalq hərəkəti yarada bilmişdir.

Azərbaycanda bu demokratik islahatlar nəinki İran irticasını, həm də İranın zəngin sərvətlərinə sahib olan İngiltərə və Amerika imperializmini qorxuya salmışdı. Onlar birləşərək Azərbaycan milli hökumətini qan dəryasında boğdular 1946-cı ilin dekabr ayından mühacirət etmiş Azərbaycan demokratlarının bir hissəsi Sovet Azərbaycanına gəldi. Azərbaycanın 34 rayon və şəhərində onların yerləşdirilməsinə şəxsən Pişəvəri özü rəhbərlik etmişdi. Elə bu işlə əlaqədar 1947-ci ilin iyul ayının 11-də Gəncə şəhərindən qayıdarkən Yevlax yaxınlığında Pişəvəri müəmmalı şəkildə maşın qəzasına düşmüş və həlak olmuşdur. Pişəvərinin məzarı Bakı şəhərində Fəxri Xiyabandadır.

S.C.Pişəvəri yaradıcılığının ilk dövründə soydaşlarının düçar olduğu bəlaları təsvir edərək, xalqının hüqüq və haqlarını müdafiəyə qalxırdı. «Alovlu və cəsarətli publisistin bu dövrdə müxtəlif qəzet və jurnallarda çıxan məqalələrinin böyük bir qismi «o yan-bu yandan» başlığı altında dərc olunmuşdur. Həmin məqalələrin xarakterik cəhəti budur ki, müəllif səciyyəvi informasiyaları eyni başlıq altında oxucusuna çatdırır. Bu məqalələrdəki informasiyaların olsa-olsa motivi müxtəlifdir, başlıca ideya isə birdir. Bu motiv adətən iranlıların dərdi, sosial-iqtisadi, ictimai bəlaları ilə bağlıdır [17, 144]. Pişəvəri yazılarında qatı millətçiliyi, faşizmi ideyaların, sosial-iqtisadi ədalətsizliyi, ictimai eybləri, dövlət quruluşlarındakı nöqsanları ciddi tənqid edirdi.

M.C.Pişəvərinin publisistikasını araşdıran tədqiqatçılara əsaslanıb onun felyoton və məqalələrini mövzularına görə III hissəyə bölmək olar:

1. Beynəlxalq və milli ictimai-inqilabi hərəkət, onun mahiyyəti, hərəkətverici qüvvələri, sosial-ictimai-iqtisadi vəziyyət, demokratik hərəkətə zidd olan cəbhə və qüvvələr mövzusunda satirik və publisistik yazılar.

2. Xalqın tarixi, dili, maddi və mədəni dəyərləri haqqında məqalələr. Bu qismdən olan yazılar müəllifin ictimai elm və mədəniyyət üzrə bilik və məlumatlarını əks etdirən yazılı sənəd kimi böyük maraq doğurur.

3. M.C.Pişəvərinin məqalələrinin bir qismi mətbuat senzurası, mətbuat orqanları, onların ideya-siyasi məramı ilə bağlıdır. Həmin qələm məhsullarında müəllif İranda nəşr olunan qəzetlərin hadisə və faktlara münasibətlərini mövzu kimi almışdır. Bu yönümdən həmin məqalələri mətbu tənqidi kimi səciyyələndirmək olar. Onların bəzisinə müxtəlif satirik jurnalistikada xüsusi yer tutan karikatura rəssamlığı məsələlərini şərh edir [17, 159].

M.C.Pişəvəri ədəbi-bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, hekayələr yazmış, ədəbi tənqid, tərcüməçilik işi ilə məşğul olmuş siyasi publisistikanın gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Onun yazdığı əsər, məqalə və xatirələr söylədiyi tarixi

məruzə və nitqlər Azərbaycanda inqilabi hərəkat tarixinin salnaməsi üçün bu gün mənbə, qaynaq rolu oynayır.

M.C.Pişəverini yaxşı öyrənmək, onun ictimai, siyasi və fəlsəfi görüşlərinə bələd olmaq, onu ictimai dövlət xadimi kimi tanımaq üçün 1945-1946-cı illərdə Təbriz şəhərində nəşr olunan «Azərbaycan», «Azad millət», «Yeni Şərq» qəzetlərini, 1944-cü ildə Tehranda nəşr olunan «Acir» qəzetini, 1946-cı ildə Təbrizdə nəşr olunan «Qızıl səhifələr», «12 Şəhrivər», 60-cı illərdə mühacirətdə nəşr olunan «21 Azər» və «Seçilmiş əsərləri»ni oxuyub öyrənmək lazımdır. M.C.Pişəveri Azərbaycan xalqının XX əsrdə yetişdirdiyi böyük ictimai, dövlət xadimi, yüksək səviyyəli publisist və jurnalist olmuşdur.

VI BÖLÜM

1978-1979-CU İLLƏR İRAN İNQİLABI VƏ MƏTBUATDA NİSBİ DİRÇƏLİŞ

1978-1979-cu illər İran inqilabı və inqilabın ilk illərində mədəni-ictimai sahədə baş verən yeniliklər. Mətbuatda nisbi dirçəliş. Ana dilində kitabların, qəzet və jurnalların nəşri. Çoxsaylı ədəbi-mədəni cəmiyyətlərin yaranması və onların mətbu orqanlarının fəaliyyətə başlaması. «Dədə Qorqud», «Azadlıq», «Çənlibel», «Ülkər», «Yoldaş», «Varlıq» kimi jurnallarda xalqın soy kökü, milli-mənəvi dəyərləri ilə bağlı yazılara geniş yer verilməsi.

Hüseyn Düzgünün redaktorluğu ilə çıxan «İnqilab yolunda», «Yoldaş», «Yeni yol» jurnalları. Hər 3 mətbu orqanının tematikası və onların qapanma səbəbi.

70-ci illərin sonlarında İranda sosial-siyasi və iqtisadi ziddiyətlər son dərəcə kəskinləşmişdi. 1978-1979-cu illər inqilabında Cənubi Azərbaycan, xüsusilə Təbriz böyük rol oynadı, İnqilabın təməli də Azərbaycanda qoyuldu. Təbrizdə nəşr olunan Azərbaycan şair və yazıçılar cəmiyyətinin orqanı olan «Ülkər» jurnalı İranda ümumi inqilabi əhval-ruhiyyəni şərh edərək yazırdı: «Bir tərəfdən xalq o halətdə yaşamaq istəmirdi, cəmənin (cəmiyyətin, quruluşun – P.M.) çevrilməyini tələb edirdi. O biri tərəfdən hökumətin ölkəni əvvəlki kimi idarə etməyə gücü çatmırdı. Xalqın səbr kasası dolmaqda idi. Millətin nifrəti barıt çəlləyinə bənzəyirdi. Bir qor (qığılcım – P.M.) bir kibrit, bir şer, bir şüar, elamiyyə (çağırış mənasında-P.M.) yetərdi bu barıt anbarının alışmasına səbəb olsun».

1978-ci ilin əvvəlində şahı dəstəkləyən «Ettelaat» qəzetində rejimin əleyhdarları olan ruhaniləri təhqir edən bir məqalə dərc olunmuşdu. Məqalədə din xadimləri «qara irtica» adlandırılmış və beynəlxalq kommunizmin agentləri olmaqda suçlandırılmışdı. Bu məqsədlə İranın dini mərkəzi

sayılan Qum şəhərində etiraz əlaməti olaraq dörd yüz min adam nümayişə çıxmışdı.

Güclü toqquşmalar zamanı hökumət tərəfindən 70 nəfər öldürülmüşdü. Xalq arasında böyük hörmət qazanmış ayətullah Kazım Şəriətmədari bu hadisələrə çox sərt mövqeyini bildirilmişdi. O xarici mətbuata verdiyi müsahibələrdə dövlətin dindarlara münasibətini və polisin nümayişçilərlə rəftarını pisləmiş və belə davam edəcəyi halda özünün də nümayişçilərə qatılacağını bəyan etmişdi. K.Şəriətmədari Qumdakı hadisələrin qırxıncı günü bir müraciət hazırlayaraq camaatı iş yerlərini bağlayıb məscidlərə toplanmağa çağırmışdı.

Qum şəhidlərinin qırxı münasibətilə 1978-cü il fevral ayının 18-də (29 Bəhmən) Təbriz cavanları tərəfindən nümayiş təşkil edildi. Polisin atəş açaraq bir tələbəni öldürməsi şəhərdə böyük qarışıqlığa səbəb oldu. Təbriz cavanları ilk dəfə olaraq şahın tank və pulemyotları qarşısına silahsız, əli yalın və cəsərlə çıxaraq yeni mübarizə üsulunun əsasını qoydular. Bu üsul sonra İranın bütün kənd və şəhərlərində həyata keçirildi. 1973-79-cu illər inqilabının «qor»u, «kibrət»i, «şer»i, «şüar»ı, «elamiyyə»si 18 fevral günü Təbrizdən verildi [76, 1981, № 12]. Azərbaycan Demokratik partiyasının Mərkəzi komitəsinin orqanı olan «Azərbaycan» qəzeti 29 Bəhmən üsyanı haqda yazırdı: «İmperializm, irtica və istibdad əleyhinə Təbrizdə baş verən 29-30 Bəhmən hərəkatı (18-19 fevral 1978-ci il) öz vüsətinə görə, xalqın iştirakı nöqtəyi-nəzərindən çox əzəmətli bir hərəkat idi. Məmləkətin bütün mütərəqqi hezb (partiya), təşkilatlar və tanınmış şəxsiyyətləri bu hərəkatı müdafiə etmiş və Təbrizdəki sosial-iqtisadi və siyasi problemlərlə bağlı öz etirazlarını bildirmişlər [72, 1980, № 12].

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra çoxmillətli bir ölkə olan İranda yaşayan xalqlar bəzi hüquqlar əldə etdilər. İnqilab prosesində Cənubi Azərbaycanda Milli istəklərə dayanın güclü bir siyasi hərəkat başladı. Bir çox partiya, təşkilat, dərnəklər quruldu və bunların orqanları olan qəzet və jurnallar açıq fəaliyyətə başladı.

Cənubi azərbaycanlıları ictimai-siyasi sahədə milli istək və arzularını reallaşdırma bilməsələr də, 1978-1979-cu illər İran inqilabı Cənubidə mədəni həyatın gedişində xüsusi bir canlanma, dirçəliş mərhələsi yaratdı. «Bu inqilab bütün İran məzlumları simasında qeyri-fars millətlər üçün də dönüş oldu. İnqilabın qələbəsindən sonra milli məsələ ölkənin siyasi həyatının əsas problemlərindən birinə çevrildi və bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır» [10, 154].

Azərbaycan ziyalıları hadisələrin sonunun necə nəticələncəyini, hakimiyyətdə kimin möhkəmləncəyini gözləmədən on illər boyu həsrət qaldıqları ana dilində milli mədəniyyətlərini inkişaf etdirməyə başladılar.

Azərbaycan dilində dövrü nəşrlər tək Cənubi Azərbaycanda deyil, hətta ölkənin paytaxtı Tehranda da mövcud idi. Cünkü 50-60 il ərzində Azərbaycan bölgələrində iqtisadi vəziyyətlə bağlı Tehrana çoxlu miqrant axını başlamışdı. «Azərbaycanlıların demək olar ki, bütün milli istəkləri 50 illik Pəhləvi sülaləsinin hökmranlığı dövründə xalqın həsrət qaldığı ana dilində oxuyub yazmaq hüququndan, bu vasitə ilə milli mədəniyyətə yiyələnmək və onu inkişaf etdirmək tələbindən başlanır. İranda inqilab qələbə çalan kimi başlıca olaraq Tehran və Təbrizdə, qismən Sarab və başqa şəhərlərdə Azərbaycan dilində çap olunan ilk jurnal və qəzetlərin, onlar və yüzlərlə kitabların çap olunub yayılması ana dilinə mənəvi ehtiyacdən doğan ilk bəhrələr idi [10, 154].

Ana dilində mətbuat orqanları tək inqilabın qələbəsindən sonra deyil, hələ inqilabın gedişində də nəşr olunurdu. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanda ana dilində mətbuatın nəşri hələ İranda yeni konstitusiyanın təsdiqindən əvvəl başlamışdı. 1978-ci ilin oktyabr ayının 14-də mətbuata qoyulmuş senzura ləğv edildi, 1979-cu ilin 4 yanvarında yeni hökumət təşkil etməyi üzərinə götürən baş nazir Bəxtiyar get-gedə güclənən inqilabi hərəkət qarşısında xeyli güzəştlər vəd etməli olur. Bəxtiyarın ən böyük vədlərindən biri mətbuatla bağlı idi. O, bu münasibətlə deyirdi: «Ümid edirəm ki, sabah ya o biri gün mətbuat tam azad olacaq. Bu o deməkdir

ki, nə hərbiçilər, nə də qeyri-hərbiçilər daha mətbuata əmrlər verə bilməz [97, 28].

1979 Bu bəyanatdan az sonra – yanvarın 16-da şah ölkəni tərk edir, həmin günün sabahı yanvarın 17-də azərbaycanca-farsca ilk qəzet «Ulduz» nəşrə başlayır [76, 1981, №7, 21]. Bu qəzet ana dilində ilk olaraq Pəhləvi diktaturasının devrildiyini xalqa xəbər verdi. Bu fakt bir tərəfdən azərbaycanlıların ana dilində yazıb oxumaq ehtirasının nə qədər güclü olduğunu, digər tərəfdən ziyalıların yaranmış vəziyyətdən, vədlərdən məharətlə istifadə etmək bacarığını, digər tərəfdən isə, inqilabi çıxışlar zamanı digər çoxsaylı şüarlarla bərabər milli tələblərin (hər şeydən əvvəl ana dilinə azadlığın) də çoxluq təşkil etdiyini sübuta yetirir.

1979-cu ilin martında, qələbədən dərhal sonra, inqilaba qədərki və inqilabdan sonrakı ədəbiyyatın ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Həbib Sahirin rəhbərliyi ilə Tehranda «Azərbaycan mədəniyyət Cəmiyyəti» fəaliyyətə başlayır [87, 1980, №1]. Bəzən Müstəqil «Azərbaycan Mədəniyyəti Ocağı» adlandırılan bu cəmiyyət əvvəlcə özünü partiya adlandırır: «Azərbaycan Azadixahlar hezbi» - yəni Azərbaycan Azadlıqsevərlər Partiyası. Həbib Sahirin başçılıq etdiyi cəmiyyət öz fəaliyyətində siyasi və milli tələblər uğrunda mübarizəyə xüsusi yer verirdi. «Lakin bununla yanaşı «Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyəti» - dəfələrlə özünün heç bir siyasi partiya ilə bağlı olmadığını elan etmişdir. Eyni tipli elanları Təbriz Şair və Yazıçılar Cəmiyyəti, jurnallarda dəfələrlə dərc etmişlər» [10,153].

Cəmiyyətin rəhbəri Həbib Sahir inqilabın bütün İranda yaşayan xalqlara, eləcə də azərbaycanlılara «Inqilab azadlıq» verdiyini ilk etiraf edənlərdən biri idi [87, №7, 1981, s. 15].

979 Cəmiyyətin fəaliyyətini işıqlandırmaq məqsədilə əvvəlcə «Yoldaş», sonra «Inqilab yolunda», bu jurnallar bağlandıqdan sonra isə «Yeni yol» adlı jurnal nəşr edilir. Jurnalın hər üçü yazıçı Hüseyn Düzgünün səyi və təşəbbüsü ilə nəşr olunmuşdur.

Tehran azərbaycanlıların, xüsusən ziyalıların kompakt

şəkildə yaşadıkları əsas şəhərlərdən biri olduğu üçün burada digər mədəniyyət ocaqları, ədəbi birliklər də fəaliyyətə başlayır. 1979-cu ilin aprelində Tehranda Azərbaycan yazıçılar və şairlər cəmiyyəti yaranır. 1981-ci ilin fevralından etibarən «Günəş» adlı orqan nəşrə başlayır. Bu qurum da öz məqsədlərini təkcə Cənubi Azərbaycan konteksti ilə məhdudlaşdırmır. «Cənubi Azərbaycan xalqının illər boyu tapdalanmış arzusu və istəkləri uğrunda mübarizə ilə yanaşı, ümumirən səciyyəsi daşıyan» antiimperialist və xalqı mübarizələr sıralarında, öz tarixi vəzifələrini yerinə yetirməyi» məqsəd və vəzifəsi sayır. [83, №1, 1981, s. 3-4].

Təbrizdə də Şairlər və Yazıçılar cəmiyyəti yaranır və 1981-ci ilin əvvəllərindən «Ülkər» adlı xüsusi jurnal nəşr etməyə başlayır. «Bütün bu mədəniyyət ocaqları, əncümənlər onlar arasında əlaqənin zəifliyinə və ya yoxluğuna baxmayaraq azərbaycanlıların milli mədəniyyətlərinin təsbit olunması və inkişafı, bu mədəniyyətin azərbaycanlılaşdırılması uğrunda mübarizədə eyni mövqedən çıxış edirdilər» [12, 151]. Təbriz Şair və Yazıçılar Birliyindən sonra 1981-ci ilin əvvəllərində Təbrizdə gənc şair və yazıçıların ətrafında birləşdiyi «Gənc Şair və Yazıçılar Cəmiyyəti» yaradılır. Bu cəmiyyətin «Gənclik» adlı orqanı da işıq üzünə görünür.

1981

Sonra «Azərbaycanlıların Milli-İnqilabi Cəmiyyəti», «Azərbaycan Mədəniyyət İşçiləri Cəmiyyəti», «Azərbaycan Mədəniyyəti» kimi təşkilat və cəmiyyətlər də yaranır. Azərbaycan cəmiyyəti «Çənlibel» adlı məcmuə də nəşr edir. Tehranda yaşayan, əsasən dini mövzularda şeirlər yazan şairlər «mərkəzdə yaşayan Azərbaycanlı Məzhəbi (dini – P.M.) şairlər Əncüməni» adlı cəmiyyət yaradır [108, №59-60, 1984, 61].

Bu dövrdə mədəniyyətin inkişafı təkcə adları çəkilən cəmiyyətlərin və onların mətbuat orqanlarının fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. Heç bir partiyaya və cəmiyyətə aidiyyəti olmayan «Dədə Qorqud», «Varlıq», «Odlar yurdu», «Araz», «Molla Nəsrəddin», «Vətən uğrunda», «Azadlıq», «Foruzəzadi» («Azadlıq işiği»), «Koroğlu», «Azərbaycanın səsi»

kimi qəzet və jurnalların nəşri 1978-1979-cu il İran inqilabından sonra demokratik ab-havanın nəticəsi idi.

İnqilabın qələbəsindən sonra nəşr olunan Azərbaycan qəzet və jurnallarının siyasi-ideoloji istiqamətləri müxtəlif idi: sol ekstremist, sol demokratik, liberal milliyətçi və burjua-demokratik. Bu, onların müxtəlif partiya, təşkilat və qruplaşmaların orqanları olduğundan irəli gəlirdi, bu orqanlar öz partiyasının siyasi-ideoloji fikirlərini öz səhifələrində təbliğ edirdilər.

Bu qəzet və jurnalların müəyyən bir partiya və ya təşkilat orqanı, müəyyən siyasi-ideoloji istiqamətə malik olduğuna baxmayaraq, eyni qəzet və ya jurnalın müxtəlif saylarında və səhifələrində zidd fikirlərə və təbliğata müxtəlif siyasi ideoloji istiqamətlərə rast gəlmək olardı. Bunun səbəbi 1978-1979-cu illərdə baş vermiş İran inqilabının nəticələrinin qeyri-müəyyənliyində, onun istiqamətinin qeyri-sabit olmasında idi.

«Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Çənlibel», «Odlar yurdu», «Ərk» kimi adlar Cənubi azərbaycanlıların on illər boyunca dözdüyü Milli təzyiqlərə, İran əhalisinin yarıdan çoxunu təşkil edən bir xalqı «vahid İran milləti»nin, daha sonra islam faktorunun içində assimilyasiya etmək siyasətinə verdiyi bir mənalı cavab idi. Bu adlar Cənubi azərbaycanlıların türk soy kökünə mənsubluğunu, qəhrəman tarixi keçmişə malik olduqlarını xatırlatmaqla yanaşı xalqın milli mənlilik şüurunun yüksəldilməsinə xidmət edirdilər. Bu mətbuat orqanlarının səhifələrində Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı mövzulara böyük önəm verilirdi. «Yoldaş», «Dədə Qoqud», «Varlıq», «Koroğlu» jurnalları və «Odlar yurdu», «Çənlibel» qəzetləri öz səhifələrində oxucuların istək və xahişini nəzərə alaraq Azərbaycan tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələləri ilə bağlı yazılar və Azərbaycan şair və yazıçılarının əsərlərindən nümunələr verirdilər.

Azərbaycan dövrü mətbuat səhifələrində inqilabdan sonrakı İran cəmiyyətinin, xüsusən Cənubi Azərbaycanın

problemlərinə də çox yer ayrılırdı. Azərbaycan xalqının ehtiyacları qəzet və jurnal səhifələrində öz əksini tapırdı. Kütlələr müvəqqəti inqilabı hakimiyyətindən xalqın istək və tələblərinə cavab verən ədatətli demokratik respublikanın yaranmasını, imperializm köləliyinə son qoyulmasını, şəhər və kənd əhalisinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşmasını, torpaq, fabrik və zavodların milliləşdirilməsini, işsizliyin aradan qaldırılmasını, sığorta və vergilərin vaxtlı-vaxtında ödənilməsini, maaşların qalxmasını və s. tələb edirdilər.

Azərbaycan mətbuatının səhifələrində açıq şəkildə deyilirdi ki, əgər İranda zəhmətkeşlərin maraqlarını ödəyəcək iqtisadi azadlıq əldə olunmasa və ictimai həyatın bütün sahələrində demokratikləşmə gerçəkləşmə, hakimiyyətdə olan quruma qarşı narazılıq get-gedə artacaq. Bu problemlərlə yanaşı Azərbaycan mətbuatının səhifələrində Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, dil və ədəbiyyatının işıqlandırılması və kütləviləşməsinə maraq göstərilirdi. «Yoldaş», «Varlıq», «Koroğlu», «Dədə Qorqud» kimi jurnallar, «Odlar yurdu», «Çənlibel» kimi qəzetlər ilk saylarında bu sahədə hərtərəfli işə balmış və onu özlərinin əsas vəzifələrindən biri hesab edirdilər. Bu qəzet və jurnallar oxucuların xahişi ilə öz səhifələrində «Azərbaycan tarixindən», «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi», «Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələsi» adları altında bir sıra materiallar, hər iki tayın şair və yazıçılarının əsərlərindən parçalar dərc eləmişdilər.

Bir sıra qəzet və jurnalların ideya-siyasi istiqamətləri dövlət siyasətinin maraqlarına uyğun gəlmədiyinə görə öz fəaliyyətlərini davam etdirə bilmirdi.

Bütün inqilab epoxalarında olduğu kimi 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitində xüsusi bir canlanma başlandı. Anadilli mətbuat orqanlarının nəşri Tehrandə və Təbrizdə müxtəlif ədəbi birliklərin fəaliyyətə başlaması ədəbi prosesin təşkilatlaşmasına, ədəbi qüvvələrin istiqamətlənməsinə, bədii əsərlərin oxuculara çatdırılmasına ciddi təsir göstərdi. İran İslam

Respublikasının 1979-cu ilin dekabrında qəbul edilmiş qanunun 15-ci maddəsində yerli və qövmi dillərin (etnik) kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuatda işlənməsinə, məktəbdə isə milli ədəbiyyatın tədrisinə icazə verildi. Əsas qanunun 19-cu maddəsində isə ölkədə müxtəlif millətlərin, xalqların yaşaması dolayısı ilə olsa da etiraf edildi.

Qanunda nəzərdə tutulanlar hamısı dərhal reallaşmasa da, Azərbaycanca dili tədris sahəsinə heç cür yol tapa bilməyə də mədəni həyatda bir sıra nailiyyətlər nəzərə çarpırdı.

İnqilabın qələbəsindən az sonra Xomeyninin Təbriz nümayəndəsi Ayətolla Mişkini özü: «Bu nə türkidir ki, radio-televiziya danışır, yarsından çoxu farsdır» deyərək Azərbaycan dilinin saflaşdırılmasını vacib sayırdı. Azərbaycan türkcəsi radioda artıq sərbəst işlədilməyə başlayır [Dədə Qorqud, №15, 1981, 13].

Kitab çapı sahəsində xüsusi canlanma, yüksəliş müşahidə edilirdi. İnqilaba qədərki 30 il ərzində bəlkə heç 30 kitab ana dilində işıq üzü görməmişdirsə, təkcə 1979-1985-ci illər arasında İranda Azərbaycan dilində təxminən 200 adda kitab nəşr olunmuşdu. Həmin kitablar əsasən Tehranda, Təbrizdə və qismən (tək-tək kitablar) Zəngan, Məragə, Maku, Xoy, Tikab, Sərab, Qum, Savə və s. şəhərlərdə çap edilmişdi. Həmin məhsulların yarısından çoxunu vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış bədii əsərlər təşkil edirdi. Azərbaycan tarixi, dili ədəbiyyatına da bir çox kitablar həsr edilmişdi» [41, 138]. İnqilab başlandığı zamandan kitab nəşri sahəsində özünü göstərən canlanma, hər ilin anadilli nəşrlərini nəzərdən keçirməklə bir daha təsdiqlənir. Təkcə 1978-ci ilin anadilli nəşrlərini nəzərdən keçirdikdə ana dilli nəşrlərə çoxdan təşnə olan ziyalıların və oxucuların maraq dairəsi tamamilə aydın olur. Bu ilin nəşrləri bir neçə cəhətdən maraq doğurur. Əvvəla, ziyalıları inqilabi hərəkatın hələ nə ilə nəticələnəcəyini bilmədən, yuxarıdan razılıq gözləmədən ana dilində kitab nəşrinə başlamışdılar. İkincisi, çap olunan kitablar ancaq milli ruhlu, Azərbaycan xalqının Milli varlığına sevgi ilə dolu, Azərbaycanın bu günü və gələcək taleyi

üçün narahatlıq ifadə edən nümunələri özündə birləşdirir. Üçüncüsü, 1978-ci ilin nəşrləri Cənubi Azərbaycan xalqının onilliklər boyunca doğulmuş milli hisslərinin ifadəsi kimi təsir bağışlayır – nəfəs çəkməyə kiçik imkan yaranan kimi bu hisslər meydana çıxır. Şairlər, yazıçılar öz ürək sözlərini oxucu kütlələri ilə ana dilində bölüşdürməyə çalışırlar. Mədəni həyatın bütün sahələrində olduğu kimi kitab çapı sahəsində də 1982-ci ildən sonra durğunluq müşahidə edilir, çap nümunələrinin sayı azalmağa, keyfiyyəti dəyişməyə başlayır.

1979-cu ilin 16 noyabrında təsdiq olunmuş əsas qanun layihəsinin 15-ci maddəsində bütün millətlərə öz ana dillərində mətbuat buraxmaq, ana dilində radio-televiziya verilişləri hazırlamaq, mədrəsələrdə fars dili ilə yanaşı ədəbiyyat dərslərinin ana dilində keçirilməsi kimi hüquqların verilməsinə baxmayaraq, az keçmir ki, Azərbaycan dilində mətbuat çap edib yaymağın qarşısı alınır, radio-televiziya verilişlərinin ana dilində aparılması işi Azərbaycanda çox az yer tutur, mədrəsələrdə azərbaycan dilinin yeri boş qalırdı.

Yeni İran hakimiyyətinin – İran İslam Respublikasının rəhbərlərinin qeyri-fars xalqların milli-demokratik hərəkətlərinə mənfi münasibəti 1980-81-ci illərdə bütün dövrü nəşirlərin bağlanmasına səbəb oldu.

«Koroğlu» jurnalı 1979-cu ilin iyun ayında çıxan 2-ci sayında nəşr işinin çətinliklərindən və Azərbaycan qəzet və jurnalların bağlanma səbəblərindən söhbət açırdı. Jurnal yazırdı: «... Əgəri bir yerdə türk (Azərbaycan – P.M.) dilində bir qəzet və ya jurnal çap olunurdusa, ona kommunist damğası vurub bağlayırdılar».

Bu barədə «Odlar yurdu» jurnalının da ikinci sayında yazılırdı: «Mürtəce ünsürlərin qruplaşmaları poliqlafistləri, kitabsatanları, köşkcüləri hədələyir ki, onlar türk (Azərbaycan – P.M.) dilində kitab satmasınlar».

«Dədə Qorqud» jurnalının 1980-ci ildə çıxan 4-5-ci sayında yazılırdı: «Şah qurumunun devrilməsindən sonra azərbaycanca çox zəngin qəzet və jurnallar nəşr edilirdi. Lakin, qara qüvvələrin əməlləri və maddi vəsaitin çatışma-

mazlığı nəticəsində «Ulduz», «Odlar Yurdu», «Çənlibel», «Araz», «Molla Nəsrəddin», «Koroğlu», «Yoldaş», «Birlik», «Azərbaycan səsi» kimi nəşrlər fəaliyyətlərini dayandırdılar.

Təəssüf ki, Cənubi Azərbaycanda anadilli kitab nəşrinin və mətbuatının dirçəliş dövrü çox az çəkdi.

Umumiyyətlə, 1978-1979-cü illər İran inqilabından sonra nəşr olunan əksər qəzet və jurnalların ömrü qısa oldu. Eləsi oldu ki, bir sayı işıq üzü gördü. «Varlıq» istisna olmaqla bu nəşrlərin yaşamının son nöqtəsi – 1982-ci il oldu. Onların belə tezliklə qapanmasının müxtəlif səbəbləri vardı. Bu mətbuat orqanlarının bir qismi maddi çətinlik, farsca təhsil alan azərbaycanlıların ana dilində yazıb, oxuya bilməməsi, İran-İraq müharibəsinin başlanması və bununla əlaqədar İranda sol partiya və təşkilatların qadağan edilməsi ucbatından bağlanırdısa, digər qisminin qapanması sırf siyasi səbəblərlə bağlı idi. Fars şovinst siyasəti yeni formalarda baş qaldırırdı. Milli intibahın qarşısını almaq üçün yeni siyasətin əlamətləri üzə çıxmışdı. Dövlətçiliyin dini məzmunu Cənubi Azərbaycanda milli dilə, milli düşüncəyə qarşı yönəlirdi. Çünki bu jurnallar İranda Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına güclü təsir etməklə milli təfəkkürün bütün istiqamətlərini hərəkətə gətirirdi. İnqilabi əhval-ruhiyyəli publisistika, milli dirçəlişə çağıran poeziya, öz minilik tərvətini qoruyub saxlamış folklor nümunələri xalqın milli yaddaşını özünə qaytarırdı. Müxtəlif qurumların doğma dil uğrunda apardığı mübarizələr, maarif sisteminin dəyişməsi yolunda çalışmalar tədricən müqavimətə rast gəlir, mətbuat nəşri və yayımı dayandırılırdı. Rejim müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan dilli mətbuatın geniş vüsət almasına imkan vermirdi.

Bu mətbu orqanların müxtəlif istiqamətli olmasına və səhifələrində bəzən keçmişlə iftixar, ifrat təəssübkeşlik, həyata sırf romantik baxış, məhdudluq və s. kimi meyllər nəzərə çarparsa da onların özlərinə məxsus müsbət cəhətləri daha çox idi. Onların əksəriyyəti Azərbaycan xalqının varlığını,

mədəniyyətini, tarixini özündə əks etdirir və ən başlıcası Azərbaycan dilini yenidən dirçəldirdi.

Fevral inqilabından bir neçə il sonra yeni nəşrə başlayan qəzet və jurnallar bir-birinin ardınca qadağan edildi. Onların nəşrləri və müəllifləri təqiblərə məruz qaldılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-siyasi münasibətlərinə görə müxtəlif mövqələrdə duran bütün bu nəşrləri başlıca bir məqsəd birləşdirirdi – azərbaycanlıların qədim tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyat və dilini öyrənmək, onlarda öz qüvvəsinə inan və milli qürur oyatmaq və nəticədə öz milli hüquqları uğrunda mübarizə əzminə yardım etmək. Bəziləri cəmi bir neçə nömrə çap edilən, biri bağlansa da digəri çıxmağa başlayan bu qəzet və jurnallar İrandakı azərbaycanlılar içərisində böyük təsir gücünə malik oldu. Onlarda əsl mənada milli dirçəliş yaratdı. Bu dirçəlişin mühüm bir xüsusiyyətini, ümumi azərbaycanşünaslıq və onun müxtəlif məsələlərini əks etdirmək, Sovet Azərbaycanı ilə, buradakı həmvətənlərlə əlaqə yaratmaq, burada mədəniyyət sahəsindəki bütün nailiyyətlərdən bəhrələnmək meylinin güclü olması təşkil edirdi» [10, 154].

Ayətulla Xomeyninin vəfatından sonra ölkədə baş verən liberal dəyişikliklər nəticəsində Cənubi Azərbaycanda yenidən ana dilində mətbuat nümunələri görünməyə başladı.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra İranda və Cənubi Azərbaycanda 20 il ərzində nəşr olunan anadilli mətbuat nümunələrinin sayı 60-dan artıq olmuşdur.

Cənubi Azərbaycanda hələ inqilabın gedişi zamanı bütün İranda bir sıra istər sol, istərsə də sağ təmayüllü və inqilabın gedişində böyük xidmətləri olan partiyalar fəaliyyətə başladı.

Xalq Müsəlman Partiyası inqilabın lideri Xomeyni qələbə ərəfəsində İrana gələndə ölkədə onunla yanaşı ən böyük din başçılarından, sonralar isə sıxışdırılma, ölkədəki Azərbaycanlılar arasında nüfuzlu dini başçı sayılan Qum şəhərində yaşayan Hacı Məhəmməd Kazım Şəriətmədari idi.

Şəriətmədarinin təsiri altında olan Cənubi Azərbaycan

inqilaba demokratik və Milli tələblərlə qoşulmuşdu. MXP (Müsəlman Xalq Partiyası) məhz bu tələbləri gerçəkləşdirmək məqsədilə yaradılmışdı. MXP «şurayi-ostani» kimi qurumların təşkil olunmasını tələb edirdi. Eyni zamanda partiya yenidən əyalət və vilayət əngümənlərinin yaradılmasını istəyirdi. Şəriətmədari Xomeynidən və onun ətrafından fərqli düşüncüyə malik idi. Şəriətmədari üçün Azərbaycan məsələsi xüsusi önəm daşıyırdı. O: «Azərbaycana muxtariyyət tələb etmək bizim məqsədimizdir» - deyirdi. Şəriətmədari söyləyirdi: «Şah türk millətimin dilini və bu yolla da dinini, adət-ənənəsini oratadan qaldırmaq istədi və qaldırdı. İnqilabdan sonra türklər üçün durum fərqli olmalıdır. Çünki bəhmən ayının 29-da Təbrizin türk qəhrəmanları İran inqilabının təməlini qoymuşlar».

Dekabrın 5-də Təbrizdə keçirilən referendumun nəticələrinin təhrif olunmasından narazı qalan təbrizliləri XMP etiraz mitinqi və nümayişə çağırdı, bir gün sonra üsyana başladılar. Dövlət idarələri, radio və televiziya stansiyaları, təyyarə meydanı iki gün üsyançıların əlində olmuş, Azərbaycan İslam Cümhuriyyəti elan edilmişdi. Üsyançılar demokratik tələblərlə yanaşı, milli tələblər, o cümlədən ölkədə yaşayan «bütün xalqlara öz müqəddaratını təyin etmə hüququ» tələbini irəli sürürdülər. Üsyan üçüncü gün İİR daxili müzdlü silahlı qüvvələri –pasdarlar tərəfindən yatırılmış oldu [18, 311-312].

Şəriətmədari inqilabdan sonra Azərbaycan türklərinin problemlərini həll etməyə təşəbbüs göstərmişdi. Bu dövrdə o, sərt və olduqca radikal bəyanatlarla çıxış etmişdir: «15 milyon farsın əsarəti altında 60 il qalmaqı yaxşıdır, yoxsa 17,5 milyonluq türkün ədaləti altında yaşamaq?!

1979-cu ilin fevral inqilabında islamçılarla yanaşı solçular və «İran millətçiliyini əsas götürən» milli-məzhəbilər də var idi. Solçuların hakimiyyət iddiası olsa da, onların bu niyyətinin gerçəkləşməsi Qərbə sərf etmirdi. Bununla Qərb sovetlərin Orta Şərqdə nüfuzunun artmasının qarşısını alırdı. İslamçılar əvvəlcə bu iddia ilə çıxış etməsə də, sonradan

hakimiyyətə yiyələnirdilər. Bu məsələdə qərb də onları dəstəklədi. Belə ki, şahdan miras qalmış siyasi ideologiya və kommunizm ideologiyası cəmiyyətin maraqlarını ödəmirdi. Ona görə islamçıların hakimiyyətə gətirilməsinə yardım etmək Qərbin marağında idi.

Bütün bunlardan başqa, digər cərəyanlarla yanaşı, Milli haqlar məsələsi də inqilabın şüarlarında zəif də olsa səsələnirdi. Elə İran Ana Yasasında dil, Milli bərabərlik və bu kimi maddələrin mövcudluğu həmin tələblərin nəticəsi idi...

İnqilabın əsas şüarları «Bərabərlik», «Ədalət», «Azadlıq» və «İstiqlal» idi. Amma ötən 26 il ərzində bu şüarlara əməl olunmadı. Milli məsələ öz həllini tapmadı, demokratik dəyərlər bərqərar olmadı.

Aşağıda Cənubi Azərbaycanda inqilab ərəfəsində və ondan sonra çıxan qəzet və jurnallara yaxından nəzər salacağıq.

Qeyd etdiyimiz kimi inqilabın gedişində Təbrizdə nəşrə başlayan ilk qəzet «Ulduz» idi. Onun ilk sayı 1979-cu il yanvar ayının 17-də capdan çıxmışdı. Azərbaycan və fars dillərində nəşr əsasən baş məqalə şərh, xəbər və hecatatyası ibarət olan səhifələr Azərbaycan və fars dillərində hazırlanırdı. Qəzet ilk sayındakı yazılarda vəziyyəti açıq şərh edərək, yerlərdə baş verən çıxışları qeyd edir, irticaya qarşı özünün açıq narazılığını və qəzəbini bildirir, şahın ölkədən getməsi və Xomeyninin İrana gəlməsi haqqında xəbər verirdi. «Ulduz» qəzeti səkkiz səhifədə on nömrəyə qədər buraxılmış, sonra isə onun nəşri dayandırılmışdır.

Qəzet çap olunduğu ilk gündən xalqın və ziyalıların rəğbətini qazanmışdı.

HR - can cano 11246 dilli maddəcə
**HÜSEYN DÜZGÜNÜN PUBLİSİSTİK
FƏALİYYƏTİ**

can cano (credit)

Azərbaycan Azadixahlar fırqəsinin (Azadlıqsevərlər partiyası) orqanı olan «Yoldaş» jurnalı 1979-cu il mart ayının 3-də Tehranda Azərbaycan dilində nəşrə başladı.

Jurnal həftədə bir dəfə nəşr olunurdu. «Yoldaş» jurnalının birinci nömrəsində verilən «Baş söz» də onun məram və məqsədi şərh olunurdu. Jurnal yazırdı ki, o öz səhifələrində sadəcə Azərbaycan dilində kütləvi xəbər və mətnlər dərc edəcək, orqanı olduğu firqənin müxtəlif ictimai-siyasi məsələlərlə bağlı nöqtəyi nəzərini xalqa çatdıracaq. Az savadlı azərbaycanlıların müxtəlif siyasi ictimai cərəyanlarla tanış olub, mütəşəkkil inqilabi mübarizə aparmalarında müsbət rol oynayacaqdır» [111, 1979, №1, 1]. Jurnalın elə ilk nömrəsindən, ilk səhifələrindən keçmiş şah rejiminin Azərbaycanda yeritdiyi millətçilik siyasətindən, iqtisadi böhrandan, Azərbaycan xalqının müəyyən tarixi dövrlərindən söhbət açılır, mədəniyyətindən, bədii ədəbiyyatından, qəhrəmanlıq səhifələrindən müəyyən xatirələr, qeydlər verilir. Jurnal imperializmə və yerli mürtəcelərə qarşı bütün İran xalqlarını mübarizəyə çağırır və qeyd edir ki, «İmperializm əleyhinə birgə mübarizə aparmaq zərurəti İranda hər bir mütərəqqi qiyamın sərlövhəsi kimi nəzərə alınmalıdır» [111, 1979, №1, 5]. «Yoldaş» jurnalı azərbaycanlılarla çiyin-çiyinə rejimə qarşı vuruşan bütün xalqların mübarizəsini alqıslayır və bütün xalqlara eləcə də azərbaycanlılar üçün milli və demokratik hüquqlar verilməsi uğrunda ardıcıl mübarizə edirdi. Lakin bu jurnalın nəşri və yayılması antidemokratik və ziddiinqilabi qüvvələrin əl ilə dayandırıldı. «Yoldaş» jurnalına göndərilən məktublarda birində yazılırdı ki, «Yoldaş» və başqa ruznamə və məcəllələr Ərdəbildə, Təbrizdə, Urmiyada yayıla bilmir. Yayılanda da komitələr tərəfindən yığılırlar: «Başqa bir xəbərdə deyilirdi ki, Azərbaycan dilində və hətta Azərbaycan və fars dilində çıxan ruznamələr təhdid müqabilində öz siyasi və ədəbi fəaliyyətlərini dayandırırıblar» [111, 1989, №13, 17]. Digər tərəfdən də inqilaba zidd qüvvələr jurnalın qeyri-sabit mövqeyindən, ziddiyyətli görüşlər daşmasından onun nəşrinin dayandırılması üçün bir bəhanə kimi istifadə edə bildilər.

«Yoldaş» jurnalı 1979-cu il iyul ayının sonuna qədər

nəşr edildi və onun 22 sayı çapdan çıxdı. Jurnalın məsul ka-
tibi Hüseyn Sadiq (Düzgün) idi.

Jurnalda solçuluğa meyl, marksizm ideyalarının təbliği onun bağlanması səbəb oldu. İnqilab dövründə jurnal İranda azərbaycan dilli mətbuat orqanları arasında əhəmiyyətə malik olmuş, özündən sonra nəşrə başlayan azərbaycan dilli mətbuatın fəaliyyətində onların ideya-siyasi yönümlərinin müəyyən olunmasında çox mühüm rol oynamışdır.

Jurnal az keçmədən «İnqilab yolunda» daha sonra «Yeni yol» adları ilə nəşrini davam etdirdi.

Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq Mirmahmud oğlu (Hüseyn Düzgün) 1945-ci ildə Təbrizdə doğulmuşdur. O, 1963-cü ildə Təbriz Pedaqoji texnikumunu, 1969-cu ildə isə Təbriz Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinin fars dili və ədəbiyyatı bölümünü bitirmişdir. 1974-cü ildə Tehran Universiteti pedaqoji elmlər fakültəsinin kitabxanaçılıq bölümündə «Tehran kitabxanalarında azərbaycanşünaslıq qaynaqları» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib. 1965-ci ildə Səməd Behrəngi ilə tanışlığı H.Düzgünün dünyagörüşündə, taleyində xüsusi rol oynayır. O, Səməd Behrəngi, Əlirza Həbdil (Oxtay), Behruz Dehqani ilə birlikdə Təbrizdə türkçə mətbu orqanı nəşr etmək qərarına gəlir və ilk dəfə olaraq «Adınə» qəzetini həm türk, həm də fars dilində çap edirlər. Yazıçı C.Behrənginin faciəli ölümü gənc Hüseyni dərinəndən sarsıdır. 17 sayı işıq üzə görmüş «Adınə» qəzeti bundan sonra «Hünər və ictimai» adı ilə yenidən türk və fars dillərində nəşrini davam etdirir (1968). Lakin qəzetin 7-ci sayı SAVAK-ı qıcıqlandırır, evində həbs olunan H.Düzgün 6 ay zindan həyatı yaşayır. Ata və babasının görkəmli din xadimi olmasını nəzərə alıb onun həbsini Tehrana sürgün olunmaqla əvəz edirlər. Tehrandə yaşadığı müddətdə təhsilini davam etdirir və magistr dərəcəsi alır. 1972-ci ildə İran TV-də ssenarist işləməyə başlayır. Yenə də SAVAK ona burada işləməyə imkan verməyib, sənədlərini təsdiq etmir və nəticədə H.Düzgün tutduğu vəzifədən azad olunur.

1983-cü ildə İstanbul Universiteti ədəbiyyat fakültəsinin əski türk filologiyası bölümündə professor Məhərrəm Erkinin rəhbərliyi ilə «Fars və Azərbaycan dilləri qrammatikalarının qarşılıqlı araşdırılması» və şərqşünaslıq bölümündə isə «Ərəb-türk dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi» mövzularını müdafiə edir və doktorluq dərəcəsi alır. Tehran universitetində isə «Mirzəəğa Təbrizinin həyatı, düşüncələri və «Risaleyi-əxlaqiyyə»nin mətni və əxlaq elmi» mövzusunda elmi işini müdafiə edərək orada da doktor adını alır. Bir sıra universitetlərdə tədrislə məşğul olmuş, İİR-nin türk dilləri üzrə rəsmi tərcüməçi vəzifəsində çalışmışdır. 1991-ci ildə tutduğu vəzifələrdən uzaqlaşdırılmışdır. Tehran Universiteti ədəbiyyat fakültəsində 1979-cu il inqilabdan sonra mətbuat fəaliyyətini davam etdirən H.Düzgün «Yoldaş», «Azadlıq», «Qardaşlıq», «İnqilab yolunda» jurnal və qəzetlərini çap edir. Bu mətbu orqanlar bağlandıqdan sonra nəşr etdiyi «Yeni yol» jurnalının 3 sayı işıq üzü görür.

Səmərəli elmi fəaliyyət göstərən doktor H.Düzgün sovet dövründə Azərbaycanda çıxan bir çox əsərləri – «Azərbaycanda fars kökənli dillər» (2 cildlik), «Azərbaycanda ağız ədəbiyyatı», «Sayalar», «Vəqif» monoqrafiyası, Füzulinin «Rindu Zahid, «Məhəmmədəli Tərbiyətin həyat və yaradıcılığı, «Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabların və s. nəşr etdirir. Doktorun «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsəri 2 cilddə çap olunduqdan sonra geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanıb.

Hüseyn Düzgün «Azadlıq» və «Qardaşlıq» adında daha iki qəzetin də redaktoru olmuşdur. Azərbaycan və fars dillərində çıxan «Azadlıq» qəzeti öz səhifələrində Azərbaycan Azadlıqsevərlər partiyasının ideya və fikirlərini əks etdirirdi. İlk sayı 1979-cu ildə aprel ayının 4-də işıq üzü görülmüşdür. Cəmi 4 sayı çıxıb. «Qardaşlıq» qəzeti də «Azadlıq»ın xətti ilə gedir, lakin onun səhifələrində ədəbi-bədii materiallara daha çox yer verilirdi.

«Azərbaycan səsi» – jurnal fars və azərbaycan dillərində Tehrandə nəşr olunurdu. Jurnalın ilk nömrəsi 1979-cu ilin

dekabr ayının 12-də çapdan çıxmışdır. Jurnal mütərəqqi fikirli və demokratik ruhludur. Onun səhifələrində analitik materiallara geniş yer verilirdi. İranın daxili ilə xarici siyasəti, xüsusilə Azərbaycanın durumu ilə bağlı materialların təhlilinə vaxtaşırı yer ayırırdı. Jurnal özünün ilk nömrəsində Azərbaycan dilinin Azərbaycan xalqı üçün və digər xalqların dillərinin əhəmiyyətindən bəhs edərək «Uşaqlarımız ana dilində təhsil almalıdırlar» adlı məqaləsində, belə yazırdı: «Ana dilində təhsil almayanda uşaqların istedadı məhv olur və təbii inkişafının qarşısı alınır, onların az savadlı olmaları və yaxud da savadsız qalmaları ilə nəticələnir. Xalqımızın əksəriyyəti kəndlərdə yaşayır. Uşaqların çoxu əkin və biçin və yaxud məhsul toplamaq dövründə ata analarına kömək edirlər. Digər tərəfdən mədrəsələrin azlığı və yaşayış yerindən uzaq olmaları üzündən həmin uşaqların təhsil imkanı az və çətinlikləri çox olur.

Uşaqların bir çoxu da ayrı bir dildə təhsil almaq bacarığına malik deyillər. Bütün bunlara görə, fars olmayan xalqlar arasında savadsızların sayı çoxdur. Bir təhər oxuyanlar az məlumatlı olurlar. Bu səbəbdən də danışgaha (universitet) bu cür adamların daxil olması çətinləşir və nəticədə işsizlərin sayı artır [74, 1981, № 2].

1978-1979-cu illər İran inqilabında azərbaycanlılar böyük rol oynadılar. Şahlıq rejiminə qarşı olan bu inqilabın məqsədi milli idealların gerçəkləşməsinə səbəb olmasa da, özündən sonra iz qoya bildi. Xüsusilə inqilabın ilk oylarından 30 adda buraxılan qəzet və jurnallar ana dili hərəkatını və milli haqlar uğrunda mübarizəni yenidən canlandırırdı.

Yeni yaranan yazıçılar birlikləri, janr-musiqinin dirçəldilməsi, Azərbaycan dilində tədrislə bağlı atılan addımlar. Təbrizdə akademiyanın yaradılması, radioteleviziya verilişlərinin doğma dildə olan şəbəkəsinin genişləndirilməsi çox qısa müddətdə fəaliyyət göstərdi. Doktor C.Heyətin «Varlıq» jurnalından başqa bütün mətbuat orqanları qapandı.

1990-cı ildə «Yol» adlı ədəbi-ictimai jurnal nəşrə başlayır. Gözəl rəsm əsərləri və fotolara səhifələrində geniş yer

verən bu jurnalın 30-dan artıq sayı işıq üzü gördü. Jurnalın redaktorları Abbas Səlimi və Həmid Məmmədzadə idi. Mütərəqqi alim və vətənpərvər yazıçı olan Həmid Məmmədzadə jurnalistlik fəaliyyəti ilə hələ gənc yaşlarından məşğul olmuşdur. Onun bir qələm sahibi kimi publisistik və ədəbi yaradıcılığı 1946-cı ildə Təbrizdə nəşr edilən «Azad millət» və «Cavanlar» qəzetində çıxan məqalələri ilə başlamışdı. Uzun müddət «Varlıq» jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir. Təəssüf ki, «Yol» qəzeti sonralar irtica mövqeyinə yuvarlanmağa başlayı, nəşri də uzun çəkmədi.

VII BÖLÜM

«VARLIQ» DƏRGİSİNİN NƏŞRİ TARİXİ

Jurnalın nəşrinin tarixi mərhələləri. «Varlıq»ın imtiyaz sahibi və redaktoru ictimai xadim doktor Cavad Heyət in publisistik fəaliyyəti. Jurnalın aparıcı əməkdaşları: H.Nitqi, M.Fərzanə, S.S.Niya, Q.Beqdeli və başqaları. «Varlıq»ın Cənubda vahid ədəbi dil məsələsi sahəsində apardığı islahatlar. Elmi-ədəbi (cənublu-şimalı) toplu kimi «Varlıq»ın Azərbaycan folkloruna, klassik irsə, türkologiyaya, çağdaş ədəbiyyata öz səhifələrində geniş yer ayırması. Jurnalda türkçülük və azərbaycançılıq ideologiyası.

Jurnalda işıqlandırılan əsas mövzular. Qarabağ problemi «Varlıq»ın səhifələrində. Doktor Cavad Heyət in Suleyman Dəmirələ məktubu.

İranda Pəhləvi şahlarının qeyri-fars xalqlara qarşı apardığı assimilyasiya siyasəti nəticəsində öz mənəvi irsindən uzaqlaşdırılmış xalqa, soykəkə qayıdış, tarixi, mədəni irsə sahibçixmə, milli mənlik hisslərinin təlqin olunmasında «Varlıq»ın xidmətləri.

«Varlıq» gərgin, ziddiyətli ictimai-siyasi hadisələr fonunda nəşrə başladı. Dərginin ilk nömrəsi 1979-cu ilin aprelinde işıq üzü gördü. İlk nömrəsindən bu günədək «Varlıq» Tehrandə öz nəşrini davam etdirir. Tehranın paytaxt olması, «Varlıq»ın imtiyaz sahibinin və nəşirinin, redaksiya heyəti üzvlərinin bəzilərinin Tehrandə yaşamaları, ümumiyyətlə, Tehranın Cənubi azərbaycanlıların kompakt yaşadığı şəhərlərdən biri olması məcmuənin bu şəhərdə yayınlanmasının başlıca səbəbidir.

İlk nömrələrindən «fərhəngi-ictimai məcəllə» (fərhəngi burada mədəni, kültürel mənasındadır – P.M.) kimi təqdim olunan dərgi ədəbi-mədəni və ictimai materiallara üstünlük verir. «Varlıq»ın səhifələrində dil, ədəbiyyat, tarix və mədəniyyətə aid yazılar dərc olunur və bu sahələrə aid problem-

lərə toxunulur. «Varlıq» dərgisində materialların müəyyən hissəsi (təxminən 15 faizi) fars dilində nəşr olunur. Bu materiallar əsasən Azərbaycan mədəniyyətinin, tarixinin mühüm problemlərinə həsr olunur və farsdilli oxuculara məlumat vermək məqsədi daşıyır. Farsca yazıların əksəriyyəti dərginin əməkdaşı Səməd Sərdar Niya tərəfindən hazırlanır.

Nəşr olunduğu ilk illərdə dərgi ayda bir dəfə çıxırdı. Sonralar hər iki, daha sonra üç aydan bir işıq üzü görür. Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunan «Varlıq»ın tirajı təxminən iki min nüsxəyə yaxındır.

«Varlıq» dərgisinin yarandığı illərdə milli varlığının yaşamaq və məhv olmaq dilemması ilə qarşılaşan bir xalqın ana dilində sözə, fikrə böyük ehtiyacı vardı. «Varlıq» Cənubi Azərbaycan mədəni mühitindəki bu boşluğu doldurmaq üçün yarandı. Bu da acı bir həqiqət idi ki, farsca təhsil almış azəri türkləri üçün öz dillərində yazıb oxumaq problemi hələ mövcud idi. Ona görə də jurnalın nəşri iki dildə oldu: yazılanların əksəriyyəti Azərbaycan dilində, bir qismi isə farsca idi.

Jurnalın ilk nömrəsində jurnalın ortalığa çıxması səbəbləri, mövqeyi və məqsədi yazıçılar heyəti tərəfindən belə açıqlanır. «Azərbaycan xalqı tarix boyu İranda yaşayan ayrı-ayrı xalqlar ilə birlikdə, vahid bir sərnevestə (taleyə – P.M.) bağlı olduğu müştərək bir tarix və mədəniyyət yaratdığı halda hər bir əsil xalq kimi öz milli varlığını, dilini, fərhəngini (mədəniyyətini – P.M.) xislət və höviyyatını (xüsusiyyətini – P.M.) saxlamışdır. «Varlıq» məcmuəsi Azərbaycan xalqının milli və mədəni varlığına, doğma dil və ədəbiyyatına, folklor və el yaradıcılığına, iftixarlı keçmişinə, tükənməz bədii və hünəri qüdrətinə yol açmaq və onu təzə tarixi-ictimai şəraitdə daha insani, daha demokratik və daha qabaqcıl ölkələr (ideya, məfkurə – P.M.) etmək arzusu ilə ortaya çıxır [108, №1, 1979, 48]. Jurnal İranın bütün xalqlarını mədəni sahələrdə azad görmək istəyir və yazır ki, «Azərbaycan, fars, kürd, ərəb, qaşqay, bəluç, türkmən xalqları gərək bərabər olsunlar» [108, №1, 1979, 48].

«Varlıq»ın yaradıcıları başda doktor C.Heyət olmaqla sonsuz fədakarlıq, sədaqət və zəhmətlə doğma xalqın mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün çalışdılar. Onlar sənət və peşə baxımından fərqlənsələr də (dilçi, jurnalist, ədəbiyyatçı, tarixçi, alim, hüquqşünas, həkim, müəllim inşaatçı, ilahiyyatçı və s.) bu yaradıcı ziyalıları doğma dillə, xalqa sonsuz məhəbbət hissi sıx birləşdirirdi.

«Varlıq»ın redaksiya heyətində yayımlandığı gündən C.Heyət, H.Nitqi, Məmmədəli Fərzanə, Qulamhüseyn Beqdeli, Həmid Məmmədzadə, Teymur Pirhaşimi, Mənzuri Xamneyi, Savalan, Səməd Sərdar Niya, Əziz Möhsüni, Sönməz, Əli Kəmalı, İsmayıl Hadi, Tağı Zehtabi, Mirhədayət Həsəri, Böyük Rəsulvənd, Məmməd Rza Heyət çalışıblar.

Həmid Nitqi Aytan (1920-1998) tanınmış alim, türkoloq və şairdir. «Varlıq» dərgisinin uzun müddət baş yazarı olmuşdur. Dərgidə türkologiya, ədəbiyyatşünaslıq, publisistikaaya aid yazdığı yazılar və şerlərlə çıxış etmişdir.

Pəhləvi diktaturası dözündə folklorun qismən də olsa çap edilməsi və Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid ilk kitabın yazılması **Məmmədəli Fərzanənin** (1923-2005) adı ilə bağlıdır. Folklorçu və dilçi olan M.Fərzanə Azərbaycan ədəbiyyatının mənbələrinə və qrammatikasına dair kitablar yazmış, folklor nümunələrini ardıcıl olaraq toplamışdır. Onun araşdırmaları dərginin ilk saylarından başlayaraq oxuculara çatdırılmışdır.

Qulamhüseyn Beqdeli (1918-1998) uzun müddət həmkarları H.Məmmədzadə və doktor M.T.Zöhtabi kimi Bakıda təhsil almış, yaşayıb yaratmışdır. O, klassik ədəbiyyatın tədqiq olunub yayılması və nəşr edilməsi sahəsində çox gərəklı işlər görmüşdür. «Təsəvvüf və ədəbiyyat», «Söz klassiklərimiz», «Azərbaycanın məşhur simaları», «Yeni tapıntılar» silsilə məqalələri, öz şerləri və başqa müxtəlif yazılarla dərgidə çıxış etmişdir. Bu məqalələr çox zaman ilkin mənbələrdən olub ədəbi aləmdə böyük marağa səbəb olmuşdur.

Həmid Məmmədzadə (1924-2000) tanınmış tədqiqatçı və

nasirdir. Dərgidə klassik ədəbiyyata dair elmi-ədəbi yazılarla çıxış edirdi. Bakıda ali məktəbi bitirmiş, professorluq dərəcəsinə yüksəlmiş, orada yaşadıkları 30-35 ildə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının, Quzey Azərbaycanda tanınmasına böyük xidmətlər göstərmiş və ciddi elmi əsərlər nəşr etmişlər.

Əli Kəmalı (1944-1996) ixtisasca hüquqşünas olub. Uzun illər Savə və ona yaxın olan mahalların folklor, etnoqrafiya və klassik ədəbiyyata dair zəngin materiallarını toplamışdır. Bu əsərlərin sayı 100-dən çoxdur. Çox təəssüf ki, yorulmaz fədakar tədqiqatçı həyatdan vaxtsız köçmüş və toplama materialları indiyədək «Varlıq» dərgisindən qeyri heç bir yerdə işıq üzü görməmişdir.

Kərim Məşutəçi –Sönməz (1928) Cənubi Azərbaycanın istedadlı şairlərindəndir. Dərgidə müntəzəm olaraq yazdığı poetik parçalarla çıxış edir, hüquqşünasdır. Bir neçə Şer kitabının müəllifidir.

Həsən Məcizadə-Savalan (1940) çağdaş Cənubi Azərbaycan şairlərindəndir. Dərgidə şerləri ilə yanaşı görkəmli sənət adamlarının həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yazılarla çıxış edir. Onun «Apardı sellər Saranı» kitabı inqilabdan əvvəl Azərbaycan dilində çıxan ilk kitab olmuşdur.

Səməd Sərdar Niya (1947) ixtisasca hüquqşünasdır. Dərgidə Azərbaycanın tanınmış xadimləri haqda tarixi səpgili yazılarla çıxış edir, yazılarını farsca yazır. Ana dilində də yazıları vardır. Cənubi Azərbaycan teatr tarixi, mətbuat tarixi, Məşrutə inqilabi tarixi və s. ilə bağlı kitablar yazmışdır.

Əziz Möhüsü (1926) ixtisasca inşaatçı-mühəndisdir. Dərgiyə şerlərlə bərabər müntəzəm dəyərli elmi, ədəbi məqalələr yazır. İnqilabın ilk illərində «Günəş» qəzetini çıxarmışdır.

Mirhidayət Həsari (1929) folklor araşdırıcısı və şairdir. Dərginin səhifələrində müntəzəm olaraq şerləri və folklor tədqiqatları ilə çıxış edir. Elmi ədəbi, ictimai və tarixi mövzulara aid olanlarla məqalənin müəllifidir.

İsmayıl Hadi (1957) gənc yazıçı və tədqiqatçı alimlər-

dəndir. Dərgidə elmi ədəbi yazılarla çıxış edir, onun müxtəlif məzmunlu elmi məqalələri və kitabı nəşr olunmuşdur.

Teymur Pirhaşiminin yazıları öyrədici və tanıtma xarakteri daşıyır. Onun seçib ayırdığı bədii nümunələrin oxucuların bədii səviyyəsinin formalaşmasında təsiri az olmamışdır.

Əbdülkərim Mənzuri Xamneyi ixtisasca müəllimdir. Atalar sözlərini toplayaraq onları müntəzəm dərginin səhifələrində dərc etdirmişdir. Dərgidə transliterasiya işlərini aparmışdır.

Məmmədrza Heyətin dərgi üçün yazdığı müsahibə, rezensiya və digər məqalələri Bakı Dövlət Universitetini bitirmiş gənc filoloqu artıq formalaşmış bir araşdırıcı kimi tanıtmağa yönəldir.

İbrahim Rəf-rəf dərginin katibidir. İxtisasca mühəndisdir. Dərgidə dilçiliklə bağlı silsilə məqalələrlə çıxış edir.

Dərgi üçün yazılmış yazıdan tutmuş onun bütün tam hazır vəziyyətə gəlməsinə qədər, hətta böyük və kiçik şəhər və məntəqələrdə yayılması da bir neçə həmkarın üzərinə düşür. Bu işin zəhməti üçün bir tükən belə almayan, əksinə yeri gələndə ortaya çıxan məsrəfləri ödəmək üçün imkanı daxilində maddi yardım göstərən redaksiya kollektivinin fədakarlığı müasir dövrümüzdə kommersionun hər yerdə ayaq açaraq qoyduğu qanunlarla bir araya sığmır. Böyük maddi çətinliklər və mənəvi təzyiqlər bahasına ərşəyə gələn böyük bir elmi-tədqiqat institutunun görə bilmədiyi işin öhdəsindən gələ bilən dərginin yaradıcı heyətinə başqa ölkələrin ziyalıları yəqin ki, həsəd apara bilər.

«Varlıq» jurnalının yarandığı vaxt Cənubi Azərbaycanca ədəbi dilin şimalda mövcud olan üslubları yox idi. Fars təfəkkür tərzii ziyalılardan danışığı tərzində və yazı üslublarında hakim idi. Orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları haqqında təsəvvür zəif idi. Ən başlıcası isə Azərbaycan dilini mükəmməl bilən ədib, jurnalist kadrlar çatışmırdı.

«Varlığın» həll edəcəyi birinci dərəcəli vəzifə publisist dildə yeniləşmə, reforma etmək, Şimalda mövcud olan nai-

liyyətlərdən bəhərlənməklə ədəbi dildə vahid yazı qaydası yaratmaq idi.

Doktor Cavad Heyət müsahibələrindən birində bu problemə toxunaraq demişdi: «İnqilabdan sonra İranda ana dilli nəşrlərdə vahid yazı qaydası yox idi. Ona görə də türkdilli mətbuat dil problemi ilə qarşılaşdı. Fars və ərəb tərkibləri ilə yüklənmiş, fars dilinin bir çox təsirinə məruz qalmış Cənub danışq dili məqsədə uyğun deyildi. Türkiyə türkcəsi də bizə uyğun gəlmirdi. Cənubi Azərbaycanın ədəbi dili üzərində dayanmağı qərarlaşdıq. Dili öyrənmək, onun zənginliyini, qüdrətini göstərmək üçün isə o taylı dilçi alimlərin əsərlərindən istifadə edildi. Bunun nəticəsində Cənubi Azərbaycanda ədəbi dildə yeniləşmə prosesi baş verdi. «Varlıq» isə öz təmiz və kamil dil üslubu ilə başqa mətbuat orqanları üçün aparıcı və yol göstərici rolunu oynadı».

«Varlıq» ilk günlər dil-üslub problemini də təcridən aradan götürmüş, nəticədə ərəb əlifbası ilə sözlərin azərbaycanca asan oxunması kimi vacib məsələni həll etmişdir. «Varlıq» bir mətbuat orqanı kimi özünəməxsus dili olub, digər mətbuat orqanları üçün də örnək rolunu oynayır. Ortaq türkcə sözlərdən bol-bol istifadə edən dərgi bu gün ümumtürk nəşrinə çevrilmişdir. Dərgidə İrandakı digər türk xalqlarının da öz öyrənilmiş ədəbiyyat, dil və tarixi araşdırılır. Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərinə həsr olunmuş materiallara ümumtürk konteksti prizmasından yanaşılaraq bu məsələni kompleks halda həll etməyə səy göstərilir.

«Varlıq» dərgisi varlığımızın rəmzi və bayrağı oldu» - bu sözlər doktor Həmid Nitqinindir və dərginin ictimai-millə məzmununu və platformasını dəqiq əks etdirir [108, № 39-40, 1986, 5]. Jurnalın nəşr olunmuş nüsxələri, komplektləri onun xalqımızın mədəniyyət, ədəbiyyat və ictimai-siyasi fikir tarixindəki misilsiz xidmətlərini ümumiləşdirməyə və Həmid Nitqinin bu qənaətini təsdiqləməyə imkan verir.

«Varlıq» birinci növbədə Cənubi Azərbaycanda Milli hərəkatın inkişafına, milli özünüdərk prosesinə xidmət edir. Dərgi ikiye bölünmüş xalqın siyasi, mədəni və bədii təfəkkür

baxımından qovuşmasında əvəzsiz rol oynayır. Milli birliyin Cənubdakı ədəbi-mədəni mərkəzi məhz «Varlıq» dərgisidir. Dərgidə vahid Azərbaycan mədəniyyəti konsepsiyası rəhbər tutulur.

«Varlıq» vətəndaşlıq və milli qeyrət hissi ilə yaşayan mötəbər ziyalıları öz ətrafında birləşdirir və İranda Azərbaycan elmi-ədəbi mühiti yaratmaqda ardıcıl fəaliyyət göstərir. «Varlıq» milli ədəbi dil birliyi yaradır. Cənub və Şimal arasında milli-mənəvi psixoloji körpü rolunda «Varlıq» və onun yaradıcı heyəti tarixi vətəndaşlıq missiyasını yerinə yetirir. «Varlıq»ın hər nömrəsini müşaiyət edən (və onun gələcək ovqatını da öncədən, əvvəlcədən xəbər verən) «Heydər babaya salam» və Şəhriyar ruhu bizim yalnız torpağımızı və mənəviyyatımızı yox, tariximizi də birləşdirir və bütövləşdirir» [13,17].

«Varlıq» təkcə Şimal və Cənub arasında birlik körpüsü olmayıb, bütün türk dünyasının keçmişi, indisi və gələcəyi haqqında mötəbər elmi, ədəbi yazılar verməklə türk xalqlarının birliyinə xidmət edir. Qədim türklər, orta türklər, İslam dövrü və sonrakı dövrdə türk dövlətləri və mədəniyyəti haqqında silsilə tədqiqatlar öz soykökünü dərk etməkdə hər bir türkə yardımçıdır. Xüsusən İran və Amerikada, Avropa ölkələrində yaşayan türkdilli xalqlar üçün bunun ictimai-siyasi əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Nəhayət, «Varlıq» Quzey Azərbaycanın ən vacib, ən ağrılı problemlərinə böyük yanğı və həssaslıqla yanaşır. Xalqımızın düçar olduğu bəlalara ən mötəbər səviyyədə münasibətini bildirir. Qarabağ dərdi «Varlıq»ın da dərdidir.

DOKTOR CAVAD HEYƏTİNİN PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİ

Doktor C. Heyətin böyük ürək ağrısı və göz yaşları ilə Türkiyənin sabiq prezidenti Süleyman Dəmirələ yazdığı məktubunu həyacansız oxumaq mümkün deyil. O, Azərbaycanın düçar olduğu fəlakətli vəziyyətdən qurtulması

üçün qüvvə və səyləri gücləndirməyə, «Böyük dövlətlərin silahları ilə təcürən dırnağadək silahlanmış ermənilər qarşısında azərbaycanlıları müdafiə edib soyqırımına mane olmağa» çağırırdı. C. Heyət in bu məktubu erməni işğalına qarşı böyük bir xalqın həqq səsi idi. Cavad Heyət in Süleyman Dəmirələ məktubu «Varlıq»ın ictimai-siyasi xəttini parlaq əks etdirirdi.

Şəhriyarın tarixi missiyasını «Varlıq» ləyaqətlə davam etdirir. Böyük şairin dərgi haqqında aşağıdakı misaralarında öz əksini tapmış fikrin böyük həyatı mənası zaman ötdükcə artır:

*«Varlıq» nə bizim təkə azadlıq quşumuzdur,
Bir müjdə də vermiş bizə həmkarlığımızdan
Dil açmada, lallıq da gedir karlığımız da,
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.*

[108 №2, 1979, 58].

Dərginin baş redaktoru və nəşiri Cavad Heyət ixtisasca həkimdir. Böyük alim və ruhani olan atası Əli Heyət Məşrutə inqilabının fəallarından və İran ədliyyəsinin qurucularından olmuşdur. C. Heyət 1925-ci ildə may ayının 24-də Təbrizdə dünyaya gəlmiş, tibbi təhsilini İstanbul və Paris universitetlərində almışdır. İranda ilk açıq ürək cərrahiyyəsi, ürək qapaqlarının və ürəyin dəyişdirilməsi, böyrək köçürülməsi Cavad Heyət in adı ilə bağlı olmuş, bununla o İranda nəzəri və eksperimental cərrahiyyənin əsasını qoymuşdur.

Dr. C. Heyət cərrahi əməliyyatlarla yanaşı cərrahlığa aid araşdırmalar da aparır. 1964-cü ildən başlayaraq «Daneşepəzeşki» (Tibb elmi) adlı jurnal nəşr edir. 12 il davam edən jurnal M. Rza Pəhləvinin 50-ci il dönümü ilə bağlı məqalə yazmadığından qapanır.

Tibb sahəsində monoqrafiya və dərsliklərin müəllifidir. 1965-ci ildə yazdığı II cildlik «Ümumi cərrahiyyə» kitabı İranda bu mövzuda yazılmış ilk dərslik idi.

Elmi-nəzəri, əməli uğurlarına görə 1983-cü ildə Fransa

Cərrahlıq Akademiyasının üzvü seçilmişdir. 1963-cü ildən Beynəlxalq Cərrahiyyə Cəmiyyətinin İran təmsilçisidir. Tehranda Azad İslam Universitetinin Cərrayyə kafedrasının rəhbəri, Azərbaycanda 7 universitetin fəxri doktoru, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinin fəxri türkologiya doktorudur. İstər İranla Azərbaycan arasında mədəni əlaqələrin inkişafında, istərsə də Qarabağ haqda əsil həqiqətlərin açılıb yayılmasında, qaçqın və şəhid ailələrinə humanitar yardım göstərilməsində, yaralıların İranda müalicə olunmasında C.Heyətin böyük xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan sevgisi, millət, vətən təsübkeşliyi doktor Cavad Heyətə irsən keçmişdir. Anası Məsumə xanım Sultan Furuğ tayfasının başcısı Hacı Mirzə Məhəmmədin qızı idi. Məsumə xanım, xüsusilə də Azərbaycan folkloruna, nağıllarına yaxından bələd olan dayəsi Nərgiz ana Cavadə körpəlikdən xalq xəzinəsinin incilərini sevdirmiş və ona qarşı dərin maraq oyatmışdı.

Vaxtilə İranda baş prokuror, ali məhkəmə sədri, ədliyyə naziri kimi yüksək qulluqlarda işləyən atası Mirzə Əli Heyət xalqını Cənubi Azərbaycanda şah qırğınlarından, Naxçıvanda erməni təcavüzündən qorumuşdur.

Dövlətin ölkə daxili və xarici işləri yönümündəki çeşidli görüşlərdə önəmli heyətlərə başçılıq edib uğurlu nəticələrə nail olduğundan eyni zamanda heyət (kosmoqrafiya) alimi olduğu üçün ona Heyət təxəllüsü verilmiş, sonralar Əli Heyətin şəcərəsi bu adı daşımışdır. Əli Heyət daim Türk dünyası və islam dövlətləri arasında yaxşı dostluq əlaqələrinin yaranmasında çalışmış bu birlik idealının soydaşlarına və övladlarına da aşılammışdır.

Doktor atasının bu mötəbər missiyasını heç vaxt unutmamış, elmi və əməli fəaliyyətində Arazın hər iki tayında yaşayan xalqının dilini, mədəniyyətini, tarixini araşdırmış, təbliğ etmiş və bu mövzuda 7 cildlik kitabını Tehranda, 6 kitabını isə Bakıda nəşr etdirmişdir. Yeni tapıntı və faktlara söykənən, orijinal fikir və mülahizələrə əsaslanan «Azər-

baycan ədəbiyyatı tarixinə bir nəzər» (Tehran, 1980, 1990, Bakı, 1993, 2 cilddə) «Müqayisətül-lügəteyn (Tehran 1948, Bakı, 1989), «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» (Tehran, 1988, Bakı, 1990), «Türk dili və ləhcələrinin tarixinə bir baxış» (Tehran, 1986, 1987), «Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (Tehran, 1988, Bakı, 1993), «Ədəbiyyatşünaslıq» (Tehran, 1995, Bakı, 1997) kitabları oxucuların dərin rəğbətini qazanmışdır. Görkəmli alimin «Varlıq» dərgisinin səhifələrində nəşr olunan Türkologiya, ədəbiyyat tarixi, folklor, ana dili, ilahiyyat və s. dair araşdırmaları Azərbaycan, İran, Türkiyə, Amerika və Fransa mətbuatında yayınlanmışdır. «Doktor C.Heyətin ən böyük əsəri isə (belə demək mümkündürsə) onun müntəzəm yayınladığı «Varlıq» dərgisidir.

Cənubi Azərbaycan poeziyasının korifeyləri- ustad Şəhriyar və Səhənd də «Varlıq»ın nəşrini böyük sevinclə qarşılımış, onun yazarları sırasına qatılmışdılar. İlk nömrələrdən birində Şəhriyarın «Azadlıq quşu «Varlıq» şeri dərc olundu. Səhəndə isə «Varlıq»ın ilk nömrəsini görmək nəsib olmadı. Dərginin birinci sayı bütövlükdə yenicə dünyasını dəyişmiş şairin xatirəsinə həsr olundu. Ölümündən az əvvəl yazdığı «İmama salam» şeri, Pəhləvi rejimi dövründə qadağan olunmuş «Yasaq» şeri «Varlıq»ın ilk nömrəsinin bəzəyi oldu.

Məcəllənin yayıldığı coğrafi sərhədə nəzər salsaq, görərik ki, dərgi Amerikada, Avropada tanınmışdır. Dünyanın hər yerində yaşayan Azərbaycanlılar «Varlıq»ı oxuyur, ona abunə yazılır, məqalə və şerlər göndərir, yazdıqları məktublarda ürək sözlərini, qüssə və sevinclərini onunla bölüşdürürlər.

«Varlıq» dərgisinin 25 illik (1979-2004) sayı onun fəaliyyətinin aynası kimi səciyyəvidir: İlk 2-3 ildə Milli mədəni dirçəlişi öz səhifələrində əks etdirən «Varlıq» son-rakı illərdə (1983-1990-cı illərdə) ictimai-siyasi durumun gərginliyi ilə əlaqədar durğunluq keçirir. Son illərdə isə (1991-2005-ci illərdə) «Varlıq» 3 ayda bir dəfə, bəzən də ildə üç dəfə çıxsə

da ədəbi prosesdə baş verən canlanmanı müəyyən dərəcədə əks etdirir.

«Varlıq»ın 25 ildə keçdiyi inkişaf yolunu nəzərə alıb onu şərti olaraq 3 mərhələyə bölmək olar:

I. 1979-1982-ci illər- Milli Mədəni İntibah dövrü.

II. 1983-1990-cı illər – Durgunluq dövrü.

III. 1991-2005-ci illər- Nisbi dirçəliş dövrü.

I. İran Konstitusiyasında milli məsələnin həlli ilə bağlı yeni maddələr qəbul edildikdən sonra Cənubi Azərbaycanı onlardan qismən və formal da olsa istifadə olundu. Xalq ziyalıları ana dilli qəzet və jurnal çıxarır, Yazıçılar birliyi yaradır, radioların verilişlərini təmiz ana dilinə çevirir, ana dilinin fars dili ilə yanaşı dövlət dili kimi işlənməsinə çalışırdılar. Tehrandə, Təbrizdə və başqa şəhərlərdə klassiklərin əsərləri çap olunmağa, Cənubi Azərbaycan məktəblərində, Təbriz Universitetində qismən azərbaycanca tədris kursları keçirilməyə başlandı. Lakin bütün bu demokratik proses və islahatlar cəmiyyəti iki ay çəkdi.

Öz ana dilini ancaq evdə ailə çərçivəsində eşidən və bilənlərə «Varlıq» dərgisi bir növ əlifba və digər dərslərləri onlar üçün əvəz edən həm müəllim, həm də məktəb oldu.

«Varlıq»da ilk illər müəllif məhdudluğu vardı. Bütün materialların hazırlanması demək olar ki, redaksiya heyətinə daxil olan 4-5 nəfərin öhdəsinə düşürdü. Dərgi ildən-ilə öz səhifələrini yeni qələm tutmağa başlayan cavan şair və yazıçılara açdı, onların yetkinləşməsinə çalışıb, yeni yazıçı nəsli yaratdı. Həmid Məmmədşadının da yazdığı kimi bununla gənc yazarlarda ana dilində yazıb yaratmaq məziyyəti və zərurəti yarandı. Bu baxımdan «Varlıq» təkcanına sözün həqiqi mənasında, Milli universitet vəzifəsini ifa etdi [13, № 28, 55].

İlk illər dərginin səhifələrində əsas yeri xalqın ruhuna yaxın olan folklor nümunələri tuturdu. M.Fərzanə, Ə.Kəmalı, Mənzuri Xamneyi, Abbas Mehیار dərginin demək olar ki, hər nömrəsində yeni material təqdim edirdilər. Bununla şifahi xalq ədəbiyyatı həm elmi cəhətdən araşdırı-

lır, həm də, onun yağılıb nəşr olunması qayğısına qalanların sayı artırdı. Bu materiallar oxucular tərəfindən maraqla qarşılanır, onların redaksiyaya göndərdikləri folklor nümunələri dərginin səhifələrini yeni məlumat və faktlarla zənginləşdirirdi.

«Varlıq» uzun illər doğma dildən, eləcə də bədii ədəbiyyatı oxumaqdan məhrum qalmış oxucularının səviyyə və tələbələrini nəzərə alaraq ilk illərdə sadə və anlaşılıqlı dildə olan öyrədici yazılara daha çox yer verirdi. Belə yazılarda dilin qrammatikası, üslubu haqda məlumat verilir, məşhur yazıçı və şairlərin əsərlərindən, folklor nümunələrindən misallar gətirilirdi.

Oxucular yeni qəbul olunmuş ədəbi dil və islahatlar sərəridən çətinlik çəkməsin deyə dərginin sonunda ayrıca izahlı sözlük verilirdi. Sonrakı mərhələdə isə artıq bunlara ehtiyac duyulmadığından onun yerini öz dövrü üçün zəruri olan yazılar, məsələn, «Yeni çapdan çıxmış kitablar» və s. tutdu.

İldən-ilə püxtələşib yetkinləşən dərginin onu izləyənlərə də təsiri çox olmuşdu. Əvvəllər gələn məktubların əksəriyyəti farsca idisə, sonralar artıq bu nisbət Azərbaycan türkcəsinin xeyrinə dəyişmişdi.

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik zəngin ədəbiyyatı da bütün özəllikləri ilə «Varlıq»da çap olunurdu. Doktor C.Heyətin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış» silsilə məqalələri bu sahədə uzun illər yeri görünən boşluğu doldururdu. «Şəhriyarın, Səhəndin, Sönməzin, Savalanın, H.Nitqinin gözəl şerləri, Fərzanənin ana dilinin yaşaması uğrunda mübarizə aparanlar barədə acılı-şirinli məqalələri, «Varlıq»ın ilk nömrələrini bəzəyirdilər» [3,51]. «Varlıq»da hələ adları çoxlarına məlum olmayan istedadlı gənc yazarların da imzası görünməyə başlayırdı.

İnqilabın qələbəsindən sonra mühacirətdən Vətənə dönnən Qulamhüseyn Beqdeli, Həmid Məmmədzadə və Məhəmmədağlı Zehtabi kimi yetkin ziyalılar Vətənə qayıtdılar. Onlar Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təbliği sahəsində çalışıb çox önəmli işə başladılar. Klassik Azərbaycan ədə-

biyyatının bəzi açılmamış, naməlum səhifələri bu tədqiqatçı alimlər tərəfindən araşdırılıb incələndikdən sonra oxuculara çatdırıldı.

Xalqın ədəbiyyatını qavramaq və təhlil etmək üçün o xalqın dilinin təşəkkülünü, inkişafını, üslublarının meydana gəlməsini izləmək lazımdır. Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında qədimdən özünəməxsus yer tutduğunu, onun zənginliyini oxuculara çatdırmaq üçün dərginin səhifələrində dilə bağlı geniş bəhslər açıldı. Dərgi müxtəlif sahələrdə çalışan müəlliflərin ana dili haqqında məqalələrini çap etməklə Milli dilin yaşayıb qorunması yolunda böyük xidmət göstərdi.

Azərbaycanın ilk mətbuat orqanı olan «Əkinçi»nin redaktoru Həsən bəy Zərdabi yazırdı ki. Qəzet-jurnal insam dünya xəbərləri ilə tanış etməklə yanaşı, həm də ona öz ana dilini öyrədir [80, №15, 1876]. «Varlıq» dərgisi də ilk növbədə bu məqsədi qarşısına qoymuşdu.

II. İncilabın ilk illərində təcricən mətbuat azadlığına son qoyuldu.

İctimai-siyasi şəraitin təhlili göstərdi ki, ilk illərdə xalq incilabdan və yeni yaranmış respublikadan çox şey gözləyirdi. Hakimiyyət din xadimlərinin əlinə keçdikdən sonra ölkədəki sosial-iqtisadi problemlərin həlli unuduldu, millətlərə öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verilmədi. Dini konservativlik incilabdan sonra da iqtisadi, ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatın inkişafına mane olmağa başladı. İrannın ictimai-siyasi reallıqlarını nəzərə almadan həyata keçirilən hər bir tədbir ikiqat müqavimətlə üzləşməli olurdu. Belə kəsif, sıxıntılı durumda ana dilli mətbuat yaşatmaq mövcud şəraitdə çox çətin idi. Bunun üçün mövcud rejimlə münasibətlərə az da olsa sərinclik gətirən yazılara ehtiyatla yanaşmaq zərurəti yarandı. Bu da daha bir çox siyasi əqidəli ziyalıların təcricən dərgidən uzaqlaşması ilə nəticələndi. Ana dilində yeganə müntəzəm işıq görəən mətbuat orqanını yaşatmaq üçün belə mənəvi qurbanlarla yanaşı, şübhəsiz ki, maddi ziyanlar da az deyildi.

III. 70-ci illərdə Azərbaycanın hər iki tayı arasında mə-

dəni körpünü mərhum şərqşünas alim Rüstəm Əliyev salmışdı. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Azərbaycan-İran arasında sərhədlər artıq keçilməz deyildi. Gediş-gəliş asanlaşmışdı. «Varlıq»ın da Şimalla bağlı mövzu dairəsi xeyli genişlənmişdi. Quzey Azərbaycanın müstəqillik qazanması Cənubi Azərbaycanın mədəni həyatında canlanma yaradaraq nisbi dirçəlişə səbəb olmuşdu. Təbii ki, «Varlıq»da bu cür dəyişikliklər, xalqın həyatındakı ictimai hadisələri özündə əks etdirirdi. O illərdə dərgi bir növ oxucuların tirbunasına çevrilmişdi. Adətən, oxucular öz məktublarında onları narahat edən məsələlərə toxunurdular. Yeni rejimin şovinst siyasəti uşaq və gənclərdə türkcə yaranmış ədəbiyyata xor baxıb onu yad dil kimi qəbul etməyi aşılırdı. Redaksiyaya gələn məktublarda bu məsələlərə toxunulurdu. Təsəff ki, Yeni Konstitusiyanın 15-ci maddəsində göstərilmiş İranda yaşayan bütün xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların da dil və mədəniyyətinin yayılması, işlənməsi, ən əsası isə ana dilində təhsil almaq hüquqları indiyədək hələ də öz həllini tapmayıb. 1988-ci ildə başda doktor Cavad Heyət olmaqla 64 azərbaycanlı ziyalı yazıçı və şairin Cümhuriyyətin prezidenti cənab S.M.Xatəmi həzrətlərinə yazıb göndərdikləri məktubda da bu məsələlərə toxunulurdu [108, №108,51-59].

90-cı illərdən üzü bəri Quzey Azərbaycanda baş verən mühüm hadisələr «Varlıq»da öz əksini tapırdı. Qırmızı ordunun Bakıya basqını ilə törədilən 20 yanvar faciəsi, Qarabağ müharibəsi, erməni işğalçılarının Azərbaycan torpaqlarına təcavüzü və onların cinayətləri ilə bağlı materiallar dərginin hər sayında verilirdi. Dərginin səhifələrində yaxın və uzaq keçmişimizə Aid olan bir çox tarixi sənədlərə də tez-tez rast gəlmək olardı. 90-cı illərdən başlayaraq Quzeyli alimlərin yazıları «Varlıq»da müntəzəm görünürdü.

Cənubi Azərbaycanda ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitin ziddiyyətli və mürəkkəb olmasına baxmayaraq «Varlıq» bu gün də Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına öz töhfəsini verir, milli şüurun yüksəlişində öz rolunu oynamaqda davam edir.

VIII BÖLÜM

ÇAĞDAŞ DÖVRDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATI

Müasir Cənubi Azərbaycanın aparıcı jurnal və qəzetləri. Son illərdə tələbələrin köməyi ilə yaranan mətbuatda əsas tematika. Avropa və Amerikada yaranmış mühacir mətbuatı. «Ana dili» (Almaniya), «Tribun» (İsveç), «Azərbaycan» (Almaniya) və s. jurnal və qəzetlərdə dərc olunan materialların əsas mövzu dairəsi.

Görkəmli İran yazıçısı Cəlal Ali Əhmədin hələ ötən əsrin 50-60-cı illərində söylədiyi bir həqiqətlə razılaşmamaq mümkün deyil. O yazırdı ki, Cənubi Azərbaycanda baş verən bütün böhranlı vəziyyətlər dil məsələsindən doğmuşdur. O qeyd edirdi ki, mədəniyyətin, təhsilin, mətbuatın və kitab nəşrinin hələ yayılmadığı dövrdə İranda dil müxtəlifliyi elə bir problem doğurmurdu. 1920-ci illərin əvvəllərində Tehran hökuməti bütün ölkədə əhalinin birdilli olmasına çalışdı.... Bütün səyini nəinki türk dilini məhdudlaşdırmağa, hətta onu məhv etməyə yönəltdi» [75, 2006, № 2, 41].

Uzaqgörənliklə söylənilən fikir bu gün də qüvvədədir. Çağdaş dövrdə mərkəzi hökumətlə Cənubi Azərbaycan arasında baş verən bütün ixtilafların kökündə əsasən dil məsələsi durur.

Çağdaş dövrümüzdə Cənubi Azərbaycanda mətbuat durumunun ümumi mənzərəsi haqda təsəvvür əldə etmək üçün 2000-ci ilin əvvəllərinə nəzər salaq. Məs: 2001-ci ildə Cənubi Azərbaycanda 20-dən artıq mətbu orqan fəaliyyət göstərirdisə, onların 10-u sonradan müxtəlif səbəblərdən fəaliyyətini dayandırmalı oldu. Bir qismi məhkəmənin qərarı ilə, digər qismi maddi sıxıntı ucbatından qapadıldı. Mərkəzi KİV-nə müxtəlif yardımlar, o cümlədən güzəştli qiymətlə kağız verilir, Cənubi Azərbaycan mətbuatı isə bu imtiyazlardan məhrum edilir. Bir sözlə, Azərbaycanlıların maddi yardımı və

şəxsi vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərən mətbuat üçün mərkəzdən heç bir şərait yaradılmır, Qara bazarda kağız bahalaşdıqca, Azərbaycan mətbu orqanlarının nəşirləri də qiymətləri artırmaq məcburiyyətində qalır. Cənubi mətbuatının problemi yalnız maddi çətinliklərlə bağlı deyil. Belə ki, əyalətin bir sıra müstəqil mətbu orqanlarının yazarları azad fikir və düşüncələrinə görə ölkənin bir sıra instansialarına, o cümlədən xüsusi xidmət orqanlarına çağırılıb sorğu-suala tutulur, təqib və təzyiqlərə məruz qalır, həbs edilir. Məs: 2000-ci ildə azərbaycanlı jurnalistlərdən biri Əli Mehri həbsdən buraxıldıqdan sonra ya mətbuatda çıxış etməkdən məhrum edilib. «Əhrrar» qəzeti işə bağlanıb. Məhkəməyə cəlb olunan azərbaycanlı jurnalistlər çox vaxt məhkəmədən sonra ya cərimə ödəməli, ya da həbsdə oturmali olurdular. Onların çoxu maddi vəziyyətlərinə görə həbsxananı seçirdilər.

Zəncanda nəşr olunan «Ümide Zəncan»da belə bir təzyiqlə üzləşdikdə, digər bir şəhərdə – Təbrizdə öz bürosunu açır. Lakin Təbriz bürosunda hücumə məruz qalmış, binanın rəhbəri Hidayət təhqir olunub hədələnmişdir. Bu barədə şikayət edilsə də bu halın qarşısını almaq üçün rəsmi bir tədbir görülməmişdi.

Urmiyə şəhərində 1997-ci ildən nəşr olunan «Nəvidi Azərbaycan» qəzeti xalq içərisində öz yüksək vətənpərvərlik mövqeyinə və prinsipiallığına görə böyük rəğbət qazanıb. Nəşiri Mehram Təbrizi, redaktoru İsa Nəzərdir. Bu qəzet haqda, ümumiyyətlə Cənubi Azərbaycan mətbuatı haqda ümumi təsəvvür əldə etmək üçün qəzetdə gedən bir neçə materiala nəzər salaq. 2000-ci ilin may ayında mətbuatda gedən xarakterik bir mövzuya, ölkədə dərc olunan dərslük kitablarında yol verilən təhriflər və İranda yaşayan millətlərin kimlikləri barədə yazılar vardır. Məqalə müəllifi Kəyan Səfəri yazır ki, məktəblərdə tədris olunan humanitar fənlər üzrə dərslüklərdə ölkədəki millətlərin tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, coğrafiyası və s. təhrif olunur. O, yazısında buna aid bir sıra örnəklər gətirir.

«Nəvidi Azərbaycan» qəzetinin 2001-ci il 93-cü sayında Təbriz universitetinin tələbə cəmiyyəti tərəfindən Təbriz və Tehran universitetində təhsil alan tələbələrin ölkə prezidenti Hatəmiyə ünvanladığı müraciətin mətni dərc olunmuşdur. Həmin müraciətdə tələbələr ölkə konstitusiyasınının XV, XIX maddələrinin icra edilməsini, məktəb və universitetlərdə ana dilində təhsilin, türk tarixi və ədəbiyyatı üzrə tədrisin bərpa olunmasını, Azərbaycana qarşı iqtisadi ayrışikliyin aradan qaldırılmasını, Azərbaycana aid tarixi abidələrin dağıdılmasının səbəbkarlarının cəzalandırılmasını, tele-radio kanallarında azərbaycanlıları təhqir edən verilişlərin dayandırılmasını, bu verilişləri hazırlayanların cəzalandırılmasını, Cənubi Azərbaycanda zorakılığın və hüquq pozuntusu hallarının tamamilə aradan qaldırılmasını tələb edirlər. Tələbələr azərbaycanlı millət vəkillərinin bu məsələ ilə ciddi məşğul olmamasından da gileylenirlər.

Təbriz universitetinin tələbə cəmiyyətinin müraciətində daha sonra yazılır: «Cənab prezident, ötən prezident seçkilərində namizədliyinizi irəli sürərkən etdiyiniz çıxışlarda qanunçuluq, ədalət və milli hüquqların qorunması ilə bağlı vədlər verib, hüquqları tapdanan xalqların sizə səs verməsini təmin etdiniz. 20 mln səs toplayaraq prezidentlik kürsüsünə yüksəldiniz. BMT-nin yüksək tribunasından mədəniyyətlər dialoqu tezisini irəli sürərkən biz azərbaycanlıların sevincinə səbəb oldunuz. Amma zaman ötdükcə millətlərin aldanıldığı ortaya çıxır. Sən demə, siz mədəniyyətlər dialoqu söyləyərkən xarici ölkələrlə, mədəniyyətlərlə dialoqu nəzərdə tutmuşsunuz. İran xalqlarının «ayıq vicdanı» məhrum yazıçı Cəlal Ali Əhməd demişkən, milli birlik deyərkən bu məsələni hökumətimizin daha geniş və daha üstün bir anlayış kimi nəzərdə tutmasının vaxtı çatmayıbmı? Cənab prezident, siz ölkənin mədəniyyət naziri vəzifəsində işləyərkən keçmişdə və ölkə prezidenti kimi bu gün də kültürel qeyri bərabərliyi və kültürel yoxsulluğun şahidi olmuşdunuz. Bütün bu kimi hallara göz yummaqla əslində qeyri bərabərliyin davam etməsinə səbəb olmuşsunuz. Halbuki,

Azərbaycan türklərinin, kürdlərin, bəlucların və başqa qeyri fars xalqların cəmi hesabına prezident oldunuz.

Təbriz universitetinin tələbələri prezident (eks prezident - P.M.) Hatəmiyə belə bir sual ünvanlayırlar: siz keçmiş şah rejiminin başlatdığı və davam etdirilməkdə olan qeyri-fars millətlərə qarşı kültürel təzyiqlərin aradan qaldırılması yönündə hansı tədbirləri görmüsünüz? Şahın yandırdığı türkcə kitabların qarşılığında bizim ana dilində hansısa bir kitabı üzə çıxarıb Azərbaycan kitabxanalarına hədiyyə etmisinizmi? Keçmişdə və yaxud İslam Cümhuriyyəti dövründə Alaqarı, Ərk, Göy məscid və başqa dağıdılmış Azərbaycan abidələrinin bərpası üçün nə etmisiniz?

Hüquqlarımızın bərpası və konstitusiya maddələrinin tətbiq olunması tələbi ilə Azərbaycan xalqının müxtəlif təbəqə və zümrələrindən edilən çoxsaylı müraciətlərə baxmayaraq konstitusiyanın XV və XIX maddələrinin icrasından imtina etməkdəsiniz. Sizdən başqa konstitusiyanın bu maddələrini tətbiq edəcək hər-hansı güc təbii ki, mövcud deyildir. Yoxsa konstitusiyanın tətbiqinə də mühafizəkarlar icazə vermirlər. Konstitusiyanı icra etmək yalnız sizin səlahiyyət dairəsinə aid olan məsələdir. Bundan başqa konstitusiyanı icra etmək yalnız sizin vəzifə borcunuzdur (Qeyd edək ki, İİR-nin konstitusiyasının XV maddəsində yazılır ki, qeyri fars millətlərinə öz ana dilində təhsil almaq hüququ verilir, konstitusiyanın XIX maddəsində isə bildirilir ki, ölkədə yaşayan qeyri fars millətlər və xalqlar bütün baxımlardan bərabərdir və millətlərin hüquq bərabərliyini konstitusiya qoruyur – P.M.). Təbriz universitetinin tələbələri Azərbaycanda mətbuat probleminə də toxunurlar: «Ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini öz ana dilində təhsil almaq kimi ən adi hüquqlardan məhrum edildiyi bir dövrdə İran hökuməti «mədəniyyət dialoqu» tezisini irəli sürüb xarici mədəniyyətlərlə dialoq aparmaq üçün böyük qüvvə sərf edir, bu barədə şikayət edilsə də rəsmi heç bir tədbir görülməyib, hələ də Azərbaycan mətbuatı problemi təkcə hakimiyyət orqanları ilə bağlı deyil, mətbuat həm də gizli və ya aşkar şəkildə fəa-

liyyət göstərən bəzi qrup və təşkilatların təzyiq və şantajlarına məruz qalır. Belə ki, İranda yaranmış yeni nasist təşkilatlar Azərbaycan mətbuatını hədələyir və onu separatçılığı təbliğ etməkdə ittiham edirlər.

Onların fikrincə iranlılar farslarla eyni mahiyyətə malikdir. Azərbaycan mətbuatı isə, necə deyirlər öz milli təbliğatı ilə assimilyasiya (farslaşdırma) prosesinin maneəsiz irəliləməsinə əngəl törədir.

Azərbaycan mətbuatı hər tərəfdən təzyiqə məruz qalır. Çünki Cənubi mətbuatını təmsil etdiyi xalqın dərdlərini onun öz dilində yazmağa cəsarət edir, xalqın tələblərini əks etdirməyə çalışır».

Təəssüf ki, Təbriz universiteti tələbələrinin eks prezident cənab Hatəmiyə ünvanladıkları bu müraciətə hər hansı bir şəkildə cavab verilmədi.

«Səms Təbriz», «Nəvidi Azərbaycan», «Peyamene Urmiyə», «Umide Zəncan» kimi mətbuat orqanlarında Cənubi Azərbaycanın çağdaş dövrdəki problemlərinə Cənubililərin təfeyüklü məsələlərinə toxunulur, Azərbaycanın sosial-ictimai məsələləri müzakirə edilir.

«Səms Təbriz» qəzeti 1997-ci ildən Təbrizdə istedadlı jurnalist Əli Həmid İmanın redaktorluğu ilə nəşr olunur.

Qəzetin 2000-ci ildəki saylarından birində (№80) *redaktor* Əli Həmid İmanın Cənubi Azərbaycanın çağdaş durumuna xas olan bir məsələyə toxunulur. «Təbrizdən niyə hamı qaçır?» məqaləsində ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlı ziyalıların və kəndlilərin şəhəri tərk etməsinin səbəblərini göstərir və bunun qarşısını almaq üçün çıxış yolu arayır. Məqalədən bir hissəsini diqqətinizə çatdırıram: «Təbrizdə pulu cibində olan, beyni düşünən hər bir kəs çarəni yad yerlərə qaçmaqda görür, onlar hünərlərini yad yerlərdə işlətmək, inkişaf etdirmək niyyətindədirlər. Vicdan əzabı çəkməsinlər deyə, Təbrizin «bağlı» atmosferasını bəhanə edirlər.

Mən Təbrizin və ümumiyyətlə Azərbaycanın istedadlarını inkişaf etdirmək üçün sağlam mühitə malik olmasının

vacibliyini sübut etmək istəmirəm. Hamımız bilirik ki, Tehranın, İsfahanın və başqa yerlərin yolları istedadlar becərib, inkişaf etdirmək üçün hamardır. Azərbaycanda belə bir hamar yol yoxdur. Təbrizdə dar düşüncələrin bolluğundan hamının xəbəri var. Hamımız bilirik ki, istedadlar burada inkişaf etmir, buranın atmosferası havasızdır, hamımız bilirik ki, yuxarıların əl-ayaqlarına dolaşan qanunlar Təbrizdə, ölkənin digər yerlərinə nisbətən daha yaxşı həyata keçirilir. Əksinə, millətin xeyrinə olan qanunlardan bizdə bir xəbər yoxdur. Biz hamımız bunları görürük, bəziləri də görür və hiss edirlər. Ancaq vəzifəmiz nədən ibarət olmalıdır?

Nəyimiz varsa götürüb qaçmaq? Budurmu düşünən beynin, əlində qələm olanın vəzifəsi? Təbrizi qoyub qaçan sərmayə sahibləri, düşünən beyinlər, sənətçilər və bu təbəqəyə xas olanlar mübarizəyə qadir olmayan, nəfsi zəif insanlardır. Düşünən beyin cəmiyyətin həkimi sayılır. Görəsən belə bir həkimin vəzifəsi xəstədən qaçmaqdır, yoxsa onu müalicə etmək? Getmək asan bir işdir. Ancaq qalıb xəstə bir cəmiyyətlə mübarizə aparmaq, düşmənin qabağından qaçmamaq hər oğulun işi deyil, oğul bağlı atmosferanı sındırmağı bacarmalıdır, düz olmayan yolları hamarlamalıdır, kimin gücü varsa, millətin yolunda əsirgənməməlidir. Qaçıb özgə yerlərdə özünü nümayiş etdirmək hünər sayılmır. Uzaqdan əli odda qızdırmaq yox, odun içinə girmək gərəkdir. Boş-boş bəhanələr gətirmək kişi işi deyil. Yad yerlərə gedib Azərbaycanın dərdindən ölmək yalanlarımıza inanmazlar, siz canınızı mənsub olduğunuz cəmiyyətdən daha çox istəyirsiniz. Əgər düz deyirsinizsə, onda qaçmaq nəyə lazım? Düşmənin əlindən qaçıb sonra mübarizə tələb edib və nəzəriyyələr irəli sürmək kimin dərdinə dərmandır? Görəsən bu düşünən beyinlər, sərmayə sahibləri, işgüzar müdirlər min bir bəhanələrlə yad yerlərə qoyub getməsəydilər, atmosfərə olduğu kimi qalardı? Düzdür Təbriz nöqsanlıdır, nöqsanları aradan qaldırmaq işə avam insanların yox, ziyalıların vəzifəsidir. Ziyalılar və ümumiyyətlə sənət adamları incə ruhlu olur. Ancaq onlar cəmiyyəti düzəltmək üçün aranılar, hər

bir ziyalı və yaxud incəsənət adamı filan vəzifəli şəxsdən mərhəmət gözləməməlidir, bu sadələhvlükdür. Bilirik, bilirik Azərbaycanda işləmək çətindir, canüzücüdür. Azərbaycanda hər bir insan öz sümüklərinin sındırılmasının səsinə ucadan eşidir. Vətəndə də qalmaq mümkün deyilsə, qaçmaq da düz yol deyil. Gəlin üçüncü yolu seçək...» [1997, № 80].

Hələ XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanda məarif sahəsində gözəl bir ənənənin əsası qoyulmuşdu. Məktəb və mədrəsələrdə nəşriyyə və mətbu nümunələri çap olunurdu. 1893-cü ildə Təbrizin «Müzəffəriyyə» mədrəsəsində «Nasiri» adlı qəzet nəşr olunurdu. Bir çox üstün keyfiyyətləri ilə seçilən bu qəzetin redaktoru «Müzəffəriyyə» məktəbinin müdiri idi. İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin əsasını qoymuş M.H.Rüşdiyyənin ardıcılları yeni məktəblər təsis etdirdilər. Onlar eyni zamanda bu məktəblərdə kitab, qəzet, jurnal nəşri ilə də məşğul idilər. Çox zaman bu işə mədrəsə və məktəblərin öyrənci və tələbələri də həvəslə qoşulurdular. 1907-ci ildə Təbrizdə işıq özü görən «Ümid» qəzeti Loğmaniyyə mədrəsəsinin tələbələri tərəfindən hazırlanmışdı. Beləliklə, 1989-cu ildə başlayaraq «Kamal» mədrəsəsində «Kamal», «Pərvəriş» məktəbində «Dəbistan», «Bəsirət» məktəbində «Üxviyyət» və «İttahad» adlı qəzetlər çap olunmağa başlamışdı. Bu ənənə bu gün də davam edir. Cənubi azərbaycanlılarının təhsil aldıkları elm ocaqlarında qəzet və jurnallar dərc edilir. Bu, təbii ki, daxili ehtiyacdən irəli gəlir. İranın bir çox iri şəhərlərində, əsasən tibb və texniki sahələr üzrə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr ana dilində mütbu orqanlarını çıxarmaqla bir növ mənəvi ehtiyaclarını ödəyirlər. Bununla onlar fars dilinin mütləq üstünlüyünü aradan qaldırır, ana dilində yazıb-oxumağın, nəinki mümkün, həmçinin üstün və zəruri olduğunu açıb göstərməyə çalışırlar. Bu mətbu orqanlarında çox zaman milli kimlik və milli mədəniyyətlə bağlı bilgi və örnəklərə geniş yer verilir. Cənubi mətbuatı üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, öz səhifələrində fars dilində məqalə və materiallar dərc etməklə Azərbaycan xalqının milli varlığını, mədəniyyətini,

zəngin tarix və ədəbiyyatını həm farsdilli, həm də İranın digər qeyri-azərbaycanlı xalqları arasında təbliğ edirlər.

Bu qəzetlərin tez-tez qapanmasının səbəbləri əvvəl maddi vəsait və maddi texniki imkanların məhdudluğu ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən öz səhifələrində milli-siyasi və milli-ictimai problemlərin kəskin şəkildə qoyulması, siyasi tələblərlə, şüarlarla çıxış etməsi, bir sözlə radikal milli-siyasi məzmun və xarakter kəsb etməsi ilə bağlı olur.

Lakin bu məsələlərdən bir qədər yan keçib bütün problemləri əsasən milli kultürel formada şərh etməyə çalışan mətbu orqanları özlərini yaşada bilir. Çox hallarda primitiv və kortəbii xarakter daşımalarına, Azərbaycan ədəbi dil üslubuna riayət olunmamasına, fars təhsilinin və təfəkkür tərzinin təsiri altında olub fikirlərin çox halda dolaşiq şəkildə ifadə olunmasına baxmayaraq bu mətbu orqanları mütərəqqi və demokratik əhval-ruhiyyələri olmaları ilə seçilir. Göstərilən nöqsan və qüsurlar isə obyektiv səbəblərlə; Cənubi azərbaycanlıların İranda öz doğma dilində təhsil almaq, yazıb-oxumaq, ciddi mütaliyə etmək, rəsmi yerlərdə danışmaq və s. imkanlara malik olmaması ilə bağlıdır. Son nəticədə isə iki faktor özünü daim qabarıq göstərir: milli kimlik, milli kultür və dil problemi.

Tək Cənubi Azərbaycanda deyil, bütün İran boyu ali təhsil ocaqlarında tələbələrin köməyi ilə onlarla dərgi və qəzetlər nəşr olunur. Məsələn, «Kimlik» qəzeti Sənəndə şəhərinin türkdilli tələbələri tərəfindən, «Çiçək» dərgisi Tehranın Tibb Universiteti, «Səs» qəzeti isə Zəncan universiteti tərəfindən hazırlanaraq nəşr edilir.

Daşdıqları adları kimi Sabaha, gələcəyə ümid hissələri ilə dolu olan və tələbə gənclərin yeni fikir, arzu, istək, diləklərini öz səhifələrində əks etdirən bu mətbu orqanları bütün İran boyu səpələnib: Tehrandə «Çiçək», «Dilşad», «Ərdəm», «İşıq», Təbrizdə «Səhər», «Bayquş», «Araz», «Yurd», İsfahanda «Məzun», «Səhənd», «Dan ulduzu», (Qəzvinə) «Araz» və s. Bundan başqa internet şəbəkəsində belə mətbu nümunələrinin müxtəlif variantları mövcuddur.

MÜHACİR MƏTBUATI

Azərbaycan mühacir mətbuatının ilk nümunələri Türkiyə, Misir və Avropanın bir sıra ölkələrində görünürdüsə, sonralar bu coğrafi siyahıya ABŞ, Kanada və digər ölkələr də daxil oldu.

Azərbaycan mühacirətinin ən böyük kütləsi, ən yaxın tellərlə bağlandığı Türkiyə ərazisində olmuşdur. Əvvəlki bölümlərdən bilirik ki, ilk mühacir mətbu orqanın əsası 1875-ci ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində qoyulub. «Əxtər» («Ulduz») qəzeti Məhəmməd Tahir Təbrizinin müdirliyi və Mehdi Təbrizinin baş redaktorluğu ilə İstanbul şəhərində 20 il fəaliyyət göstərüb. Türkiyə mühitindəki tərəqqipərvər münbitlik Tehranla, Cənubi Azərbaycan şəhərləri ilə sıx əlaqədə olması orada azərbaycanlıların geniş fəaliyyət göstərməsinə, mətbuatdan təbliğat vasitəsi kimi istifadəsinə imkan yaradırdı. Məşrutə hərəkatı xaricdə yaşayan mühacirləri də hərəkatə gətirmişdi, ziyalıların demokratik və vətənpərvər təbəqəsi vətəndəki hadisələrə reaksiya verir, xalqın və özünün düşüncələrini əks etdirmək məqsədilə kitab, qəzet və jurnal çap edirdilər.

Qəzet illər ərzində Cənubi azərbaycanlılar tərəfindən Türkiyədə «Şahsevən» (1888), «Şəms» (1909), «Şeyda» (1911), «Xavər» (1914), «Fikri istiqlal» (1910), «Sirus» (1909-1910) qəzetləri çap olunmuşdur.

Həmin mətbu orqanlarının çoxu tək Cənubili deyil, həm də quzeyli ziyalıların fəaliyyət meydanına çevrilmişdi. Belə ki, «Əxtər», «Sirus» qəzetlərində vaxtaşırı M.Şaxtaxtı, T.Simurq, M.Ə.Sabir, Ə.Ağaoğlunun və digər Quzeydən olan şəxsiyyətlərin imzalarına rast gəlmək olurdu.

ADR-nin süqutundan sonra Azərbaycan mühacirətinin mərkəzi əsas Türkiyədə M.Rəsulzadənin böyük fəaliyyəti nəticəsində yaradılmışdı. 1923-cü ildən başlayaraq onun təşəbbüsü və redaktorluğu ilə Türkiyədə «Yeni Qafqaziya» (1923), «Azəri-türk» (1928), «Odlu yurd» (1929), «Bildiriş» (1930) və s. mətbu orqanları nəşr olunurdu. Türkiyədə

1952

«Azərbaycan yurd bilgisi» «Azərbaycan» jurnalı da nəşr olunurdu. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra isə Türkiyədə soydaşlarımız tərəfindən «Xəzər», «Azərbaycan», «Azərbaycan səsi», «Azərbaycan türkləri», «Araz» kimi qəzetlər təsis olunmuşdu.

Almaniya Almaniya azəri türklərinin sıx məskunlaşdığı Avropa ölkələrindəndir. Öz demokratik yönümü və mədəni inkişafı ilə soydaşlarımızı hələ XX əsrin başlanğıcında cəlb etmişdir. 1915-ci ildə Berlində çap olunan «Kavə» qəzeti, 1921-ci ildə yenə də Berlində nəşr olunan «İransəhr» jurnalının istibdad və monarxiyaya qarşı fikirlərlə yanaşı sonralar hakim rejimin yürütdüyü assimilyasiya siyasətinin əsaslarını hazırlayan paniranizm, fars millətçiliyi və vahid millət kimi zərərli bir ideologiyayı yayırdılar.

Tanınmış publisist Mahmud Qənizadə bir müddət Almaniya kitabxanalarında elmi araşdırmalarla məşğul olmuş və 1926-cı ildə Berlin şəhərində «Səhənd» adlı qəzet təsis etmişdi.

1932-ci ildən başlayaraq Almaniya Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə «İstiqlal» (1932), «Qurtuluş» (1934), «Azərbaycan», «Hücum» və s. qəzetlər nəşr olunurdu.

Almaniya Öyvəllər Pəhləvi rejimin, sonra isə teokrat hakimiyyət orqanlarının təqib və repressiyaları Cənubi azərbaycanlıları İrandən mühacirət etməyə sövq etmişdir. Mühacirət mətbuatının son mərhələsi Azərbaycanın Cənubidə islam rejiminin formalaşması ilə bağlı olmuşdur. İİR-nin qəbul etdiyi yeni konstitusiyada ölkədə yaşayan bütün xalqların bərabər hüquqlara malik olması təsdiq olunsa da, reallıqda buna əməl olunmadı. 1978-79-cu illər inqilabında fəal iştirak edib qurbanlar verən, onun hərəkətverici qüvvəsinə çevrilən azərbaycanlılar son nəticədə inqilabın bəhrəsini görmədilər. Ölkədə onlara göstərilən ayrışçılıq siyasəti ilə barışmayan Azərbaycan ziyalıları ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

Bir qədər sonra İrandakı Xomeyni rejiminə zidd qüvvə-

- » «Kavə» qəzeti - 1915
- » «İransəhr» jurnalı - 1921
- » «Səhənd» qəzeti - 1926

lərin xaricə axını başlandı. Bunların bir hissəsi də sovet hakimiyyətinin yalnız radio dalğalarından, televiziya ekranlarından, qəzet-jurnallardan «tanıyanlar» idi ki, Şimali Azərbaycana gəlib səhvlərini anlayandan sonra Avropaya üz tutdular [48, 199].

Qeyd edək ki, paralel olaraq həmin illərdə keçmiş Sovetlər Birliyində milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi və siyasi proseslər dəmir pərdənin aradan götürülməsinə gətirib çıxarmış və mühacirətin yeni bir (quzeyli, Cənubili) dalğasının yaranmasına təkan vermişdir. Dünyanın bir çox ölkələrində məskunlaşan Cənubililər öz mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün mədəniyyət dərnəkləri təsis edir, qəzet və jurnallar nəşr etdirirdilər. Yaşadıqları ölkədə böyük ədalətsizliklərlə üzləşən və öz əqidə, amal və məsləkləri uğrunda mübarizə aparan Cənubililər hakim rejimin əsil mahiyyətini göstərməyə çalışırdılar. Cənubili mühacirlər uzun illərdən bəri mənəvi həyatlarında yaranmış boşluğu dölğürmaq məqsədi ilə Azərbaycanla bağlı bilgiləri daha dərinlən mənimsəyir, onun ədəbi-mədəni irsini təbliğ edirdilər.

Avropa və Amerika ölkələrində nəşr olunan mühacir mətbuat orqanlarında qoyulan əsas məqsəd çoxsaylı mühacir kütləsini xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, o cümlədən ölkəmizin tarixi keçmişini, ədəbiyyatı, incəsənəti ilə tanış etmək idi. Bu mətbu orqanları üçün ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də onların fəaliyyətinin Cənubi probleminə daha çox yönəlməsi ilə bağlı idi.

Bu gün mühacirətdə yaşayan soydaşlarımız içində Cənubidən olanlar sayca çoxluq təşkil edir. Bu təbii ki, həm say, həm də ərazi cəhətdən Cənubi Azərbaycanının quzeyi üstələməsi ilə bağlıdır. Ona görə də mühacirət mətbuatı Cənubililərin ədəbi siyasi potensial qüvvəsi hesabına fəaliyyət göstərir. Bu göstərici mühacir mətbuatında daha qabarıq gözə çarpır. Avropa ölkələrində məskunlaşan Cənubililərin milli vətənpərvər təbəqəsi daha çox Almaniya və İsveçdə cəmləşmişdir. Fərəhləndirici haldır ki, demokratik ruhlu ziyalılar yaşadıqları ölkədə Azərbaycan adı altında reallaş-

dırılan və keçirilən bir çox siyasi və mədəni tədbirlərin və proseslərin özündə gedir, çox zaman hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır, onlar həmin ölkələrdə qurduqları cəmiyyət və mərkəzlərin ideyalarını yayan və müdafiə edən sosial bazanın nəşr nümunələrini də yaratmağa nail olurdular.

Qeyd edək ki, ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Avropa və Amerikaya mühacirət etmiş Cənubili soydaşlarımızın azərbaycançılıq məfkurəsi ilə birləşib fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin arasında Almaniya, sonra İsveç və Amerikanın adını çəkmək olar. Almaniyada Cənubili mühacirlərin nəşr etdikləri mətbu orqanlarının çoxluğu daha fəal və təşəbbüskar olmalarından xəbər verir.

1978-79-cu illər inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan mühacir mətbuatının əsas hissəsi Almaniyada çap olunurdu.

1984-cü ildən başlayaraq Almaniyanın müxtəlif şəhərlərində 17 qəzet və jurnal nəşr olunub (bəzi mənbələrdə 1976-cı ildən çap olunan Köln şəhərində «Səttarxan bayrağı» adlı mətbu orqanının adı çəkilir, lakin onun haqqında heç bir məlumat əldə edə bilmədik – P.M.). Bu mətbu orqanlarına «Ana dili» (Bonn, 1984), «Molla Nəsrəddin» (Berlin, 1987), «Girdə miz» (Köln, 1991), «Atürat» (Köln, 1993), «Bayquş» (Köln, 1993), «Azərbaycan» (Kassel, 1993), «Ocaq» (Bonn, 1994), «Carçı» (Frankfurt, 1994), «Ulus» (Köln, 1995), «Azərbaycanın səsi – II» (Hamburq, 1986), «Azər» (Berlin, 1990), «Qaynarça» (Berlin, 1996), «Azərbaycanın səsi – III» (Köln, 1995), «Azərbaycan», (Köln, 1999), «Savalan» (Bonn-Berlin, 1999), «Info-Azərbaycan», (Bonn, 1990).

Bu mətbu orqanlarının əksəriyyəti vətənə, xalqa, ana dilinə olan sevgi ruhu aşılayır. Bununla yanaşı özünə məxsus xüsusiyyətlərə də malikdir. Məsələn, ictimai xadim, dönməz əqidəli vətənpərvər və ixtisasca həkim olan Nurəddin Qərvəzi 1984-cü ildə «Ana dili»ni nəşr etməklə mühacirətdə ardıcıl tarixi bir maarifçilik missiyasını yerinə yetirmişdir. Milli ziyalılara müəyyən mənada oyadıcı təsir göstərən bu qəzetin nəşr təcrübəsi özündən sonrakı mütərəqqi milli nəşriyyələrin təsisinə təkan vermişdir. Fərdi qaydada nəşr edilməsinə

151
"Ana dili" qəzeti - 1984-cü il.
Redaksiya - Nurəddin Qərvəzi

"Savalan" - 1999
jurnalı

Redaktor: Nürəddin Qəzəvi

baxmayaraq «Ana dili» Avropadakı soydaşlarımız arasında böyük nüfuz qazanıb. Butün bunlarla yanaşı «Ana dili» Almaniyada milli demokratik qüvvələrin təşkilatlanma-
dan əvvəlki bütün hazırlıq mərhələlərində mərkəz rolunu oynayıb. Qəzetin kifayət qədər dolğun və geniş tematikası var. Belə ki, hazırda fəaliyyətini davam edən «Ana dili» Almaniyada, eləcə də Avropanın digər ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların keçirdikləri mədəni kütləvi tədbirlərdən, siyasi aksiyalardan, Azərbaycanda mövcud ictimai-siyasi proseslərdən geniş şəkildə bəhs edir. Bundan əlavə qəzet ölkəmizin milli-ictimai inkişaf tarixini, buradakı hərəkət və prosesləri, əsasən 1945-46-cı illər Cənubi Azərbaycan Milli Hökumətinin fəaliyyətini təhlil edir, eləcə də elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərimizdən məlumat verir [35, 50-51]. Qeyd edək ki, Nürəddin Qəzəvi 1999-cu ildən «Savalan» jurnalını da təsis etmişdir. Azadlıq, istiqlal, ictimai ədalət – bu «Savalan»ın daimi şüarlarından biridir. Jurnalın redaktoru N. Qəzəvi bu gün Cənubili azərbaycanlıların qarşılaşdığı çətinliklərdən söz açaraq yazır ki, bu gün bizim kimlik krizisimiz var. Soydaşlarımızın bir qismi irançılıqdan uzaqlaşa bilmir. İnsanın iki milləti olmaz! O, nümunə olaraq kanadalıları misal çəkərək yazır: «Kanadalı özünü həm amerikalı, həm də kanadalı kimi təqdim etmir». Bununla o, Cənubili azərbaycanlılar arasında iki millətçilik problemini həm iranlı, (həm də azərbaycanlı) mövcud olduğunu söyləmək istəyir. Müəllif başqa bir mənfi halı da nəzərə çatdırır. Bu da həm İranda ki siyasi təşkilatların təsiri ilə bağlıdır. «Sovet sistemi dağılsa da, hələ də onun ideyalarını yaşadanlar var. Burada əsas olaraq milli mənafe götürülməlidir». N. Qəzəvi yazısına davam edərək onu belə yekunlaşdırır: «Öz millətini, öz mənafeyini qorumayan, onu tanımayan insan heç vaxt başqasının milli mənafeyini müdafiə edə bilməz» [100, 1999, №4].

1993

Köln şəhərində nəşr olunan «Atürpat» jurnalının təsisçisi və redaktoru tanınmış miniatürçü rəssam Əli Minayidir. Həm Quzey, həm də Cənubi Azərbaycanda görkəmli söz

"Atürpat" - 1993
jurnalı

152

Redaktor: Əli Minayi

ustalarının əsərlərinə çəkilməmiş onlarla nəfis əsərlərin, kitab rəsmlərinin müəllifidir. O, jurnalda həm illüstrasiyalarla, həm də yazıları ilə çıxış edir. İranda uzun illər antiazərbaycan – paniranist dairələr tərəfindən azərbaycanlılara qarşı milli zülm və ayrışdırıcılıq siyasəti aparılmışdır. Dil və mədəniyyətə basqı və təzyiqlər edilmiş, Cənubi azərbaycanlıların hüquqları total şəkildə pozulmuşdur.

«21 Azər» jurnalı Almanyanın Dartmund şəhərində 1998-ci ildə nəşr olunmağa başlayıb. Jurnalın təsisçisi Səməd Nikhanam, redaktoru Əlirza Miyanalıdır.

«21 Azər»-in nəşr olunduğu ünvan – Almaniya, Dartmund göstərsə də, əslində bu mətbu orqanı jurnalın redaktoru Ə. Miyanalının rəhbərliyi ilə Bakıda hazırlanırdı – P.M.)

Azərbaycanın Milli mübarizə tarixində əhəmiyyətli yer tutan 21 Azər (1945-46-cı illər S.C. Pişəvərinin başçılığı ilə Cənubi Azərbaycanda qurulmuş Milli hökumət dövrü) hərəkatının həm şanlı, həm də qaranlıq qalan səhifələrini üzə çıxarıb, ictimaiyyətə təqdim etmək vəzifəsini yerinə yetirir.

Jurnalın birinci sayında S.C. Pişəvərinin bir tarixi məktubu çap edilmişdir. İlk dəfə mətbuat səhifəsində çap olunan bu məktub bu görkəmli şəxsiyyətin ətrafında gedən sözsöhbətlərə və onun adına kölgə salmaq istəyində bulunanlara yetərli cavabdır.

«21 Azər» dərgisində də milli özünəqayıdış, milli özünüdərək problemi, milli-mənəvi-əxlaq dəyərlərimizə, milli sərvətlərimizə sahiblik məsələsi qabarıq şəkildə gündəmə çıxarılır və həmin problemlərin həlli yolları araşdırılır.

Dərginin bütün saylarında Azərbaycanın milli və qanuni hökuməti olan Azərbaycan Milli Hökumətinin bərpa olunması əsas hədəf seçilmiş və bu hədəfə yetmək üçün milli demokratiya prinsipləri gözlənilməklə bir sıra işlər görülmüş, həmin istiqamətdə ciddi müzakirələr aparılır, təklif, rəy, tövsiyələr hazırlanır. Burada çap olunan Azərbaycan Milli Hökuməti, «21 Azər» hərəkatı, hərəkatın iştirakçıları haqqında siyasi bilgi və məlumatlar verən sanballı məqalələr milli

mübarizə tariximizi əks etdirən bitkin materiallar müasir gəncliyin öz xalqını və tarixini sevərək dəyərləndirən soydaşlarımızın yaxın keçmişimizi öyrənməsində, milli şüurumuzun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Heç şübhəsiz dərginin «Taleyimiz, tariximiz» «Açılmamış səhifələr», «Tədqiqatlar, təhqiqatlar», «Ölkəmizi tanıyaq», «Xatirələr dənisi» rubrikaları aktuallığına və məna tutumuna görə oxucu rəğbətini qazanmışdı.

O taylı – bu taylı Azərbaycan xalqına dostunun kim, düşmənin kim olduğunu tanımaq, qazandıqlarımızın və itirdiklərimizin, səhvlərimizin nədən ibarət olduğunu göstərmək, anlatmaq «21 Azər» dərgisi ən uğurlu şəkildə yerinə yetirirdi. «21 Azər» qrupunun təsis etdiyi və 1945, 1946-cı ildə baş vermiş «21 Azər» hərəkatının adından götürmüş dərgi yaradıcı heyətin qarşıya qoyduğu ali məqsədə yetmək istiqamətində çox mühüm işlər görürdü. Jurnalda Azərbaycanla bağlı mövzu məhdudluğu yox idi. İstər Şimali, istər Cənubi Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, Vətəndə baş verən ictimai-siyasi hadisələr «21 Azər»də geniş işıqlandırılırdı.

Skandinaviya ölkələri içərisində Azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyi dövlətlərdən biri də İsveçdir. Bu ölkədə yaşayan soydaşlarımız tərəfindən bir çox mətbu orqanları nəşr olunur.

1991-ci ildən başlayaraq İsveçdə 8 qəzet və jurnalın əsası qoyulub. Onların əksəriyyəti ölkənin paytaxtında cəmləşib. Bunlar «Azərbaycan» (Stokholm, 1995), «Səhənd» (Stokholm, 1994), «Çiçək» (Stokholm, 1995), «Tribun» (Stokholm, 1997), «Durna» (Stokholm, 1998), «Varlığın səsi» (Stokholm, 1999), «Birlik» (Stokholm, 1999), «Dalğa» (Stokholm, 2001). Tribun jurnalı onların içərisində xüsusilə seçilir. Stokholmda nəşrə olunan «Tribun»¹⁹⁹⁴ jurnalı həm məzmun ideya baxımından, həm də tərtibat cəhətindən 90-cı illərdə xarici ölkələrdə soydaşlarımız tərəfindən çıxarılan mətbu orqanları içərisində diqqət çəkir. Jurnalın redaktoru Əlirza Ərdəbilidir. O jurnalın yaranması ilə bağlı yazır:

İsveç

«1990-cı ilin 20 yanvar hadisələri vaxtında əlimiz KİV-ə çatmırdı. Çox acınacaqlı vəziyyət keçirirdi. Çoxlarımız yenincə məskunlaşmışdır. Qərarlaşıb Stokholmda «Azərbaycan səsi» adlı radioda işə başladıq. Hazırladığımız verilişlər böyük zəhmətlə başa gəlsə də onu yaşadığımız şəhərdən və ümumiyyətlə İsveçdən kənarında eşidən olmurdu. Radioda işləyə-işləyə başqa imkanlar və bizim əməkdaşlıq edə bilən dostlar, həmkarlar axtarırdıq. Nəhayət 1997-ci ildə istəyimizi həyata keçirə bildik. «Tribun» adlı jurnalımızı çıxardıq». [107, 1997, № 1, 5]. Jurnal haqda müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün onun saylarından birində (№ 3) dərc olunan materiallara nəzər salaq: onun «Milli kimlik və ortaq dil», «Azərbaycana qarşı milli zülm», «Dil və dinə əsaslanan etnik millətçilik», «Milli məsələyə yeni bir baxış», «Türk dili və ədəbiyyatının yüksək yeri», «İranda 20 milyon azərbaycan azlığı», «İsrail qövmləri və səlcuq türkləri», «Sərhəddimiz bir dünyaya doğru», «Dünya millətlərinin bahar mərasiminin tarixi», «Ötən əsrlərdən gələn səs», «2000-ci ilin astanasında mənəvi dünyamız» və s., jurnalın İnternet sahifəsi də mövcuddur; www.tribun.com. Jurnalın redaktoru baş məqalələrindən birində İranda yaşayan Azərbaycanlıların milli haqlarının qorunmaması məsələsi ilə bağlı yazır: «Biz İranın hüquqsuz təbəələriyik. İranda formalaşmış mədəniyyət güzgüsündə bizim mənəvi, milli portretimizin cizgiləri görünür. Bu dövlətin mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyəti və təbliğatı yalnız fars mənəyinə, fars düşüncəsinə əsaslandığı üçün yalnız bir mədəniyyət anlayışı formalaşdırılmış və inkişaf etdirilmişdir. Bu coğrafi ərazidə yaşayan xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların dili və mədəniyyəti yasaq edilmişdir. Tarixin müxtəlif dövrlərində böyük saraylar fəth etmiş dilimiz, mədəniyyətimiz bu gün rəsmi dairələrdən qovulsada sənələrdən qovula bilməyəcəklər. Dilimiz böyük təfəkkür faktıdır. Dilin arxasında duran təfəkkür, enerji, düşüncə sistemi nə qədər güclü və əhatəlidirsə, həmin dildə yaranan əsərlər bir o qədər möhtəşəm və əzəmətli olacaqdır».

Müxtəlif düşüncəli qələm sahiblərinin yazılarında günümüz üçün gərəkli olan çox dəyərli fikir və mülahizələr, məntiq və proqnozlar vardır. Milləti oyaatmaq, sabaha səfərbər etmək, pərdələri götürüb real həqiqətləri ortaya qoymaq ümumxalq işi üçün çox önəmlidir. Fkrimizcə, «Tribun» buna cəhd edir.

«Varlığın səsi» 1999/cu ildən İsveçdə nəşr olunur. İkinci sayından etibarən populyarlaşan jurnalın redaktoru Məsa Həsəmidir. Jurnalın səhifələrində çeşidli mövzulara toxunulur: dil, ədəbiyyat, tarix, folklor materialları və s. Jurnalın əsas prinsip və məqsədi Azərbaycanı Avropaya tanıtmayaqdır. Jurnal səhifələrində Azərbaycanın mənəvi irsi, görkəmli fikir və sənət adamları, musiqi, mədəniyyət abidələri ilə bağlı öz səhifələrində müntəzəm məqalə və məlumatlar dərc edirlər.

Bildiyimiz kimi bədnam qonşularımız bizim tək torpağımıza deyil, mənəvi sərvətimizə də əl atıb «özünütküləşdirirlər». Bu azmış kimi, bəzən farslar da Nizami, Xaqani kimi milli şairlərimizi, bir sıra mədəniyyət abidələrimizi, Təbriz xalçalarını (məsələn, Kaşan, Şiraz adı altında) və s. məhz farslara məxsus olduğu iddiasında olurlar.

«Varlığın səsi» qoyulan məsələ ilə bağlı həqiqəti üzə çıxarmaq Azərbaycan xalqının mənəvi zəngin mənəvi sərvətinə sahib durmaq və onu yetərinə təbliğ etmək funksiyasını layiqincə yerinə yetirir.

Stokholm şəhərində hələ 1985-ci ildə fəaliyyət göstərən «Durna» Azərbaycan mühacirləri cəmiyyətinin orqanıdır. İlk saylarında folklor materiallarına geniş yer ayıran «Durna» fars təhsilli Cənubi azərbaycanlıları üçün «öz dilində tək danışmaq yox, yazmaq da olarmış» kimi həqiqəti ortalığa qoymuşdur. Ədəbi dil yazıda formalaşır prinsiplərinə əsaslanan jurnalın əməkdaşları soydaşlarının uzun illər irtica rejiminin ana dilində «yazmaq xofu»nu aradan götürməyə çalışır, sadə anlaşıqlı, canlı bir dillə oxucuların görüşünə gəlirdilər. Jurnal informasiya xarakterli yazılara da geniş yer ayırır, dünyada baş verən hadisələri müntəzəm işıqlandırır.

"Xilafət" qəzetli - 1906

"Aydın" qəzetli - 1979

2001-ci ildə jurnalın adı «Dalğa» ilə əvəz olunur.

«Dalğa» jurnalı Azərbaycan Milli Demokratik nehzətinin (hərəkatının) fikir və ideyalarını yayan bir mətbu orqanı kimi fəaliyyət göstərir. «Dalğa» ərəb əlifbası ilə Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunur.

İngiltərədə mühacir mətbuatımızın əsası 1906-cı ildə Londonda çıxan «Xilafət» adlı qəzetlə qoyulub. Ərəb, Azərbaycan və türk dillərində nəşr olunan bu qəzetin redaktoru Şeyx Həsən təbrizi idi. E.Braunun yazdığına görə o, London Universitetində şərq ədəbiyyatından mühazirələr oxuyurdu. O, həm də Londonda çalışdığı müddətdə E.Braunun fars dili müəllimi olmuşdur [60].

1978-1979-cu illər İran inqilabına böyük ümidlərlə qoşulan və sonda gözlənilən nəticələrə nail olmayan və yeni qurulan rejimlə barışmayan Cənubili milli vətənpərvər ziyalıların bir hissəsi vətəndən Böyük Britaniyaya mühacirət etdilər. Onlar 1979-cu ildə Londonda Azərbaycan və fars dillərində olan «Aydın»-liq qəzetini təsis etdilər.

Böyük Britaniyada sonralar Quzey Azərbaycandan mühacirət etmiş soydaşlarımız tərəfindən ölkənin paytaxtında Azərbaycan, rus, ingilis dillərində «Salam», Azərbaycan, ingilis dillərində «Ana yurdum», ingilis dilində «Kaspian» və s. kimi mətbu orqanları çıxarmışlar.

Ötən ilin 90-cı illərindən sonra Amerikanın müxtəlif şəhərlərində soydaşlarımız tərəfindən nəşr olunan mətbu orqanları Los-Anceles şəhərlərində «Azərbaycan», «Əlifba», «Beynəlxalq Azərbaycan», Vaşinqtonda «Reform», «Dirilik», «The Turkish world», Sietldə «Babilon Azerbaijan» və s. qəzet və jurnallar idi. Vaşinqtonda çıxan «Reform» jurnalının redaktoru tanınmış cərrah, Tehranda Azərbaycan dilində çıxan «Vaqlıq» jurnalının naşiri və redaktoru d-r Cavad Heyətın qardaşı Firuz Heyətdir. Üç dildə (Azərbaycan, ingilis, fars) nəşr olunan bu jurnalın səhifələrində hər iki Azərbaycan həqiqətləri öz əksini tapırdı.

«İldırım» dərgisi Cənubi azərbaycanlılar tərəfindən Kanadanın Montreal şəhərində nəşr olunur. 1998-ci ildən

İngilis və Azərbaycan dillərində çap olunan dərginin baş redaktoru Salek bəy jurnalın yaranması tarixi ilə bağlı yazır: «Kanadada 1986-cı ildə mühacirət etmişik. O zaman Kanada azərbaycanlılardan ibarət cəmiyyətlər var idi. Bu cəmiyyətlər 1989-cu ildən etibarən güclü fəaliyyətə başladılar. Qəzet çıxarmaq fikrimiz vardı, amma bununla bağlı qızgın mübahisələr olurdu. Bakıda 1990-cı ildəki 20 yanvar faciəsi ilə bağlı Montreal Universitetində böyük tədbir keçirdik. Rusiya hökumətini məhkum etdik. 1993-cü ildə şəhərin iri meydanlarından birində Azərbaycana erməni basqınları ilə bağlı mitinq keçirdik. Kanada ictimaiyyətini və medianı bu məsələyə cəlb edə bildik. Çünki onların Azərbaycan həqiqətləri haqqında cüzi təsəvvürləri belə yox idi. Bu azmış kimi, onlara belə bir fikir aşılarmışdı ki, guya bizlər Ermənistanı təcavüz elirik. Mitinqin bizə köməyi o oldu ki, KİV-ləri bizdən müsahibə götürdülər. Qəzet səhifələrinə, televiziyaçıya çıxdıq. Hətta ölkənin paytaxtında – Toronto şəhərində çıxış etdik. Qeyd edək ki, o müddətdə İran qəzetlərində bizim əleyhimizə yazılar gedirdi. Biz öz borcumuzu qismən yerinə yetirib Kanadada Azərbaycanla bağlı boşluğu götürə bildik. Elə «İldırım» dərgisini çıxarmaq qərarına da o illərdə gəldik» [85, 1998, №1].

Biz demokratik toplumun yaranması üçün döyüşür və inanırıq ki, demokrasının olmamasından belə milli haqsızlıqlar və milli zülm ortaya çıxır. Biz Azərbaycanın gələcəyini təkcə azərbaycanlıların iradəsi ilə ölçüb, biçilməsinə və onların istəyi kimi idarə olunmasına dərinədən inanırıq. Biz oxucularımızı millətə nə edib ya etməmələri üçün kəsin və tək bir yol təklif etmirik. Ancaq demokratiyanı təklif edirik və çoxluğun istədiyini kimi olunmasını istəyirik. Biz hər türlü diktatorluğa qarşı, bütün gücümüzlə döyüşə and içmişik. O üçün özümüzə diktator olmaqdan və millətə nə edib, nə etməməyin deməkdən uzaq durub ancaq demokratik bir toplumun yaranması ilə milli zülmün aradan qaldırılmasına inanırıq və təbliğ edirik. Biz milli haqlarımızı danan şovinistlərə qarşı döyüşə qalxıb dizə köçürənə qədər milli haqları

mızın rəsmi tanınmasına qədər mücadilə aparacağıq.

Ana dilimizdən (Azərbaycan türkcəsindən) yasaqlıqın götürülməsi, Azərbaycan Türkcəsi Cənubi Azərbaycanda rəsmi dil kimi tanınıb və məktəblərdə, universitetlərlə örgənilməsi televiziya, radio, dərgi və jurnalların demokratik prinsiplərə dayalı yazıb yayınlanması bizim ilk və başlanğıc istəklərimizdəndir. Bu arada Azərbaycanın nə kimi siyasət tutub, ya tutmamasında toplumun və milli düşüncənin gəlişməsi ilə bağlıdır.

«Qurtuluş dərgisi» 1996-cı ildə Kanadanın Toronto şəhərində nəşrə başlayıb. Kanadada yaşayan azərbaycanlıların yaratdıqları «Azərbaycan qurtuluş cəhbəsi»nin mətbu orqanıdır. Üç aydan bir çıxan jurnalın özəl xüsusiyyətlərindən biri onun üç dildə – Azərbaycan türkcəsində, İngilis və Fars dillərində çıxmasıdır. Dərginin redaktoru Fəridə Həkim, baş yazarı isə Əlirza Əjdərzadədir.

Dərginin redaktoru onun yaranma tarixi ilə bağlı ilk sayda yazırdı: 1996-cı ildə yaşadığımız Toronto şəhərində 21 Azər hərəkatının ildönümü münasibətilə (1945-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda milli Demokratik hökumətin qurulması) universitetlərdən birində tədbir keçirdik. Orada mən də çıxış etdim. Tədbirə çoxlu azərbaycanlılar qatılmışdı. Elə orada toplaşan azərbaycanlılarla söhbət zamanı belə qərara gəldik ki, Azərbaycanı tanımaq məqsədilə bir cəmiyyət yaradaq. Ona «Qurtuluş» adı verdik. Bu cəmiyyətin mətbu orqanı da təbii olaraq «Qurtuluş» adlandı» [92, 1997, №1]

Kanadada:

«Hələrim» dərgisi - 1998
«Qurtuluş» dərgisi - 1996

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan və rus dillərində

1. Агаев С.Л. Иран между прошлым и будущим. Москва, 1987.
2. Ağayeva G., Təbriz ədəbi mühiti, Bakı, 2004
3. Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu. B., 2001.
4. Azərbaycan dövrü mətbuatı. Biblioqrafiya (tərtib edən S.Rüstəмова-Tohidi) Bakı, 1993.
5. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. Bakı, 1961-62.
6. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları. Bakı, 1968.
7. AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası
8. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki. Bakı, 1985.
9. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası IV cildə. Bakı, 1981, 1983, 1988, 1994.
10. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 1989.
11. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycan ədəbi dil: normalar və üslublar. Bakı, 1982.
12. Çeşmiazər. M.M.Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı, 1986.
13. Doktor Cavad Heyət. B., 1995.
14. Дорошенко. Система просвещения в Иране. М. 1959.
15. Əhmədov T. N.Nərimanovun yaradıcılıq yolu. B., 1991.
16. Əmirov S. Cənubi Azərbaycan Milli-demokratik ədəbiyyatı (1941-1990-cı illər), Bakı, 2000.
17. Əhməd V. M.C.Pişəvəri: həyatı, mühiti və yaradıcılığı, Bakı, 1998
18. Güney Azərbaycan. (Məlumat kitabı) Bakı, 2000.
19. Hatəmi H. Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializm əleyhinə mübarizəsi. B.1964.
20. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.

21. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı, 1998.
22. Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı, 1988.
23. Həsənli C. Güney Azərbaycan, Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945), Bakı, 1998.
24. Həsənli C. Soyuq müharibənin başladığı yer. Güney Azərbaycan. 1945-1946. Bakı, 1994.
25. Həsənzadə T. M.H.Etimadülsəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri. B. 2001.
26. Həsənzadə T. C.Məmməquluzadənin Cənub səfəri və Molla Nəsrəddin jurnalının Təbrizdə nəşri. Bakı, 1991.
27. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. B., 1990.
28. Комиссаров Д.С. О современном иранском литературоведении. М., 1983.
29. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX-XX yüzilliklər. Bakı, 2002.
30. Qarayeva G. Hacıqədirlı A. «Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi. I kitab. B. 2003.
31. İbrahimov T.A. (Şahin) İranda siyasi cəmiyyətlər və təşkilatların yaranması. Bakı, 1967.
32. Nutqi Həmid. Hər rəngdən. Dünəndən bu günə, Ankara, 1996
33. Marağayi Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, 1982.
34. Rəsulzadə M. Əsərləri. (Kitabı çapa hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi prof. Ş.Hüseynov).
35. Məmmədov R. Azərbaycan diasporu və milli mətbuat. Bakı, 2004
36. Məmmədzadə H. Axundov və Şərq, B., 1971.
37. Məmmədquluzadə Həmidə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. 1981.
38. Məmmədli Q. Xiyabani. Bakı, 1949.
39. Məmmədova P. «Varlıq» jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, 2000.

40. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. B.,1980.
41. Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur Bakı, 1998
42. Nəсібzadə N. Bütöv Azərbaycan. Bakı, 1997.
43. Pişəvəri S. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1984
44. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. Bakı, 1990.
45. Xəndan Cəfər. Uğur yolu, Bakı, 1987
46. Xəndan Cəfər, Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. B., 1980.
47. Резников А. Иран падение шахского режима. М., 1983.
48. Rizvan N. Azərbaycan diasporası tarixindən, Bakı, 1998
49. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005
50. Рипка Я. История таджикской и фарсидской литературы.
51. Tağıyeva Ş. 1920-ci il Təbriz üsyanı. B., 1990.
52. Tahirli A. Mühacirət mətbuatı. II j., B., 2003.
53. Tərbiyət M. Daneşməndane Azərbaycan. Bakı, 1987.
54. Vəkilov J.M. Azərbaycan respublikası və İran: 40-cı illər, Bakı, 1991
55. Vilayi M.P. Cənubi Azərbaycanda Milli azadlıq uğrunda demokratik mətbuatın mübarizəsi (1945-1946), Bakı, 1963
56. Zöhtabi M. İran türklərinin tarixi, Təbriz, 1998

Başqa dillərdə

57. Adamiyyət F. Fikri-azadi və müqəddimeye-İran. Tehran 1340.
58. Aryanpur Y. Əz Səba ta Nima. Tehran. IIc., 1354.
59. Bərzini M. Mətbuate İran. Tehran, 1354.
60. Brawne E., Tarbiyat M. The press and poetry of modern Persia. Kambrige. 1914
61. Haşimi M.S. Tarixe cəraid və məcəlləte İran. İsfahan, 4 cildə, 1327-1331.

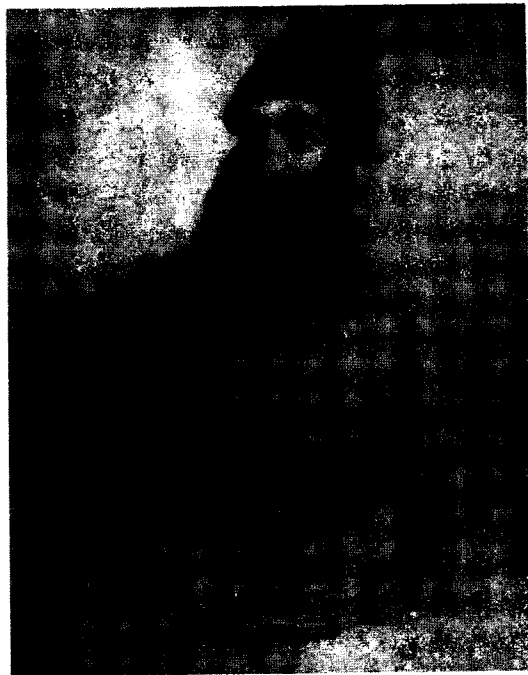
62. Shaffer Brenda. Borders and Brethren. Iran and Challenge of Azerbaijani Identity. , Cambridge, USA, 2002.
63. Kəsrəvi Ə. Tarixə Məşrutəyə İran, Tehran 1330
64. Sərdar N.S. Tarixə ruznameha və məcəlləhəyə Azərbaycan, I c., yersiz, 1360.
65. Umid. H. Tarixə-fərhəngə Azərbaycan Təbriz 1332.
66. Musəvi N. Əsərhəyə montəşir şodə be torki Azərbaycani dər İran, yersiz, 1360
67. Uzun Ə. Cənubi Azərbaycan basın tarixi, Trabzon, 2002

Dövrü mətbuat

68. «Ana dili» qəzeti
69. «Ay molla əmi» qəzeti
70. «Azərbaycan» – II jurnalı
71. «Azərbaycan» – VI qəzeti
72. «Azərbaycan»– VII qəzeti
73. «Azərbaycan» – VIII jurnalı
74. «Azərbaycanın səsi» jurnalı
75. «Bakı-Təbriz» jurnalı
76. «Dədə Qorqud» jurnalı
77. «Durna» jurnalı
78. Ədəbiyyat qəzeti
79. «Əxtər» qəzeti
80. «Əkinçi» qəzeti
81. «Əncümən» qəzeti
82. «Fəryad» qəzeti
83. «Günəş» məcmuəsi
84. «Həşərətül ərz» qəzeti
85. «İldırım» jurnalı
86. «İnsaf» qəzeti
87. «İnqilab yolunda» jurnalı
88. «İstiqlal» qəzeti
89. «21 Azər» jurnalı
90. «Qardaş ədəbiyyatlar» jurnalı
91. «Kamal» qəzeti

92. «Qurtuluş» qəzeti
93. «Middle East» jurnalı
94. «Molla Nəsrəddin» jurnalı
95. «!Naleyi millət» qəzeti
96. «Nəsime-şimal» qəzeti
97. «Nəvide Azərbaycan» qəzeti
98. «Nəzmiyyəyi Təbriz» qəzeti
99. «Peykar» qəzeti
100. «Savalan» jurnalı
101. «Sepido-siyah» jurnalı
102. «Sitareyi Azərbaycan» qəzeti
103. «Suri israfıl» qəzeti
104. «Şahin» qəzeti
105. «Şərq» qəzeti
106. «Təcəddüd» qəzeti
107. «Tribun» jurnalı
108. «Varlıq» jurnalı
109. «Varlığın səsi» jurnalı
110. «Vətən yolunda» qəzeti
111. «Yoldaş» jurnalı

FOTOLAR, SƏNƏDLƏR

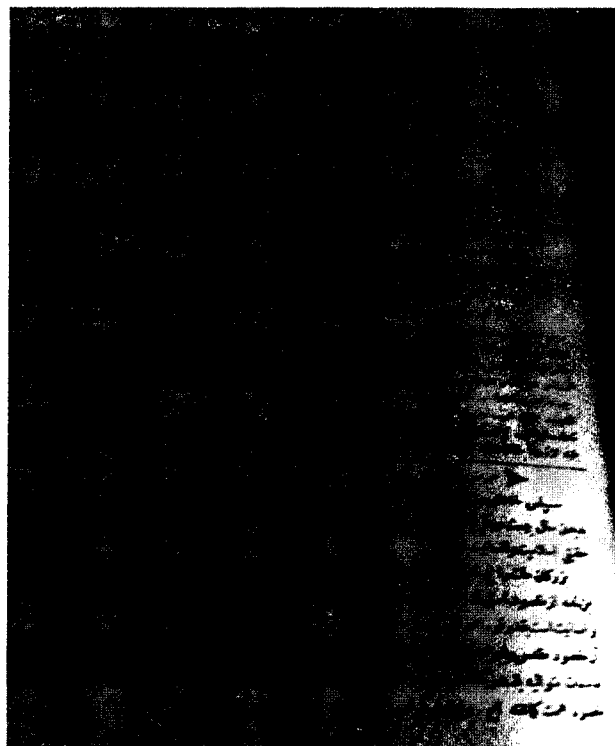
Böyük islahatçı Abbas Mirzə Qacar

Çapxana. Təbriz, XIX əsrin əvvəli

«Təbriz». Təbriz, 1879

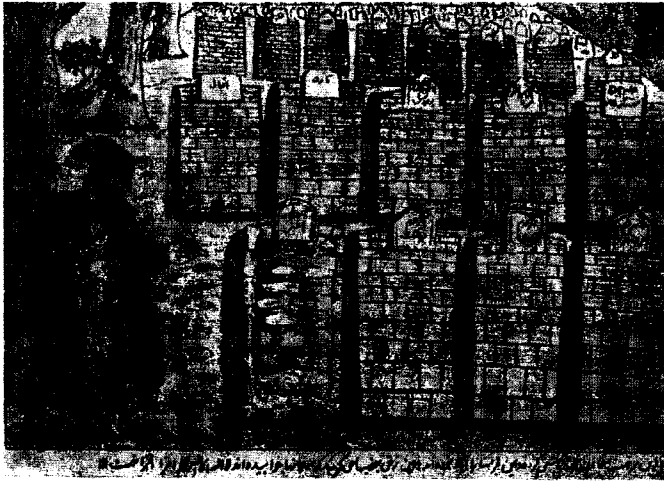

«Əxtər». İstanbul, 1875*

Qeyd: Mətbu orqanlarının adı, çap olduğu yer və 1-ci sayının nəşr tarixi göstərilir.

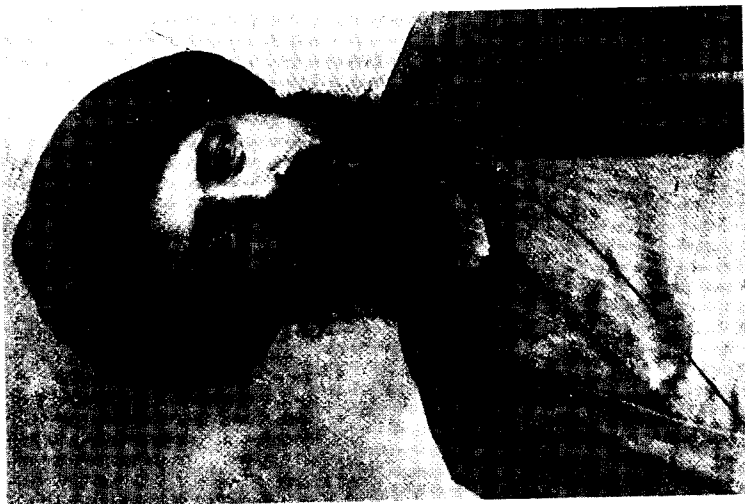

بند و بندگی است و در آید و ایام حضرت و عزت و کرامت گویا که درم دارم سرایم این خدایا.

«Azərbaycan». Təbriz, 1906

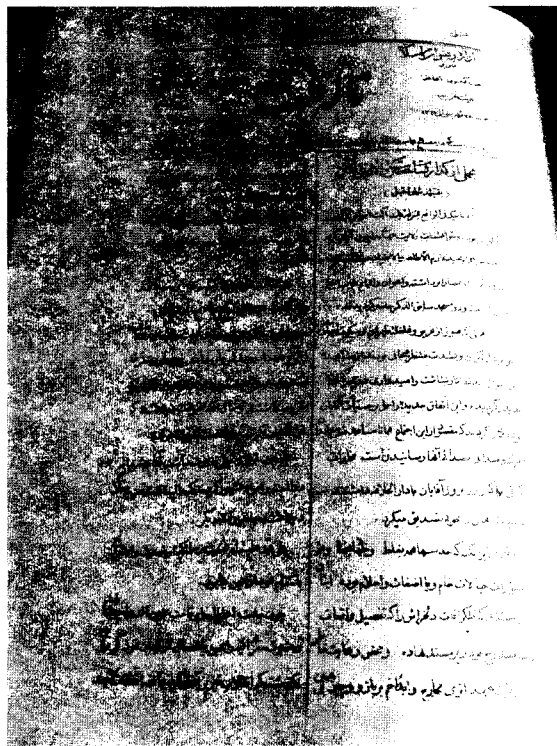
(Şəkildə müxalif yönlü qəzetlərin qapanmasına işarə olunur; əhbiristanlıdakı bas daşlarının üzərində qəzetlərin adı yazılıb)

Sadiq Fərəhani Ədibülməmalik

Əli Əkbar Dehxuda

«Nalayi millat». Təbriz, 1908

«Haşeretül arz». Təbriz, 1908

شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰

ایران نو

شماره ۱۰۰۰۰

این گفده است...
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰

کتاب...
 شماره ۱۰۰۰۰

روزنامه ایران نو، چاپی، ادبیاتی، اقتصادی، علمی، فنی، اجتماعی، از هر گروه مطالب موردتوجه است.

اداره ایران نو

مجلس مطبوعاتی تهران
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰

مجلس اقتصادی مخابرات روس
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰

**Экономический магазин
 Русской Колонии**
 В магазин вывозятся различные
 промышленные товары
 большой парижской фирмы
автомат "СВЕТЛОЧ"
 мощностью около 600 ватт
 стоимость "1300"
 Цены умеренны.

مجلس اقتصادی مخابرات روس
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰

مجلس اقتصادی مخابرات روس
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰

کتابخانه

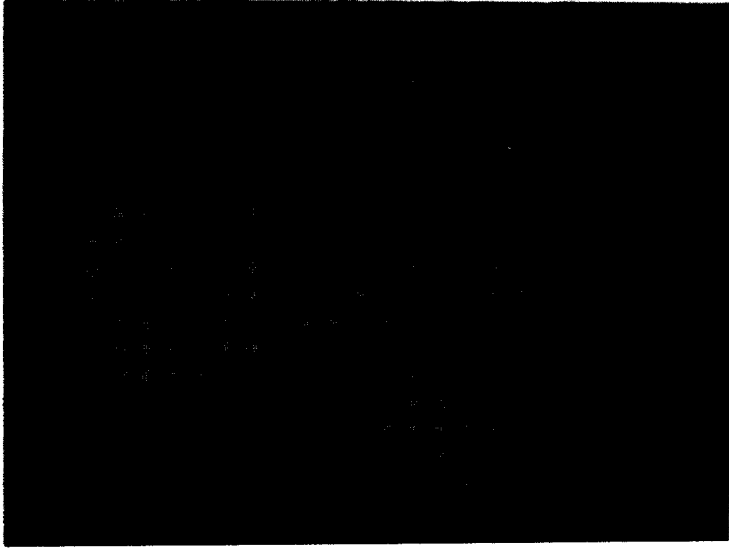
کتابخانه مطبوعاتی تهران
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰

مجلس اقتصادی مخابرات روس
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰

مجلس اقتصادی مخابرات روس
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰

مجلس اقتصادی مخابرات روس
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰
 شماره ۱۰۰۰۰

«Iran-nou», Tehran, 1909-1910

Şeyx Məhəmməd Xiyabani

Tağı Rüşfat

«Tæcaddüd». Tabriz, 1917

Cəfər Xamneyi

Mir Cəfər Pişəvəri (Cavadzadə)

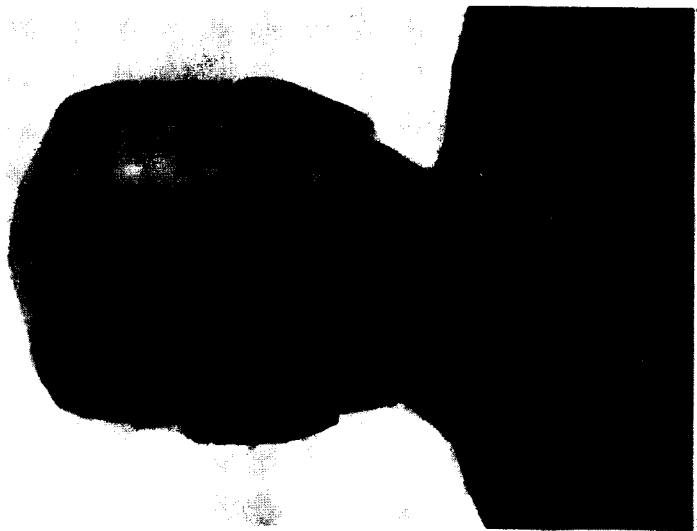
Mirzadə Eşqi

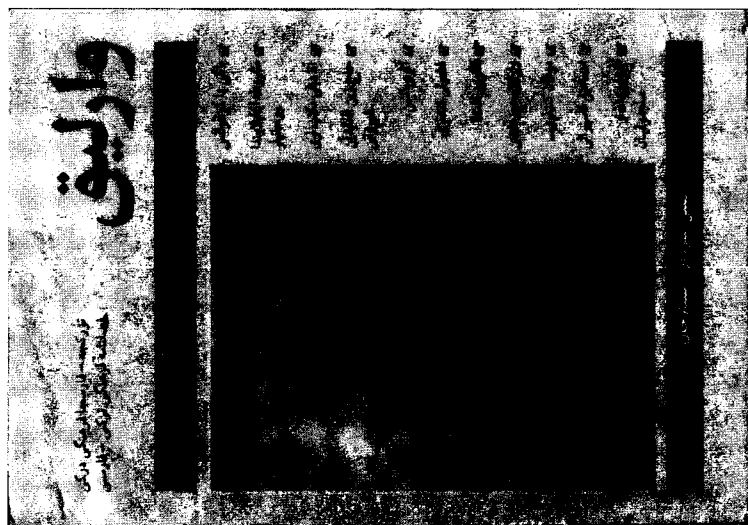
«Azərbaycan». Təbriz, 1945

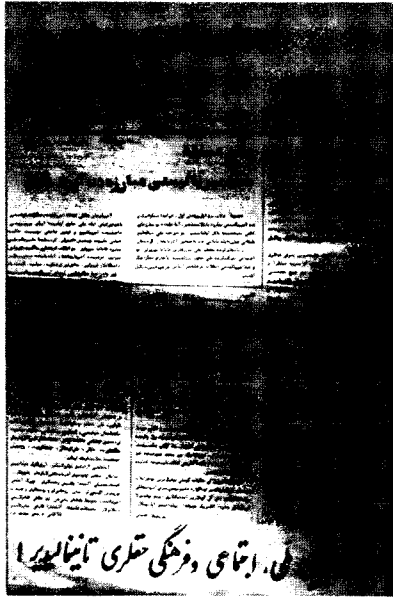
Şəkil 30- «Cavanlar». Təbriz, 1945

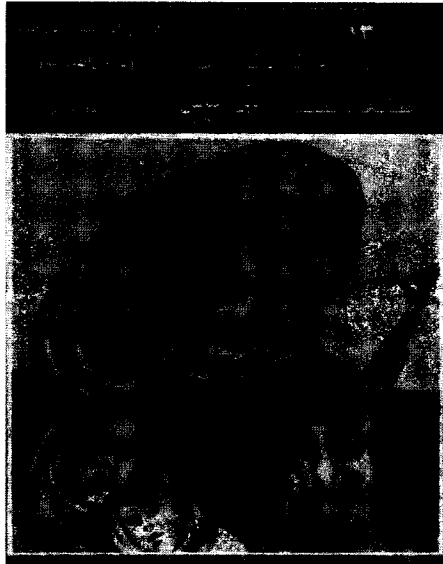
Doktor Cavad Heyat

«Varliq». Tehran, 1979

«Çanlıbel». Tehran, 1979

«İnqilab Yolunda». Tehran, 1980

دهده قورقود ۱۱

ادبی مجله

اینگیلیسی دیلی - ادبیات و تریکی دیلی - تورکجه دیلی - آذربایجان دیلی - ۱۹۸۰-۱۹۸۱

کور اوغلو (کورداغ خان ابن قهرمان کورداغ)

«Dədə Qorqud». Təbriz, 1980

منیم هونتیم سنین بیجان
آمان دلی دیز آمان دین دیز

اوسکر

آذربایجان

شاعر نو و یاز بچیلار جمعیتی نین اورغانی

آیطیق ادبی و انتقادی مجله

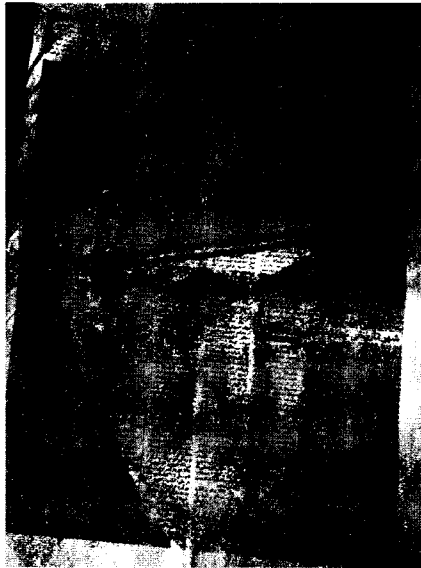
بیورنجی ایل

سنگد آیی ۱۳۵۸

نومره (۱)

نیمه ۲۰۰۰

«Ülkər»

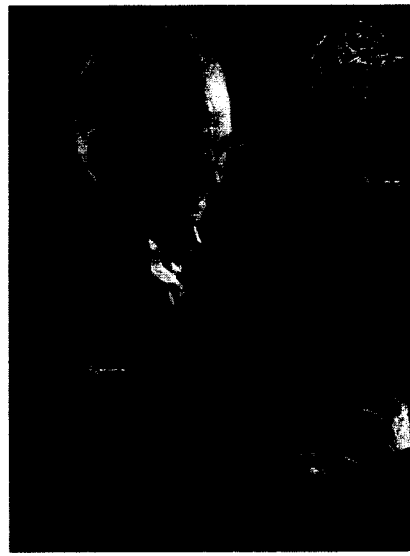
«Səhənd». Tehran. 1989

پایه علمی و ادبی و فرهنگی و اجتماعی

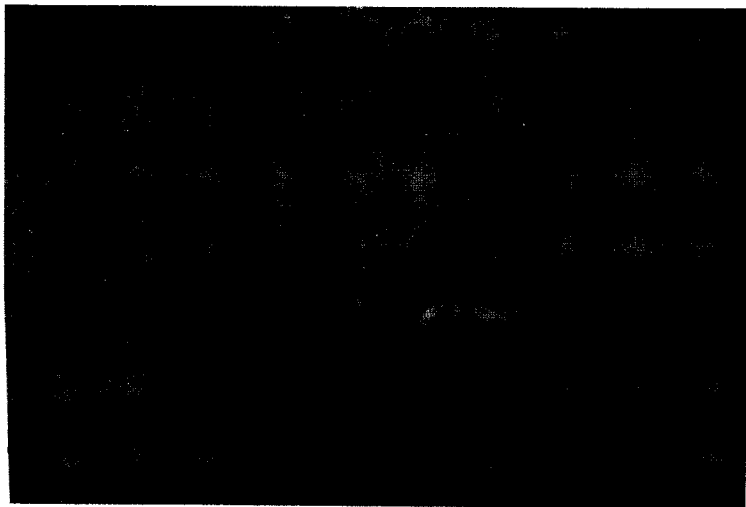
«Çuvalduz». Təbriz, 1991

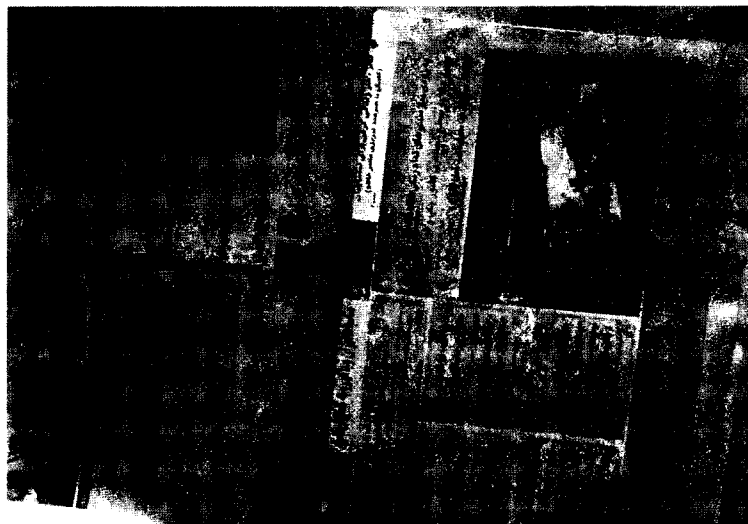
«Səhər». Təbriz, 1999

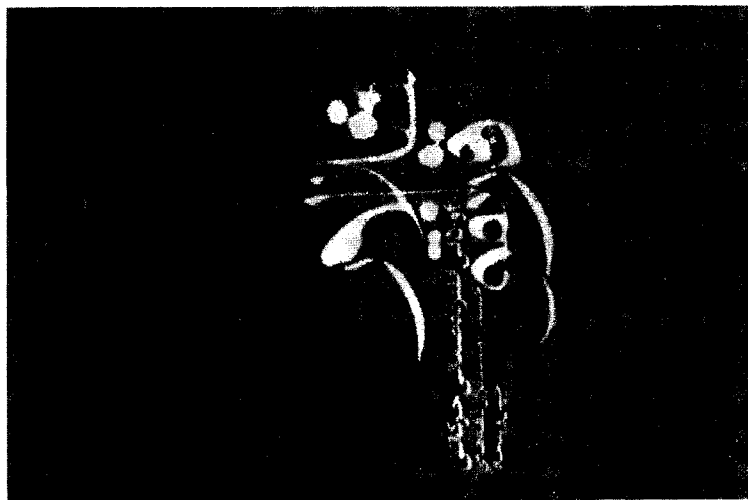
«Peyki Azər». Zəncan, 2000

«Heydərbaba». Təbriz, 2001

«Araz». Ərdəbil, 2003

«Güneş». Tehran, 2003

«Dilmac». Tehran, 2004

«Xudafarin». Tehran, 2004

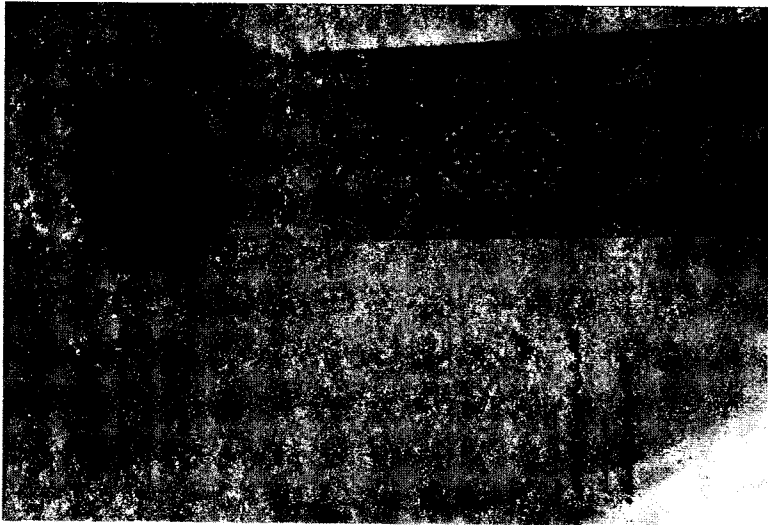
«Əhrar». Tabriz, 2006

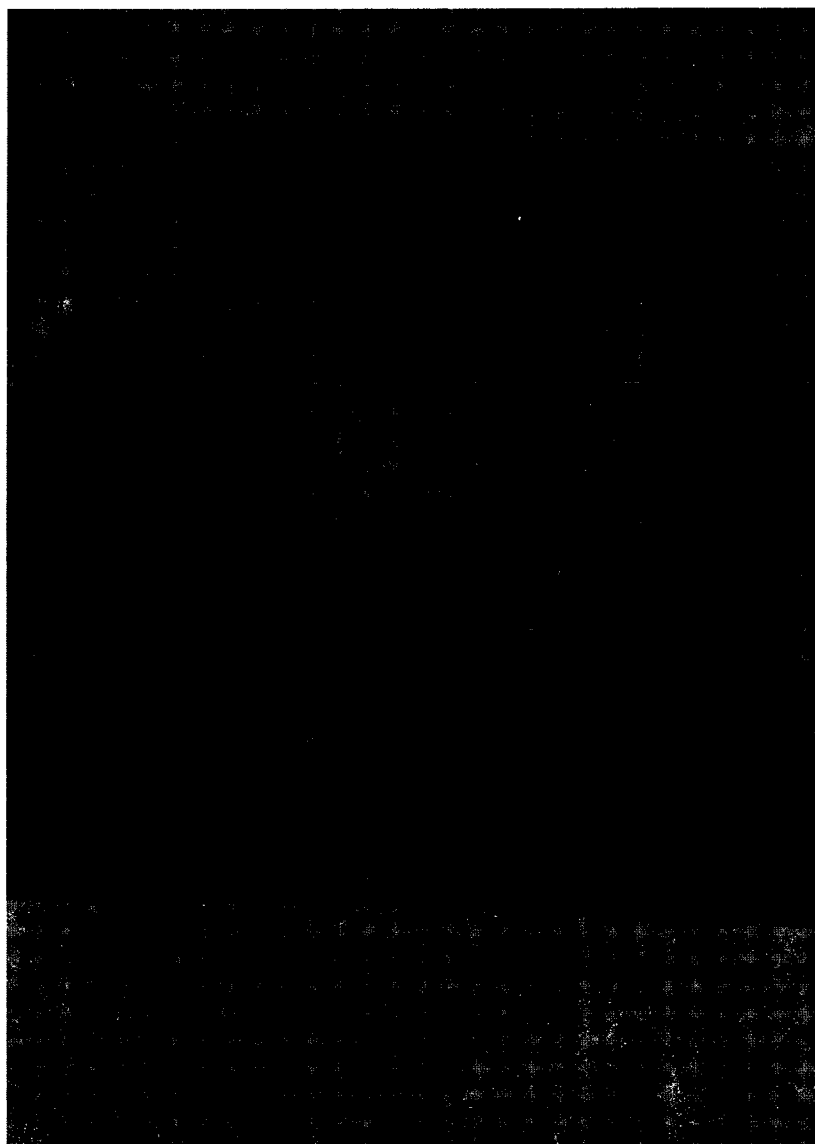
«Yaşmaq». Tehran, 2006

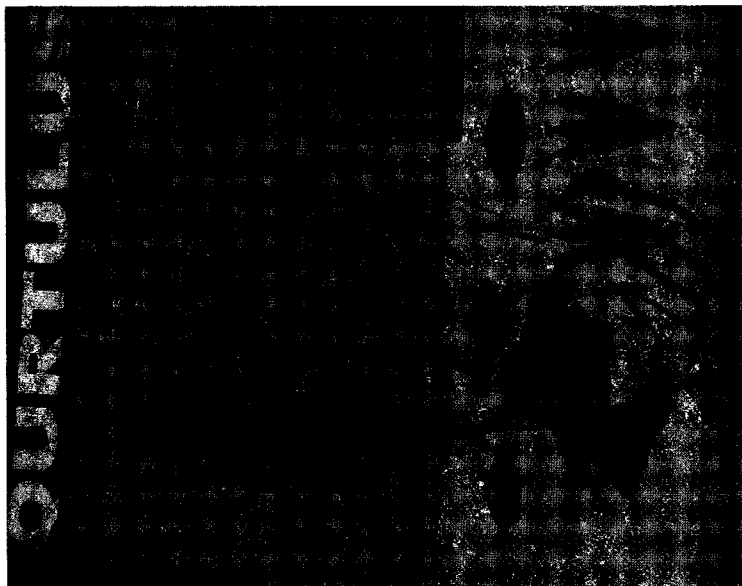
«Əxtər». Təbriz, 2008

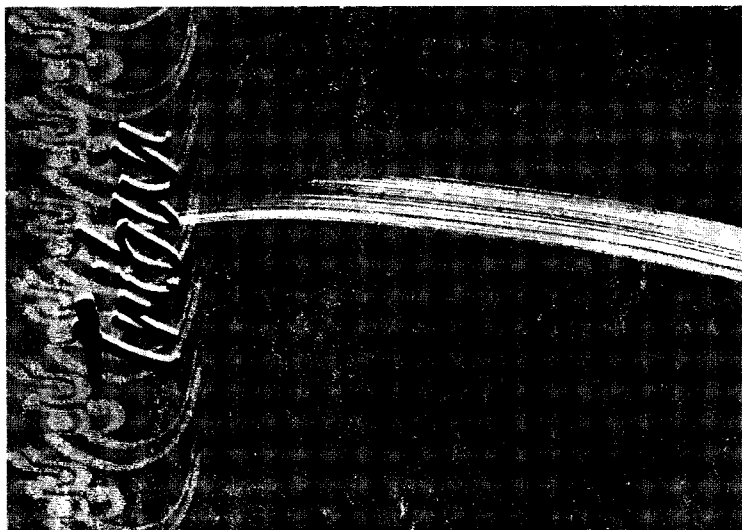
«Yaşar elim». Şiraz (İlsiz)

«Reform». ABŞ, 1994

«Qurtuluş». Toronto, Kanada, 1996

«Tribun». Stokholm, İsveç, 1997

21 AZƏR

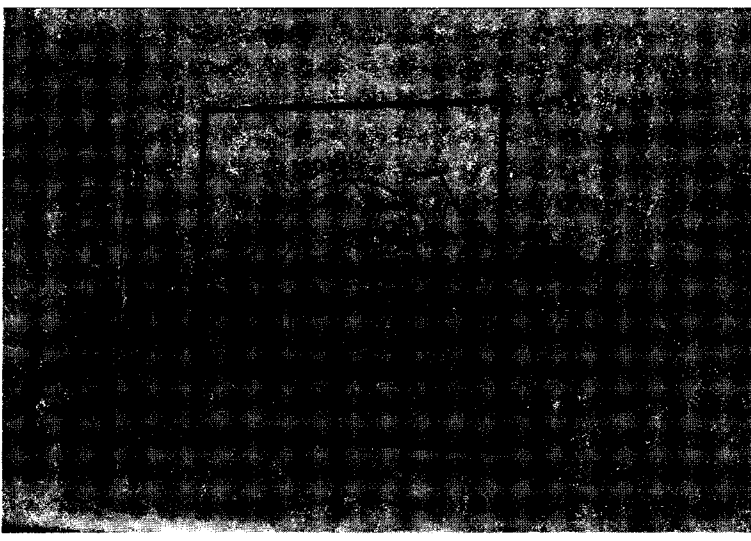
S.C. Pövsner: Azərbaycan Milli Əhkamı: bir həftədə ən dəyərlə qətiyyətlə yazılır!

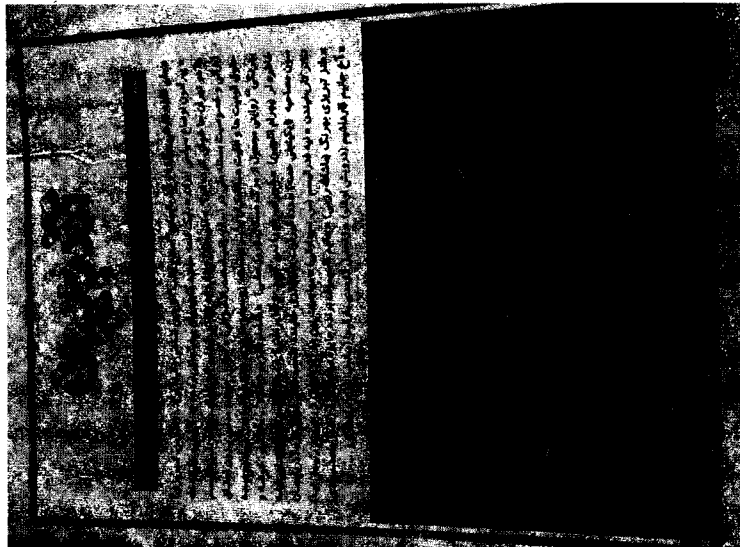
AZƏRBAYCAN
 MƏDƏNİYYƏTİ
 MƏRKEZİ
 SƏNƏTKARLIQ
 KƏSPELİYYƏTİ
 VƏ
 İNŞAAT SƏNƏTİ
 MƏRKEZİ
 AZƏRBAYCAN
 DƏVƏLƏRİNİN
 İRANIN, İTALİYANIN
 TƏRƏFİNDƏ
 XƏBƏRƏTİZİSİ
 İLƏŞMƏSİ
 YÜZLƏYƏN
 VƏ
 EDİSƏN
 S.C. Pövsner

«21 AZƏR»
 Azərbaycan Milli Əhkamı
 bir həftədə ən dəyərlə qətiyyətlə yazılır!
 S.C. Pövsner

«21 Azər». Bakı, 1999

«Səhənd». Stokholm, İsveç, 1998

«Azərbaycan». Köln. Almaniya, 2000

«İldırım». Montreal. Kanada, 2000

**THE HISTORY OF THE PRESS
OF SOUTHERN AZERBAIJAN**

Summary

As the result of the war between Russia and Iran Azerbaijan was divided into two parts-Northern and Southern Azerbaijan in 1828. Northern Azerbaijan was belonged to Russia and Southern Azerbaijan was belonged to Iran and since then the lines of their developments differentiated from each-other.

Though the prohibitions by the ruling regimes for the spiritual existence of the single people struck a hard blow morality of people having ancient and rich literature and history nearly two centuries they couldn't nonplus the will of keeping alive his existence and passing it coming generations and national dignity.

From this point of view the literature and press created in those years did people unexampled service.

This book deals with the literary-social activities of the Azerbaijanian intellectuals living in Iran and their various published works from the first half of the XIX century to modern period.

The book was written for the purpose of creating systematic knowledge about the history of the press in Southern Azerbaijan. It is first initiative in this field and intended for great readers.

The mail of the author:

mamedli_ph@ mail.ru

ИСТОРИЯ ПЕЧАТИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В результате войны между Россией и Ираном, в 1828 г. Азербайджан был разделён на Южную и Северную часть. Северная часть Азербайджана была включена в состав России, а Южная в состав Ирана. Таким образом с этого времени все сферы духовной и материальной жизни стали развиваться в двух направлениях.

Запреты на духовное общение двух частей единого народа в течение двух веков были тяжелым ударом по правам народа, имеющего богатую историю и литературу. Однако и это положение не смогло сломить национальную гордость, ослабить желание сохранить свое существование и передать национальные ценности будущим поколениям.

Созданная в это время литература и периодика сыграли незаменимую роль в жизни народа.

В представленной книге рассматривается литературно-общественная деятельность представителей азербайджанской интеллигенции живущих в Иране с I половины XIX века по настоящее время и всесторонне анализируются их труды, опубликованные в тех или иных печатных изданиях.

Данная книга написана с целью создания системного представления об истории печати в Южном Азербайджане.

Книга предназначена для широкой публики и является первой инициативой в этой области.

Электронная почта автора: mamedli_ph@mail.ru

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I BÖLÜM. Cənubi Azərbaycanda mətbuatın meydana gəlməsi və onun təşəkkülü	6
II BÖLÜM. Məşrutə inqilabı illərində demokratik ənenələrin formalaşması (1905-1911)	33
«Əncümən» qəzeti	44
«Azərbaycan» dərgisi	47
«Suri İsrafil» qəzeti.....	57
«Həşəratul-ərz», «Naleyi-millət», «İstiqlal», qəzetləri	59
III BÖLÜM. Mətbuat milli azadlıq hərəkatı dövründə (1917-1920)	63
Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistik fəaliyyəti	65
«Təcəddüd» qəzeti.....	68
Tağı RUFƏtin yaradıcılığı	71
«Molla Nəsrəddin»in Təbriz dövrü	78
IV BÖLÜM. Milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi illərində mətbuat (1940-1944)	83
«Vətən yolunda» qəzeti	85
V BÖLÜM. Mətbuat Milli Hökumətin hakimiyyəti illərində (1945-1946)	92
«Azərbaycan» qəzeti.....	98
S.C.Pişəvərinin publisistik fəaliyyəti	102
VI BÖLÜM. 1978-1979-cu illər İran inqilabı və mətbuatda nisbi dirçəliş	108
Hüseyn Düzgünün publisistik fəaliyyəti.....	120
VII BÖLÜM. «Varlıq» dərgisinin nəşri tarixi	126
Doktor Cavad Heyətinin publisistik fəaliyyəti	132
VIII BÖLÜM. Çağdaş dövrdə Cənubi Azərbaycan mətbuatı	140
Mühacir mətbuatı	148
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	160
FOTOLAR, SƏNƏDLƏR	165
XÜLASƏ (İngilis dilində)	197
(Rus dilində).....	198

Məmmədli Pərvanə Hacı qızı
Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi
Dərslük

Bakı - «Elm» - 2009

«Elm» Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi

Direktor: Ş. Alışanlı
Baş redaktor: T. Kərimli
Mətbəənin müdiri: Ə. Məmmədov
Kompüter tərtibi: Ə. Kərimov
Texniki redaktor: T. Ağayev

Formatı 60x84 ¹/₁₆.
Həcmi 12,5 ç.v. Tirajı 300.
Sifariş № 53.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Elm» RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir.
(Bakı, *İstiqlaliyyət*, 8).